

ماخذ تحقیق در باره قم

سرآغاز

کتاب شناسی

آثار مربوط به قم

مدرسی طباطبائی

چاپ حکمت - قم

آذر ماه ۵۳

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

منظور از این بحث معرفی آثاری است که از دیر زمان تا این روزگار مستقلاً برای قم و در باره قم نوشته شده است. البته بسیار کتابهاست که جزء مصادر دست اول برای تحقیق پیرامون خصائص گوناگون تاریخی و جغرافیایی این شهر در دوره های مختلف شمرده می شود و گاه بیش از کتابهایی که منحصر آرد این باره بحث می کند قابل استفاده است (مانند خلاصة التواریخ قاضی احمد قمی) و چه بسیار تر مصادری که از هر يك نکته ای چند در این باب می توان سود برد لیکن فهرست نگاری دقیق همه این آثار به صورت صحیح که طبعاً باید همراه بانسان دادن رقم صفحه و سطر منظور باشد کاری بزرگ و دشوار و نیازمند فراغت است که بالفعل حاصل نیست.

آثار مربوط به قم در این کتابنامه ضمن دو بخش جدا از هم شناسانده شده است که در نخستین بخش از آثار قدیم تر به عنوان «مصادر» و در دوم از چند بررسی تازه نوشته شده در بیست سی سال اخیر یاد می شود. کتابها بر اساس تقدم زمانی تألیف مرتب شده و در هر مورد

نخست اندکی درباره مؤلف سخن رفته و سپس به معرفی اثر یا آثار او در این موضوع پرداخته است (۱).

نکته‌ای دیگر هم بجاست در آغاز این بحث اشاره شود و آن این که شهر قم در طی يك هزار و دویست سال اخیر بی هیچ تردید از بزرگ‌ترین مجامع علمی و فکری و مذهبی و گویا کهن‌سال‌ترین حوزه علمی اسلامی بوده و سالیان دراز از این دوران ممتد (همچون چند قرن نخست و چند دهه اخیر) بزرگ‌تر مرکز علمی شیعه به شمار می‌رفته است و این تجمع و نشاط علمی در آن به صورت متسلسل و متعاقب استمرار یافته و با اقامت دانشمندانی نامور در این شهر در طی قرون تقویت و تحکیم شده و فترات آن به مراتب از فترات علمی سایر مراکز دانش در جهان اسلام چون نجف اشرف (که حیات و نشاط علمی در آن چندین قرن در برابر حله و کربلا و اصفهان و سامرا و دیگر بلاد شیعی حالت رکود داشت) کمتر و ناچیزتر بوده است. با این همه شگفت آن که آثاری که طی این مدت طولانی برای آن تدوین یافته است بسیار کم و به حدی است که پس از تألیف «کتاب قم» به سال ۳۷۹ تاریخ جامع دیگری تا نیمه دوم قرن دهم برای آن نمی‌شناسیم. و این شاید تا حدودی از این رو بوده که کوشش مجامع بزرگ علمی شیعه در جامعه غیر شیعی پیش از صفویه و در برابر بازمانده آثار آن در دوره صفوی بیش از

---

۱ - در نیمه دوم کتاب معرفی یکی دواثر که احتمال چاپ آن - دست کم در آینده‌ای نزدیک - نمی‌رفت با تفصیل بیشتر انجام پذیرفت تا اهل تحقیق از محتویات و مطالب هر يك علی‌العجاله فهرستی در دست داشته باشند.

هر چیز به مباحث مذهبی و مناظرات عقیدتی و کلامی معطوف بوده
است .

* * *

نگارنده سطور در تدوین این رساله از صفا و مهربانی و عنایت
گرامی دوست دانشمند خود جناب آقای حاج سید محمود آیت الله
زاده مرعشی نجفی - که چندین نسخه از نفائس مخطوطات کتابخانه
شخصی خویش را در اختیاروی قرار دادند - بر خوردار بوده و سپاسگزاری
از مهربانی ها و بلندنگری های این دوست ارجمند را در پایان این
یادداشت شتاب زده بر خود لازم می داند .

قم - شهر یورماه ۵۳

حسین مدرسی طباطبائی

در سرتاسر کتاب ، حرف « ر » پس از
برك شمار نسخ خطی نشان روی برك و
« پ » نشان پشت آن است .

مصادر

کتاب‌هایی که تا پایان دوره قاجار و اندکی پس از آن
با روش قدیم درباره قم به نگارش درآمده است

سعد بن عبدالله اشعری قمی

(فقیه معتمد جلیل القدر، از مشایخ بزرگ شیعه در دوره غیبت صغری، درگذشته ۲۹۹-۳۰۱) (رجال نجاشی: ۲۳۱. فهرست: ۳۵۵-۳۵۶. رجال نجاشی: ۱۲۶. جامع الروات اردبیلی: ۱: ۳۵۵-۳۵۶. مجمع الرجال قهپایی: ۳: ۱۰۵-۱۰۷. رجال مامقانی: ۲: ۱۶-۲۰. قاموس الرجال تسقیری: ۴: ۳۳۲ - ۳۳۹). (نگارنده کتب و رسائل بسیار که از آنهاست:)

۱

فضل قم والكوفه

(رجال نجاشی: ۱۲۶. فهرست شیخ: ۷۶. ذریعه: ۱۶: ۲۷۲) و باید احادیثی باشد که در بیان شرافت خاک قم و کوفه و فضائل مردمان این دو از پیشوایان دین رسیده است.

علی بن حسین بن محمد بن عامر

بنا به استظهار صاحب ذریعه (۲۷۹:۳) فرزند ابو عبدالله حسین بن محمد بن عامر بن عمران بن ابی عمر اشعری قمی عالم جلیل، از مشایخ کلینی در گذشته ۳۲۹ که در کتاب های رجال حدیث شیعه نام بردار است (مجمع الرجال قهبایی ۲: ۱۹۶-۱۹۷).

۲

تاریخ قم

و ذکر احوال و اخبار اعراب اشعری در این شهر (ذریعه ۳: ۲۷۹).
(در مقدمه کتاب قم حسن بن محمد بن حسن قمی (ترجمه تاریخ قم: ۱۲) آمده است: «و چنین رسانیده اند به من که کتابی مشتمل بر مجموع اخبار قم به نزدیک مردی از عرب که به شهر قم متوطن بود نام او علی بن حسین بن محمد بن عامر بوده است، در سال ۳۲۸ برسد به شهر قم (۱) و آن کتاب در خانه نهاده بود و آن خانه فرود آمد و آن کتاب در آن میان تلف شد. و در آن کتاب ذکر اخبار عرب بود که به قم نزول کردند و ذکر دولت و اقبال ایشان تا به چند گاه بود و چند حرب کردند و به غیر از این قصه و خبری دیگر در آن نبود.»

۱ - کذا. در ذریعه (۲۷۹:۳) می نویسد: در این سال سیلی به شهر قم رسید...

حسن بن محمد بن حسن قمی

ابوعلی حسن بن محمد بن حسن قمی شیبانی (۱) از دودمان سائب بن مالک اشعری (۲) از قدماء دانشمندان شیعه در قرن چهارم (۳) و از اصحاب ابوالفضل بن العمید وزیر مشهور و دانشمند آل بویه (۴) که شعر ابوجعفر محمد بن علی عطارد قمی را - که بر رودکی و رازی تفوق داشت و به روزگار خود چون امرؤ القیس در میان شاعران عرب دوران جاهلیت بود - به نام او تدوین کرد (۵). او باری دیگر نیز مقداری دیگر از شعر همین سراینده را به نام صاحب بن عباد تدوین نمود (۶) و چون

---

۱ - ریاض العلماء : مجلد دوم شیعه، حرف ح / ترجمه تاریخ قم : ۱۱ ،

۵۸ ، ۹۱ .

۲ - منتقلة الطالبیه : ۲۵۵ ، ۲۵۶ ، ۲۵۷ .

۳ - بحار الانوار ۱۴ : ۳۴۱ چاپ امین الضرب / ریاض العلماء : مجلد

دوم شیعه ، حرف ح / مستدرک ۳ : ۳۶۹ / البدر المشعشع ۲ : طبقات اعلام

الشیعه - قرن چهارم : ۶۳ و ۹۹ .

۴ - ترجمه کتاب قم : ۱۱ و ۷ .

۵ - همان مأخذ : ۱۱ . طبقات اعلام الشیعه - قرن چهارم : ۹۹ .

۶ - همان دو مأخذ و همان صفحات .

به روزگاراو کتابی در تاریخ و اخبار قم در دست نبود به ارشاد و اشاره ابو الفضل بن العمید و برادر خود به تألیف کتابی در این باب پرداخت. او اخبار قم و اهل قم را (۱) گردآورده ، با پاره ای مطالب مختلف و سودمند دیگر در آمیخت (۲) و آن را کتاب قم نام نهاد (۳).

۳

کتاب قم

این کتاب به زبان عربی بوده است . مواد اصلی این کتاب را مؤلف در دوره حکومت برادرش ابوالقاسم علی بن محمد بن حسن کاتب (۴) برقم از جانب رکن الدولة دیلمی به سال ۳۵۲ (۵) گردآورده و به علت غیبت او از قم در تدوین و ترتیب آن تأخیر افتاده بود (۶) تا سرانجام آن را به نام «صاحب بن عباد» وزیر دانشمند فخرالدوله دیلمی تدوین کرد و در این تدوین وقایع را تا پایان سال ۳۷۸ گردآورد (۷). پس تألیف کتاب در سال ۳۷۹ پایان گرفته است نه ۳۷۸ .

---

۱ - ترجمه کتاب قم : ۱۰ .

۲ - ایضاً : ۱۴ و ۱۷۹ .

۳ - ایضاً : ص ۱۹ سطر ۲۰ / منتقلة الطالیه : ۲۵۵ ، ۲۵۶ ، ۲۵۷ .

۴ - ترجمه کتاب قم : ۱۱ / ۳۹ / ۱۳۲ / ۱۶۵ .

۵ - » : ۳۹ .

۶ - » : ۱۱ - ۱۲ .

۷ - » : ص ۱۷ سطر ۱۳ و ۲۳ .

نکته دیگر آن که مؤلف پیش ترمی خواست اخبار عرب اشعری قم را در کتابی مستقل گرد آورد (۱) لیکن پس از آن چنین اندیشید که آن کتاب را باهمین در آمیزد .

فهرست ابواب کتاب:

این کتاب بسیار مهم در بیست باب نوشته شده که فهرست ابواب در مقدمه کتاب آمده است این گونه:

باب اول - در هشت فصل :

۱ - سبب نام نهادن قم بدین نام ، ماجرای فتح قم در سال ۲۳

هجری ، حدود شهر ، برج طالع آن ، طرق و راه ها ، میدان ها ، پل ها ، مساجد و حمامات .

۲ - سبب جدا کردن قم از اصفهان و تاریخ شهر شدن آن .

۳ - دیه ها و مناطقی که داخل قم است ، باروی کهنه و نو .

۴ - مسجد جامع و منبریه قم ، اول مسجدی که بدین ناحیت

بناشد ، دارالضرب و سراهای والیان و حاکمان و زندان ها به قم .

۵ - کاریز ها و طریق قسمت آب آنها ، صورت آب رودخانه ،

آب هایی که بر رودخانه قم افزوده شد ، جویها ، صورت دیوان آب ،

آسیاها .

۶ - رستاق های قم .

۷ - طلسمات بلینامس حکیم ، چشمه های نمک ، آتشکده ها .

۸ - روایات مربوط به شرافت و فضل قم .

باب دوم - پنج فصل :

۱ - مساحت های خاك قم که چند نوبت بوده و چه کسانی

---

۱ - ترجمه کتاب قم : ۱۲ و ۲۲۰ .

متولی و مباشر آن بوده اند .

۲ - خراج و ارتفاعات مال به قم .

۳ - ذکر خراج قم و نواحی آن .

۴ - اختلاف ضرائب خراج به قم و دفعات آن، ذکر رسم

جهیزه قم و احیاز، ذکر صورت خراج به قم ، ذکر مال مشاخره به قم

و مال عمال و اهل نزول و مال نصف العشر و مرافق ، وجوه صدقات از

غلات ، احکام زمین ها ، مال صدقه و فرائض و رسوم آن .

۵ - ذکر آنچه گفته اند در امر خراج به روزگار عجم و در

اسلام .

باب سوم - دوفصل :

۱ - ذکر احوال پیامبر و امامان و عدد فرزندان ایشان .

۲ - طالبیه که به قم آمدند و وطن ساختند و ذکر انساب و

برخی اخبار ایشان با مقدمه ای در فضائل علویان .

باب چهارم - دوفصل :

۱ - ذکر آن گروه از عرب که به قم آمدند و وقت آمدن

ایشان به قم .

۲ - در سبب نقل عرب از کوفه به قم و سبب کشتن حجاج

محمد بن سائب بن مالک اشعری را، ذکر نقض عهد عجم و مرأهل عرب را .

باب پنجم - دوفصل :

۱ - ذکر اخبار عرب اشعری ، سبب اسلام آوردن ایشان،

هجرت آنان به مدینه ، فضائل مرویه درباره ایشان، مفاخر اشعریان در

جاهلیت و اسلام ، ضعیفها و منازل و رایات اشعریان ، اشراف وجوه

اشعریان در اسلام ، ذکر فتح ابو موسی اشعری .

۴ - ذکر قبایل و عشایر ایشان و بعضی از واقعه ها و ایام اشعار

ایشان .

باب ششم - پنج فصل:

در ذکر انساب عرب عموماً و یمن خصوصاً، ذکر نسب قحطان و روایاتی که در این باب رسیده است .

باب هفتم - پنج فصل :

اخبار اعرابی که به قم آمدند و ذکر افرادی از آنان که مرتبه بزرگی و ریاست یافتند با بعضی دیگر از اخبار ایشان بر سبیل عموم .

باب هشتم - يك فصل :

حوادث و واقعه‌های مشهوری که میان این گروه عرب روی داده است .

باب نهم - يك فصل :

ارباب مناصب به قم، بعضی از کتاب دیوان .

باب دهم - سه فصل :

وقت ظهور اسلام به قم، فضائل مرویه در شأن عجم، ذکر عجم که به قم بوده‌اند .

باب یازدهم - يك فصل :

ولات و حکام قم از سال ۸۹ هجری تا سال ۳۷۸ (۲۰۱ نفر).

باب دوازدهم - يك فصل:

قضات قم و اخبار ایشان، چرا خلفا قاضی به قم نمی‌فرستادند، اسامی مردانی که اعراب اشعری برای قضاء از میان خود برگزیدند .

باب سیزدهم - يك فصل :

رویدادهایی که در قم و دیگر بلاد اسلام اتفاق افتاده است از ولادت پیامبر اکرم تا پایان سال ۳۷۸ .

باب چهاردهم - يك فصل :

املاك خاصه سلطانى درنواحى قم وآوه، مبلغ خراج آن .

باب پانزدهم - يك فصل :

املاك موقوفه درقم، خراج آن ، متوليان وقف از اهل قم

(۴۰ نفر) .

باب شانزدهم - دو فصل :

علماء قم (۲۶۶ نفر) ، بعضى از عوام مردمان كه در قم شهرت

يافتند (۱۴ نفر) .

باب هفدهم - يك فصل :

ادبا و كتاب و فيلسوفان و مهندسان و منجمان و نساخان و

وراقان ، مصنفات و رسائل و اخبار ايشان .

باب هيچدهم - سه فصل :

شاعران قم با بر خى اشعار ايشان و شعر اى آوه (۱۳۰ نفر)،

شعر اى كه مدح قم گفته اند (۴۰ نفر) .

باب نوزدهم - يك فصل :

يهوديان و مجوسيان به قم و نواحى آن و جزيه سرانه آنان.

باب بيستم - پنج فصل :

بر خى از خصائص قم ، پاره اى از عجائب دنيا، پيامبران و

شمار ايشان و منين همهرريك، اخبار امم از آدم تا پيامبر اكرم، وقايع

تاريخى از آغاز جهان تا روزگار تأليف ، بر خى از سنن عرب جاهلى،

روايات واحاديثى در توحيد خداوند ، خصائص قريش و بنى هاشم و

مكه و مدينه ، بر خى اخبار پراكنده از شيعه و اهل سنت .

(ترجمه كتاب قم : ۱۵ - ۱۹)

مصادر کتاب :

او خود می نویسد که چون هیچ فاضل و بزرگی در قم اخبار آن نداشت (مأخذ سابق : ۱۲) در جمع اخبار و مطالب مربوط به سختی افتاد تا آنجا که اگر کتابی ادبی خواستی نوشت آسان تر می بود. از این رو بسیاری از مطالب کتاب چیزهایی است که از افواه مردم شنیده و گرفته است (ایضاً : ۱۳). و بیشتر مطالب آن را از کتاب های بلدان و بنیان و تواریخ خلفا و از کسانی که ایشان را معرفتی و خبر و دانشی بدان بود فرا گرفت و از صحف و دفاتر موجود به نزدیک ایشان بیرون آورد (ص ۱۵) و از کتب موجود به قم بهره برد (ص ۲۶۵).

۱ - مصادر عمومی متداول :

پاره ای از مصادر کتاب او جزء مصادر عمومی و متداول زمان بوده است که در این ایواب موجود از برخی از آنها به این شرح نام می برد :

۱- البلدان ابن فقیه (ابو عبد الله احمد بن محمد بن اسحاق همدانی) که به اهتمام مولر به سال ۱۸۸۴ - ۱۸۹۱ میلادی در دو مجلد در لیدن چاپ شده و نسخه ای مخطوط از مجلد دوم آن در کتابخانه آستان قدس رضوی (ع) هست . مختصر این کتاب را نیز دخویه در يك مجلد به سال ۱۸۸۵ در لیدن به چاپ رسانده است (۱):

صفحات ۲۳ / ۵۶ / ۶۸ / ۸۷ / ۸۸ / ۹۰ / ۹۱ .

۲ - کتاب اصفهان حمزة بن حسن اصفهانی

۲۳ / ۲۹ / ۳۲ / ۳۷ / ۵۷ / ۵۸ / ۲۶۲ .

۱- فهرست آستان قدس ۸ : ۴۵۹ .

۳- تبیان از احمد بن محمد بن خالد برقی ، دانشمند و محدث مشهور شیعی در گذشته ۲۷۴ - ۲۸۰ که شرح حال او در همه کتابهای رجال حدیث شیعه به تفصیل آمده است (بنگرید به مقدمه مفصل و مجمع آقای محدث ارموی بر کتاب محاسن او ، چاپ ۱۳۳۰ - تهران) و همین کتاب او در فهرست نگارش های وی در فهرست شیخ : ۲۱ چاپ نجف و معالم العلماء ابن شهر آشوب : ۱۰ و مقدمه مروج الذهب مسعودی : ۲۱ (چاپ ۱۳۸۵ دارالاندلس بیروت) و معجم الادباء یاقوت ۲ : ۳۲ و وافی بالوفیات صفدی ۷ : ۳۹۲ و ذریعه ۳ : ۳۲۷ - ۳۲۸ و کشف الظنون چلبی به همین نام ، و به نام «البلدان» در فهرست ابن ندیم : ۲۷۷ چاپ تجدد و فهرست نجاشی : ۲۵۱ (ذیل شرح حال محمد بن عبدالله حمیری) و مستدرک نوری ۳ : ۵۵۲ و اعیان الشیعه ۹ : ۲۲۱ و ذریعه ۳ : ۱۴۵ مذکور است جز آن که در نسخه موجود ترجمه تاریخ قم همه جا از آن به عنوان «بنیان» یاد می کند که گویا صورت مصحف «تبیان» است .

۸۱/۵۶/۲۰

نیز: ۵۹/۵۸/۵۰/۲۶/۲۵/۲۲

۲۸۱/۸۸/۸۶/۸۴/۸۳/۷۹/۷۵/۶۰

۴- کتاب همدان ابوعلی عبدالرحمن بن عیسی بن حماد همدانی

معروف به کاتب بکر بن عبدالعزیز

۱۳۰/۱۱۰/۱۰۶/۲۹/۲۵

۱۸۹/۱۸۰

۵- سیر الملوك هجم ۶۲/۲۶/۲۲

۶- كتاب شجرة انساب علويه از احمد بن احمد مادرانی

۱۹۳/۱۹۴/۱۹۵/۱۹۷/۱۹۸/

۱۹۹/۲۰۳/۲۰۴/۲۱۶

۷- كتاب «الكتاب» ابوبكر محمد بن يحيى صولى كه بايد همان

«ادب الكتاب» او ، چاپ بهجة الاثرى (المطبعة السلفية- ۱۳۴۱ق) باشد

۱۰۸/۱۶۸/۱۶۹/۱۷۲/۱۷۴/۱۷۵/۱۷۶/

۱۷۷/۱۸۷/۱۸۸

۸- تاريخ ابوبكر محمد بن يحيى صولى ۲۳۳

۹- كتاب «رأيات» ابى البحرى ۲۸۲

۱۰- فتوح اهل اسلام از ابو عبیده معمر بن مثنى ۳۰۴/۲۹۵

۱۱- كتاب عباسى از احمد بن اسماعيل بن سمكة بن عبدالله ابو على

بجلى استاد ابو الفضل بن العميد ، كه كتابى بزرگ در احوال و اخبار

خلفاء و دولت عباسى و در حدود ده هزار برگ بوده و كتابى به اين

بزرگى و جامعيت در اين باب نوشته نشده بوده است . (فهرست شيخ : ۳۱

چاپ نجف . فهرست نجاشى : ۷۱ . ذريعه ۳ : ۲۶۴ و ۱۵ : ۲۱۱) .

۱۴۵/۲۰۰/۲۳۶/۲۳۷

۱۲- تفسير قرآن كلبى كه بايد «تفسير الآى التى نزلت فى اقوام

با عيانهم» هشام بن محمد بن سائب (ذريعه ۴ : ۲۳۴ از فهرست ابن ندیم : ۵۱)

باشد نه تفسیر قرآن پدرش محمد بن سائب (ذریعه ۳: ۳۱۱) :

۲۷۲

۱۳- رساله اسد بن عبدالله بسطامی نظار (ذریعه ۴: ۲۳۶. طبقات

اعلام الشیعه ۴: ۶۲) : ۱۱

۱۴- کتاب منسوب به احفص بن حمید آزاد کرده سائب بن مالک

اشعری ۲۶۰

۱۵- اخبار مهتدی مروی از عبیدالله بن سلیمان بن وهب ۱۴۷

۱۶- کتابی در خواص شهرها ۹۱

در برخی موارد نیز از مأخذ مربوط با عنوانی کلی همچون :

۲۴۲ - تاریخ سنین خلفا

۲۳۸ - تاریخ شیعت

۳۸ - یافتن از تواریخ

۲۳۴ - درجایی دیگر خوانده ام

یاد شده است. جز اینها چنان که از نقل حدیث سوده بنت عمار

(ص ۱۸۸) و جز آن بر می آید از مجامیع حدیثی نیز استفاده گردیده است.

از این اشخاص هم در مطاوی کتاب نقل می شود که پیدا است از نوشته های

آنان است:

۲۸۷ - ابو مخنف

۲۶۶/۲۶۸/۲۷۰/۲۷۲/ هشام بن محمد بن سائب کلبی

۲۷۳/۲۸۰/۲۸۴/۲۹۰

۶۵/۶۶/۷۴/۷۸ - ابن مقفع

- احمد بن محمد بن عیسی (که در صفحه ۹۷ با واسطه از وی روایت

می کند)

جز اینها برخی اشعار عربی از شاعران معروف و جز آنان - گاه
با ذکر نام سراینده و گاه بدون آن - به عنوان شاهد در ضمن کتاب نقل
شده است که از جمله :

- ۱- لامیه مشهور حضرت ابوطالب صلوات الله علیه (دیوان او):
۱۰۰-۱۳۴. سیره ابن هشام ۱: ۲۹۱-۲۹۹. تاریخ ابن کثیر ۳: ۵۳-۵۷.
سیره حلبی ۱: ۸۸. بلوغ الارب آلوسی ۱: ۲۳۷. ارشاد الساری قسطلانی
۲: ۲۲۷. خزانه الادب ۱: ۲۵۲-۲۶۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید
۱۴: ۷۹. عمدة القاری عینی ۳: ۳۳۴. الغدير ۷: ۳۳۸-۳۴۰):

۲- بیتنی از معلقه زهیر بن ابی سلمی المزنی المضری که از معلقات
سبع و در بسیاری از کتابهای ادب عرب مذکور است :

۳- لامیه مشهور ابن الزبیری

۴- قطعه ای از ابراهیم بن هرمة قرشی در گذشته ۱۷۶ (دیوان او):
۲۰۶ چاپ مجمع علمی دمشق. العقد الفريد ۶: ۳۴۰. محاضرات راغب
۱: ۳۲۴. نزهة الجلیس ۲: ۲۹۸. کامل میرد ۱: ۲۴۲. المختار من شعر
بشار : ۱۰۵. قطب السرور فی وصف الخمر : ۴۷. عیون الاخبار
۳۰۱: ۳. زهر الآداب ۱: ۸۸):

۵- بیتنی از دیوان فرزدق شاعر مشهور

- ۶- ابیاتی از دیوان سید حمیری (چاپ مکتبة الحیة: ۱۷۳/۶۹/۲۰۲).
- طبقات ابن معتمر: ۳۳. المقالات والفرق سعد بن عبدالله اشعری: ۳۶.
- اکمال الدین: ۱۶. فرق الشیعة: (۳۵): ۲۳۷
- ۷- بیتي مشهور از ابوتمام طائی صاحب حماسه ۵
- ۸- بیتي مشهور از حسان بن ثابت (العقد الفريد ۳: ۳۸۵. مروج الذهب ۲: ۱۷۳. معجم البلدان ۴: ۲۰۴. سيرة ابن هشام ۱: ۱۰. دیوان او و بسیار جاهای دیگر): ۲۸۳
- ۹- بیتي از اوس بن حجر تمیمی ۸
- ۱۰- بیتي از قثم بن خبیه عبدي در گذشته حدود ۸۰ (نهاية الارب ۳: ۷۴. التمثيل والمحاضرة: ۷۱. طبقات فحول الشعراء: ۳۴۴ با اختلافی در منسوب اليه): ۹
- ۱۱- قطعه ای از احمد بن محمد بن خالد برقی که در جای دیگر دیده نشد ۲۷۷
- ۱۲- قطعه ای از مالک بن عامر اشعری و يك دو بیتي دیگر از همو (العقد الفريد ۳: ۴۰۰): ۲۶۸
- ۱۳- بیتي از نابغه جعدی (مختار الاغانی ۲: ۴۲۹. التمثيل والمحاضر ۲: ۶۲. طبقات فحول الشعراء: ۴۹. نهاية الارب ۳: ۶۸ با اختلاف در نام سراینده): ۷
- ۱۴- قطعه ای از کثیر عزة (دیوان او چاپ دارالثقافة - بیروت ۱۳۹۱ ق: ۵۲۱. عیون الاخبار ابن قتیبه ۲: ۱۳۴. الشعر والشعراء: ۴۲۳. اغانی ۹: ۱۴. مروج الذهب مسعودی ۳: ۸۷. زهر الآداب: ۳۵۳.

سمط اللثالی : ۱۱۲۳ . الوافی بالوفیات صفدی ۴ : ۹۹ . و فیات
الاعیان ابن خلکان ۳ : ۳۱۶ . مقالات الاسلامیین منسوب به سعد بن
عبدالله اشعری : ۱۹ . الفرق بین الفرق : ۴۱ . فرق الشیعه نوبختی :
۲۸ - ۲۹ . ملل و نحل شهرستانی ۱ : ۱۳۳ ؛ و جزاینها . و در اغانی ۷ :
۲۳۸ - ۲۳۹ با اسناد به سید حمیری یا کثیر به تردید :

۲۳۶

۱۵ - قطعه ای از دعبل (دیوان او چاپ نجف : ۱۰۴ و چاپ دمشق :
۱۱۰ - ۱۱۲ . معجم البلدان ۴ : ۵۰ . عیون اخبار الرضا : ۳۵۹ .
زهر الآداب ۱ : ۱۰۱ - ۱۰۲ . روضة الواعظین : ۲۰۳ . مواسم الادب
۱ : ۱۷۵ و ۲ : ۱۳۹ . معاهد التنصیص ۲ : ۲۰۴ . اغانی ۲۰ : ۱۳۸ .
بشارة المصطفی : ۳۰۹ - ۳۱۰ . امالی شیخ طوسی : ۶۱ - ۶۲ و ...) :

۲۰۰

۱۶ - رجزهای جنگی اشعریان (نه‌ایه‌ی الارب ۱۸ : ۲۳ و جز

۲۷۴

: آن)

و ابیات و قطعانی دیگر

/۲۶۶/۱۷۱/۱۳/۱۰/۹

/۲۸۶/ ۲۸۱ /۲۷۰ /۲۶۹ /۲۶۷

/۲۸۸۲۹۸/۲۹۳ /۲۹۲ /۲۹۱

ب - دفاتر دیوانی و اسناد غیره دون :

از مصادعه کتاب که مهم‌تر مأخذ قسمت مترجم موجود آن
است دفاتر دیوانی و اسناد اداری آن عهد است که بیشتر، مستوفیان و
متصدیان خراج و ارباب دیوان بر آن دسترسی داشته‌اند و جزء مصادر

۲۳

مدون متداول نبوده است. از این جمله نیز برخی عام بوده و اختصاص
به دیوان قم نداشته است مانند :

۱ - کتاب ری (دفتر مالیات دیوانی) ۵۸

۲ - دفتر ثبت انساب اشعریان ۲۴۰

۳ - شکایت نامه مفصل یکی از ارباب نهاوند ۱۸۲ - ۱۸۷

۴ - عقود معقوده و دستورات مختومه به نام ارباب خراج و جهابذ

۱۴۴

۵ - دفتر ثبت تقدیر ارتفاعات خراج در سال ۳۰۶ هـ ۱۳۱

برخی دیگر دفاتر حساب و اسناد دیوان قم بوده که او در دوره

حکومت برادر خویش بر این شهر از آن بهره برده و بسیار جاها در متن

کتاب - به خصوص در باب دوم - بدان استناد می جوید. از این جمله

است :

۱ - دستور جمل القری به قم ۱۳۳/۱۳۲/۱۲۲

۲ - دفاتر رساتیق قدیمه ۱۳۳/۱۳۲

۳ - دفاتر دیوان قم ۱۳۵

۴ - بعضی از دفاتر عتیقه قدیمه که «عقدنامه جهبذ به قم» در آن

بوده است ۱۴۹

۵ - کتاب ربوع ۵۸/۵۷

۶ - دیوان فارسی (دفتر دیوانی) ۵۷

۷ - دستورات قدیمه ۵۷

۸ - دیوان آب قم به حساب و تفصیل ابراهیم بن علی و محمد بن

علی (ماجرای ضیاع دواوین پیشین آب نیز دیده شود : ۵۳) ۵۱

۹ - دستور خراج به کوره قم ۱۳۲

۱۰ - دفتر ذکر مالها به قم و نهاوند و همدان

۱۰۷ - ۱۰۸ /

۱۱۲ - ۱۲۰ / ۱۲۲ - ۱۲۲

۱۱ - دفتر اصل و قانون مبلغ مال خراج به قم ۱۲۲ - ۱۲۵

۱۲ - دستور و عمل عاملان برادرش ابوالقاسم کاتب ۱۳۲

۱۳ - دفتری در باب خراج قم به مهر احمد بن محمد عامل قم

۱۲۵ - ۱۳۰

۱۴ - نسخه آل سعد در تقسیم آب ۲۵

۱۵ -- نوشته ای در مورد عمل و دستور جهیز به قم ۱۵۵

۱۶ -- قبالة نو و کهنه ۳۲

۱۷ -- دیوان (دفتر دیوانی) محمد بن علی بن ابراهیم بن علی و محمد

بن عیسی بن عبدالله ۲۲

ج - مصادر شفاهی و راویان :

چنان که دیدیم بسیاری از مطالب کتاب نیز از افواه راویان گرفته

شده است . و در طی کتاب از راویانی نام می برد که از بعضی بی واسطه

و از بعضی دیگر به واسطه مطلب یا مطالبی شنیده است .

از جمله کسانی که بی واسطه از آنان روایت میکنند :

۱ - ابوالقاسم ابراهیم بن علی بن ابی الحسن علوی آوی

۲۳۰ / ۲۳۱

۲۵

- ۲ - ابوالقاسم محمدی ۲۳۵
  - ۳ - ابوالقاسم احمد بن عیسی بن احمد ۲۰۹
  - ۴ - ابوعلی عبدیل (ص ۳۲ دیده شود) ۲۰۹
  - ۵ - احمد بن اسماعیل سمکة نحوی ۲۱۷
  - ۶ - ابو عبدالله حسین بن احمد موسوی ۲۲۱
  - ۷ - حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه که گویا همه روایات مربوط به قم (ص ۹۱ - ۱۰۰) را از وی روایت می کند
۲۱۳/۹۲/۹۱
  - ۸ - ابوعلی حسین بن محمد بن نصر بن سالم
۲۳۹/۲۲۱/۲۱۵
  - ۹ - عبدالله بن محمد بن علی جعفری ۲۳۸
  - ۱۰ - ابوالحسن علی بن محمد بن جعفر بن خزیمه اسدی منجم ۲۴۲
  - ۱۱ - علی بن موسی اوسه (در ص ۱۰۳ از عبدالله جشنسفیار ملقب به «اوشه» یاد می شود) ۲۳۹/۲۳۰/۸۵
  - ۱۲ - ابوالحسن عیسی بن علی علوی عریضی ۲۲۹/۲۲۸
  - ۱۳ - شیخ قزوینی و غیره که مرا روایت کردند ۱۴۴
- نام و عنوان تنی چند از این گروه را در کتاب های رجال حدیث شیعه می توان دید. از کسانی که در طرق روایات قرار دارند یاد نمی کنیم لیکن کسانی دیگر هستند که وی وسائط خود را تا آنان ذکر ننموده و به گونه ای نزدیک به نقل روایات بی واسطه از ایشان روایت میکند

با آن که با در نظر گرفتن طبقات روات بی تردید واسطه یا وساطتی در میان است و در یکی دو مورد شاید از کتاب اینان روایت و نقل شده است. چنین است نام چند تن از این جمله :

- ۱ - ابن ابی زیاد ۲۷۵
- ۲ - ابو عبدالله ۲۷۵
- ۳ - احمد بن محمد ۲۰۷/۲۰۶
- ۳ - اسماعیل بن کثیر ۲۸۶
- ۵ - حسن بن محمد ۳۷
- ۶ - ابو الفضل حسین بن علی بن حسن بن عیسی بن محمد بن علی بن جعفر الصادق ۲۲۴
- ۷ - ابو الفضل حسین بن حسن حمید ۲۰۵
- ۸ - زهری ۲۸۱
- ۹ - سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری ۹۳
- ۱۰ - سلمه ۲۰۷
- ۱۱ - سلیمان بن راشد ۲۸۸
- ۱۲ - سهل بن زیاد ۹۸
- ۱۳ - علی بن عیسی ۱۰۰
- ۱۴ - علی بن یحیی منجم ۲۰۲
- ۱۵ - ابو الحسن عیسی بن علی بن حسن علوی عریضی ۲۲۴
- ۱۶ - فضل بن شاذان ۱۹۳
- ۱۷ - محمد بن حسین بن ابی الخطاب ۹۳
- ۲۷

- ۱۸ - محمد بن علی ماجیلویه ۲۰۵
- ۱۹ - محمد بن عیسی یقطینی ۲۰۵
- ۲۰ - محمد بن یحیی ۲۰۶
- ۲۱ - محمد بن عبیدالله بن محمد بن داود بن حکیم بن حکم عیاف ۲۰۶
- ۲۲ - منصور بن عباس ۲۰۶
- ۲۳ - هشیم ۲۸۳ / ۷۷ / ۶۵
- ۲۴ - یعقوب بن یزید ۲۰۶ / ۹۹
- ۲۵ - یوسف بن حرث ۲۷۴ / ۲۰۷
- ۲۶ - بعضی فرزندان علی بن ابراهیم بن علی بن محمد بن عیسی بن عبدالله ۲۳
- در بسیاری از موارد نقل از مصادر شفاهی تصریح به نام نشده و بدین گونه‌ها ارائه سند و مأخذ شده است :
- ۱ - مشایخ علویه ۲۳۹
- ۲ - روات اشعریه ۲۸۱
- ۳ - راویان فتح‌های بلاد اسلام ۲۵
- ۴ - اهل دانش و معرفت به امر خراج قم ۱۵۶
- ۵ - بعضی از کتاب دیوان قم ۱۶۱
- ۶ - راویان قم ۱۰۱ / ۲۸ و جز آن
- ۷ - علماء مدینه ۲۸۳ / ۲۸۱ / ۲۷۴
- ۸ - غیرابی علی ۲۱۶

- ۹- غیر برقی ۲۸۱
- ۱۰- روات عجم ۲۴۳/۳۳
- ۱۱- راویان عرب به قم ۲۲۵
- ۱۲- مشایخ قم ۲۱۱
- ۱۳- اهل قم ۲۶۵/۴۰/۳۱
- ۱۴- جمعی از ثقات ۲۲۵
- ۱۵- بعضی از ثقات ۵۹
- ۱۶- بعضی از مشایخ ۱۶۳/۴۰/۳۹
- ۱۷- بعضی از مشایخ قم ۲۱۳/۴۷/۴۰
- ۱۸- بعضی از مردمان قم ۶۵/۴۷/۴۱/۳۲
- ۱۹- بعضی راویان عرب ۲۵۳
- ۲۰- قومی از اهل قم ۱۰۲
- ۲۱- بسیاری از مشایخ و پیران قم ۱۶۲
- ۲۲- بعضی از روات عجم ۳۵
- ۲۳- بعضی دیگر از مشایخ قم ۲۹
- ۲۴- بعضی از متقدمان ۷۹
- ۲۵- بسیاری از مردم ۶۹
- ۲۶- طایفه‌ای دیگر ۸۵

گاه از این نیز مبهم‌تر و کلی‌تر است همچون :

- ۱- چنین رسیده است به من ۲۲۵/۲۲۳/۲۲۱
- ۲- روایت است ۲۳۶/۲۰۵/۲۰۳
- ۳۹

۳ - روایت کرده‌اند ۲۱۲ / ۱۸۸

۴ - راوی چنین گوید ۷۰ / ۶۸ / ۶۷ / ۶۵ / ۵۳

۸۴ / ۸۳ / ۸۰ / ۷۸ / ۷۲ / ۷۱ /

۲۸۵ / ۲۵۸ / ۲۵۷ / ۲۵۳ /

۵ - بعضی گویند ۸۷ / ۶۲ / ۶۱

۶ - گویند ۶۲ / ۶۱ / ۶۰ / ۳۸

۷ - چنین گویند ۵۰ / ۳۷ / ۲۶ / ۲۲ / ۲۰

۲۲۶ / ۲۲۲ / ۲۰۱ / ۵۹ /

۸ - بعضی دیگر گویند ۸۳ / ۸۲ / ۳۹ / ۲۹ / ۲۶

۲۵۸ / ۲۲۲ / ۲۱۹ / ۱۰۲ / ۸۷ /

۹ - حکایت کنند ؛ روایت کنند ۲۲۵ / ۳۹

۱۰ - دیگران گفته‌اند ۲۶۲

۱۱ - در روایتی دیگر ۲۶۲ / ۲۶۰

۱۲ - و نیز گفته‌اند ۲۶۳

۱۳ - از بعضی روایت است ۲۲۹

اسناد و وثائق تاریخی :

از امتیازات « کتاب قم » یکی هم این است که مؤلف آن برخی از اسناد دیوانی قدیم را به صورت اصل و کامل نقل کرده که در متن مترجم پاره‌ای به همان شکل و برخی به برگردان فارسی دیده می‌شود . از آن جمله :

۱ - نامه صاحب بن عباد به ابوالحسن موسی بن احمد رضوی

نقیب سادات قم در تهنیت معاودت از حج خانه خدا که متن آن به اصل عربی و به صورت کامل در این کتاب دیده میشود (این متن در نسخه «آ» از نسخ ترجمه تاریخ قم که کامل ترین نسخ است آمده و در نسخه چاپی نیست . جای آن پس از سطر ۱۵ صفحه ۲۲۰ است) .

۲ - نامه حضرت امیر مؤمنان - ع - به والی صدقات (اصل)

۱۸۸

۳ - عقدنامه جهیز به قم (اصل) ۱۴۹ - ۱۵۱

۴ - نسخه ای دیگر از عقدنامه جهیز - ضمان نامه - ۱۵۳

۵ - نسخه برات مال صدقات ۱۷۷

۶ - صورت مجلس و گواهی مورخ شعبان ۲۵۵ برای محمد بن

مجمع عامل خراج قم ۱۰۳

۷ - صورت تعهد نامه ده نفر متصدیان خراج قم ۱۵۷

۸ - نسخه ناطق به مال و خراج قم ۱۲۵ - ۱۳۰

۹ - دفتر ذکر مال ها به قم ۱۰۷ - ۱۲۲

۱۰ - دفتر مبلغ مال و خراج به کوره قم در سال ۲۷۸

۱۲۲ - ۱۲۵

چند نکته دیگر :

(۱ - اصل عربی کتاب قم آنچه مسلم است تا آغاز قرن نهم بر

جای بوده و پس از آن هیچ گونه آگاهی درستی در این باره نیست .

مجلسی برای تدوین بحار آنرا می جست و نیافته است) (ج ۱ ، ص ۴۲

چاپ ۱۱۰ جلدی جدید) . حاجی نوری در خاتمه مستدرک (۳۶۹) از

عبارات کتاب منهاج الصفوی میر سید احمد بن زین العابدین حسینی کرکی (ذریعه ۱۶: ۲۵۸) و در کلمه طيبة (ص ۲۶۱) چاپ کتابفروشی اسلامیه - تهران) از عبارات فضائل السادات نواده او میر محمد اشرف «استظهار» میکند که اصل عربی کتاب نزد آنان بوده است. منشأ این استظهار نقل ماجرای احمد بن اسحاق با سید ابوالحسن حسینی جعفری (ترجمه تاریخ: ۲۱۱ - ۲۱۳) در این دو مصدر به عربی است. لیکن صاحب فضائل السادات خود در فهرست مآخذ کتاب (ص ۵۱۲) چاپ قم) تصریح می کند که نسخه موجود نزد او «ترجمه کتاب تاریخ مدینه المؤمنین قم لحسن بن محمد القمی» است نه اصل آن. من هم در هند کتابی به نام «سیاده السادة» یافتیم که در آن (ص ۱۳۵ - ۱۳۶) با آن که فارسی بود ماجرای آمدن نخستین فرد خاندان رضوی به قم (ترجمه تاریخ: ۲۱۵ به بعد) به عربی نقل شده بود و چنین تصور می رفت که اصل تاریخ در هند باشد و این بنده از آن نقل شده باشد. پس از آن در یافتیم که آن متن از بحار مجلسی برداشته شده که برگردان متن مترجم فارسی است به عربی.

باز در خاتمه مستدرک (ص ۳۶۹) آمده است که آقا محمد علی کرمانشاهی صاحب مقام الفضل در حواشی خود بر نقد الرجال تفرشی از اصل عربی کتاب نقل می کند و در کلمه طيبة (ص ۲۶۱) چاپ یادشده پیش) مورد نقل مزبور را ذیل نام «حسن مثله» معین و مشخص ساخته اند. لیکن در متن منقول از حواشی نقد الرجال ذیل همین نام (۱) سخنی از این کتاب

---

۱ - چنین است این متن (ش ۷) مجموعه خطی ۲۰۳۸ کتابخانه مدرسه

فیضیه قم): «الحسن بن مثله الجمکرانی - هو الذی امره الامام علیه السلام صاحب -»

در میان نیست و منشأ اشتباه گویا آن است که حاجی نوری به نوشته خود (کلمه طیبه: ۴۶۱) داستان پیدایش مسجد جمکران قم را در مجموعه ای خطی دیده که در آن به نقل از خط سید نعمت الله آمده بوده است که داستان مزبور در «تاریخ قم» از کتابی به نام «مونس الحزین فی معرفة الدین والیقین!» تألیف شیخ صدوق نقل شده، و چون همین داستان را در حواشی نقد الرجال به عربی از مونس الحزین نقل کرده اند مرحوم حاجی گویا باضم آن نقل به این اسناد چنین پنداشته است که آقا محمد علی هم ناگزیر این متن را در کتاب قم دیده. در حالی که چنین نیست و او

الزمان ببناء مسجد جمکران وهی قرية علی فرسخ من قم وكان ذلك الامر شفاهاً فی ليلة الثلاثاء السابع عشر من شهر رمضان فی موضع ذلك المسجد وله قصة طويلة حکاها الشيخ الصدوق فی کتاب مونس الحزین فی معرفة الدین والیقین و قد تضمنت معجزات عن الامام علیه السلام وقد وصفه الصدوق فیها بقوله الشيخ العفیف الصالح حسن بن مثله الجمکرانی رحمة الله علیه، فیها مدح ذلك المسجد جداً و امر الناس بان يصلوا فیها اربع رکعات رکعتین لتحية المسجد یقرأ فی کل منهما الحمد مرة و سورة التوحید سبع مرات والتسبیح فی الركوع والسجود سبع مرات ثم رکعتین صلاة صاحب الزمان علیه السلام کالاولین الا انه اذا وصل الحمد الی ایاک نعبد و ایاک نستعین کررها مرة ثم قرأ الحمد الی آخرها و اذا فرغ من الصلاة هلل ثم تسبیح تسبیح الزهر اسلام الله علیها ثم سجد وصلى علی محمد و آله مرة. قال الامام علیه السلام: «من صلاهما فكانما صلاهما فی البیت العتیق» - انتهى.

(با عرض سپاس حضور محقق محترم آقای استاد ی فهرست نگار مخطوطات

آنجا) .

نیز به حسب ظاهر باید آن را از همین مجامیع و نوشته‌های متأخر گرفته باشد (۱).

۱- حکایت بناء مسجد جمکران را که برای نخستین بار در دوره صفوی شنیده می‌شود به تاریخ قدیم قم نسبت می‌دهند که ناگزیر باید در فصل مربوط به مساجد از باب اول باشد و در نسخ موجود ترجمه که این باب را داراست نیست و نمی‌تواند هم بود زیرا به صریح متن همین حکایت، ماجرا در شب ۱۷ رمضان ۳۹۳ روی داده و در این متن محل قبر یکی از «قهرمانان داستان» (سید ابوالحسن الرضا) با «سماع به استفاضه» تعیین شده که ناچار متن مزبور باید سالیانی دراز پس از درگذشت او تدوین شده باشد. این نسبت تا آنجا که تحقیق شد برای نخستین بار در کتاب‌های حاجی نوری آمده است که وی نیز چنان که صریح گفته اوست آن را در مجموعه‌ای مربوط به یکی از دو قرن ۱۲-۱۳ (به حکم نقل از خط جزائری) دیده است.

باز آن را به کتابی موهوم از شیخ صدوق با نام «مونس الحزین» نسبت داده‌اند که با در نظر داشتن سال درگذشت او (۳۸۱ هـ) وضع این نسبت نیز روشن خواهد بود و این نام هم نخست بار در قرن یازدهم به همین مناسبت شنیده می‌شود.

مأخذ دیگر آن خط سید نعمت‌الله جزائری است که وضع و حال آن‌هم در ذیل شرح حال نگارنده «بوارق» (ش ۸ قم نامه‌ها در همین بحث) روشن خواهد شد. البته اگر هم این اسناد از سید جزائری به صحت می‌رسید باید گفته می‌شد که گویا نظر او به تاریخی است که در قرن یازدهم برای قم نوشته شده (خلاصة البلدان) و در آن این ماجرا به نقل از مونس الحزین مزبور ثبت است.

از رسوم متداول و بسیار مرسوم دوره صفوی همین بوده است که «تذکره‌ها» و افسانه‌ها برای مزارات و امام زادگان و اماکن متبرک می‌ساخته‌اند و آن را

ماجرایی که علی اکبر فیض در مقدمه تاریخ قم و جنگ شعرای خود در این باره آورده و پس از این در معرفی تاریخ قم او خواهیم دید نیز آگاهی مفید مطمئنی به دست نمی‌دهد. بنابراین با اطمینان کامل می‌توان گفت که پس از قرن نهم کمترین نشانی درست از این کتاب به دست نیامده است

۲- آنچه از مطاوی کتاب به دست می‌آید همه ابواب بیست گانه نگارش یافته و مؤلف خود در برخی موارد از مطالبی که در ابواب دیگر کتاب نوشته است یاد می‌کند. از جمله :

در اخبار مالک بن احوص (باب هفتم) یاد کردم ۲۶۰

باب عجم (باب دهم) ۶۳

در باب تواریخ (باب سیزدهم) یاد کرده‌ام ۳۰۳/۲۲۸

→ به کتاب‌هایی موهوم با نام‌هایی مطمئن از نویسندگانی مشهور نسبت می‌داده‌اند. ده‌ها نمونه از این گونه بافته‌ها که از جهات متعدد با این حکایت همانند و در سبک و اسلوب مشابه است اکنون در دست می‌باشد و چندتای آنها مانند تذکره حضرت امام زاده سلطان علی مدفون در اردهال کاشان به چاپ نیز رسیده است. البته به این نکته دقیق باید توجه داشت که بسیاری از این افسانه‌ها پیرامون مسائلی بافته شده که در اصل از اصالت و حقیقتی برخوردار بوده‌است و سپس بدان شاخ و برگ افزوده و کوشیده‌اند آن را به گونه‌ای دیگر درآورند. بنابراین اشکالاتی که بر حکایت بنای مسجد جمکران به صورت مشهور متوجه می‌شود هیچ گونه منافاتی با اصالت و قدس این مسجد ندارد و چه بسا ماجرای نیز در همین تاریخ در آن روی داده و موجب بنای مسجد شده که بعدها به گونه‌ای دیگر شهرت یافته است.

درباب علماء (باب شانزدهم) یاد کرده‌ام ۲۷۸/۲۲۸/۲۲۵

۳ - «کتاب قم» ترجمه‌ای به فارسی دارد که پنج باب آن در دست است و پس از این درباره آن سخن خواهد رفت. جز آن در مستدرک (۳): (۳۶۹) از ترجمه‌ای دیگر یاد می‌شود که پیش از قرن یازدهم انجام شده و به گفته او از نوشته مناجات الصفوی یاد شده در پیش برمی‌آید که از این ترجمه بهره برده شده است. لیکن دور نیست که این استظهار نیز بی‌اساس بوده و مصدر مزبور نسخه کامل تر همین ترجمه موجود باشد که چنان که خواهیم دید در برخی موارد با نسخه چاپ شده جدایی‌ها و افزوده‌هایی دارد.

باب سوم ترجمه تاریخ قم (در ذکر طالبيه که به قم آمدند) را بنا بر آنچه در ذریعه (۳: ۲۷۷ و ۲۲۰: ۴۴۰) نیز طبقات اعلام الشیعه/ قرن چهاردهم (۲: ۵۲۵-۵۲۶) دیده می‌شود سید حسین بن احمد بن حسین بن اسماعیل حسینی معروف به سید حسون براقی نجفی در گذشته ۱۳۳۲ قمری (ذریعه ۳: ۲۸۲) به عربی بازگردانده و این ترجمه را در ۸۲۶-۱۳۱۷ ق به پایان برده است. نسخه این ترجمه در نجف است.

۴ - «کتاب قم» اثری بسیار مهم بوده که از آن فوائد و آگاهی‌هایی بسیار و نادر و منحصر به دست می‌آمده است. از همین قسمت بازمانده و مترجم بسیاری چیزها در بررسی‌های تاریخی و زبان‌شناسی و رسوم قدیم کشاورزی و تقسیم آب و خراج زمین‌ها و جز آن دانسته می‌شود که نظیر آن را در هیچ جای دیگر نمی‌توان یافت. در بسیاری از تحقیقات نو شرقی و غربی در این گونه مسائل از این مأخذ به حد کمال سودجسته

شده که نمونه آن را در «مالك و زارع» لمبتون می بینیم.
نسخه ای نو نویس از ترجمه کتاب قسم در مخطوطات دانشکده
ادبیات دانشگاه تهران به شماره ۱۴۲ - ب هست که آن را آقای مجتبی
مینوی برای مرحوم میرزا محمدخان قزوینی نویسانده و خود فهرستی
مبسوط و مفصل در چند ده برك از فوائد متفرق و پراکنده و نکات نادرو
منحصر آن گرد آورده، ضمیمه نسخه است. نظری به این فهرست مفید
اهمیت و ارزش کتاب را تا حدی روشن می سازد .

حسن بن علی بن حسن بن عبدالمملک قمی

تاج‌الدین حاجی حسن خطیب بن بهاء‌الدین علی بن حسن بن عبدالمملک قمی (مجموعه ۲۵۲۶ موزه قونیه، فیلم ۳۲۱ دانشگاه، انجام رساله تحقیق و ربیعیه. ترجمه تاریخ قم: ۶۳ و ۲) از ادیبان و فاضلان قم در اوایل قرن هشتم و اوایل نهم، در گذشته پیش از رمضان ۸۲۷ (قم در قرن نهم: ۱۹۷) مردی ادیب و دانشمند بوده و در علوم ادبیت و عربیت تبحری به سزا داشته است (ایضاً: ۱۹۶). از او فرزندی می‌شناسیم با نام «بهاء‌الدین حافظ کاتب قمی» که خطی خوش داشته و دو نسخه به خط او در دست است یکی نسخه ش ۲۲۷۲ کتابخانه ملی مورخ دوشنبه ۲۷ ذیحجه ۷۳۷ و دیگر نسخه ۲۵۲۶ موزه قونیه که مجموعه چند رساله ادبی و عرفانی است با تاریخ‌های ۱ رمضان ۸۲۷ و ۱۶۲۱-۱۵۸۲۸ و ۲۶ همان سال (فهرست فیلم‌های دانشگاه ۱: ۴۵۳. فهرست منزوی ۳: ۲۲۱۲ و ۵: ۳۵۲۷. قم در قرن نهم: ۲۷۶-۲۷۷). این حاجی حسن «کتاب قم» را در آغاز قرن نهم به فارسی ترجمه نموده است (مصطفی القال: ۱۲۷).

ترجمه کتاب قم

که به نام «ترجمه تاریخ قم» شهرت یافته و در سال‌های ۸۰۵-۸۰۶ تحریر شده است. مترجم خود در مقدمه چگونگی و علت ترجمه کتاب را بدین گونه بیان می‌کند :

«... چنین گوید مفسر این کتاب و مأول این خطاب ... که در زمان سابق و او ان سالف تاریخ عربی بود مشتمل بر بیست باب و پنجاه فصل، جمعی که به لغت عربیه عالم و عارف بودند مطالعه آن می نمودند و از آن استعاده می کردند طایفه ای که فهم ایشان از ادراك علم عربیت قاصرو عاجز بود از فوائد آن محروم و مأیوس می شدند. اکابر آن روزگار همت بر آن داشتند که یکی از علماء عربیت درخواه کنند تا آن کتاب را از تازی با فارسی نقل کنند تا فوائد آن عام گردد و جمهور اهل قم از مطالعه آن محظوظ و بهره مند شوند، به سبب انقلاب زمان و واسطه حوادث دوران در آن توقف افتاد تا به روزگار همایون حضرت عالی جناب / مخدوم علی الاستحقاق شهریار علی الاطلاق / صاحبقران اعظم اعدل اعلم / ماده امن و امان خلاصه نوع انسان / ذخیر زمان و کشف او ان / صاحب الفتوح المشهورة و الوقائع المذكورة / نعمة الله على اوليائه السابقة و نعمته فى اعدائه البالغة / ملجأ العجزة والضعفا مربى الائمة والعلماء / مولى ملوك المعجم موئل صناديد الامم / ذى المناقب والمناصب والمفاخر والمراتب / الموفق بتوفيق الله رب العالمين المؤيد بتأييدات خالق السموات والارضين / المنصور بنصرة الله خير الناصرين الخواجه فخر الحق والدنيا والدولة والدين / عماد الاسلام والمسلمين ابراهيم بن الصاحب الاعظم السعيد المغفور المبرور مولى الوزراء فى زمانه الواصل الى عفو الله و غفرانه الخواجه عماد الدولة والدين محمود بن الصاحب السعيد المرحوم المغفور

الخواجه شمس الدولة والدین محمد بن علی الصفی خلد الله تعالی
 ظلال عواطفه و اشفاقه و نور قبور مواضیه و اسلافه ، و آن کتاب به
 شرف مطالعه اورسید از این بنده ضعیف نحیف فقیر درخواه کرد که آن
 را از تازی با فارسی نقل کند تا چنانچہ عربیت دانان از آن مستفید شوند
 فارسی خوانان نیز از آن مستفید شوند. هر چند که این بنده استعفا
 نمود و گفت که مرا قابلیت و استعداد این شغل نیست ، از چو من ضعیفی
 چگونه این عمل قوی آید قبول نکرد و عفو فرمود و حمل بر خویشی داری
 و تقصیر خدمت کرد ، و نیز اشارت بندگیش به نسبت با این کمینه اشارت
 « من اشارته حکم و طاعته غنم » بود. پس به ضرورت متصدی ترجمه و
 تفسیر کردن آن کتاب شد و از خاطر عاظر اصحاب فضل و هنر استمداد
 همت نمود و این کتاب را به توفیق حق عز اسمہ و به یمن دولت حضرت
 مخدومی شہریاری و به همت بزرگان دین و ملت و علماء اسلام و شریعت
 در شہور سنہ خمس و ست و ثمانۃ از عربی با فارسی نقل کرد... (۱).

در اینجا چند نکته را تذکر می‌دهد :

۱ - ترجمه تاریخ قم در چند مجلد بوده کہ مجلد نخست آن
 مشتمل بر قسمتی از کتاب از آغاز تا میانه باب پنجم در سال ۱۳۱۳ به اتمام
 آقای سید جلال الدین طهرانی با فہارس اعلام و اماکن و کتب در تہران
 بر اساس نسخه‌ای مورخ ۱۰۰۱ - با دقت در رعایت امانتی کہ از جناب
 ایشان مشہور است - به چاپ رسیدہ است .

۲ - گذشت کہ مجلسی برای تدوین بحار الانوار خود اصل عربی
 کتاب قم را می‌خواستہ و جز همین ترجمه را نیافتہ است (بحار: ۲۲)
 چاپ جدید). لیکن او نمی‌گوید نسخه‌ای کہ از ترجمه یافتہ تمام بودہ

است یانه .

شاگرد او افندی در ریاض العلماء ذیل شرح حال حسن بن محمد بن حسن قمی (مجلد دوم شیعه، حرف حا. ذریعه ۳: ۲۷۶) می نویسد «نسخه ای از تاریخ قم به فارسی در شهر قم دیدم که کتابی بزرگ و نیکو و بسیار سودمند، در چند مجلد مشتمل بر بیست باب بود». حاجی نوری پس از نقل این عبارت از ریاض، خود می گوید که آنچه از این ترجمه نیز به دست ما رسیده است جز هشت باب نیست (خانمه مستدرک: ۳۶۹). صاحب انوار المشعشعین فی احوال قم و القمیین هم در مقدمه جلد اول چاپ شده (ص ۳) جزء مصادر خود نسخه ای هشت بابی از این کتاب را بر می شمرد .

درست دانسته نیست که آیا افندی همه مجلدات و ابواب کتاب را در قم دیده بوده است یا او نیز همین مجلد نخست را دیده و به اعتماد فهرست ابواب بیست گانه در آغاز و عبارت «تمت كتابة هذه المجلدة الاولى وتماه في المجلدة الثانية» در پایان چنین نوشته است. نسخه حاجی نوری نیز که اکنون در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران جزء مجموعه مخطوطات دانشکده ادبیات نگاهداری می شود همین مجلد نخست است در پنج باب (فهرست ادبیات : ۷۶) . عبارت مقدمه جلد اول انوار المشعشعین هم خطاست و درست پنج باب است چه نگارنده آن کتاب خود در چندین جای دیگر از مجلدات دوم و سوم (از جمله : برگ نخست مجلد سوم، نسخه اصل. برگ ۲ پ تحفة الفاطمية الموسویه) به تصریح می نویسد که نسخی که از ترجمه تاریخ قم در دست داشته همه

تا فصل اول باب پنجم و برخی کمتر از آن است و تنها نسخه حاج میرزا غفار فرزند ملا عبدالله عرب (نسخه خاندان اعرابی قم که اکنون در تهران است) تا پایان باب پنجم را دارا بوده که او مجلد اول کتاب خود را بر اساس همین نسخه اخیر به نام «تحفة الفاطمية الموسوية» تجدید تحریر نموده است (همین کتاب: برک ۳۳).

نسخه «ملاشجاع» که در فهرست منزوی ۶: ۲۲۶۵ هشت بابی دانسته شده نیز پنج باب بیشتر نیست. در همین فهرست آمده است که نگارنده سطور کتاب را بر اساس نسخه‌ای هشت بابی در دست تصحیح دارم، لیکن چنین نیست و اساس کار من همان نسخ پنج بابی است و نسخه‌ای بیش از این نیافته‌ام لیکن در جست و جوی هشتم.

۳- نسخ موجود ترجمه کتاب قم تا آنجا که دیده‌ایم به دواصل بازگشت می‌کند:

نسخه (آ) که چندین نسخه بر اساس آن در دست است. این نسخه تا چند صفحه‌ای از آغاز باب پنجم را داراست و با نسخه (ب) که پس از این یاد می‌شود پاره‌ای جدایی‌ها و در برخی موارد بر آن افزوده‌هایی دارد که يك نمونه آن را پیش از این یاد کردیم (نامه صاحب بن عباد به ابوالحسن موسی بن احمد رضوی نقیب قم که جای آن سطر ۱۶ صفحه ۲۲۰ نسخه چاپی است پس از عبارت: «صاحب الجلیل کافی الکفات ابوالقاسم اسماعیل بن عباد بدو نامه نبشت و او را به معاودت از حج خانه خدای تعالی و مراجعت با شهر خود تهنیت کرد»: و من آن نسخه را به سبب نیکویی عبارت در این موضع بنبشتم و آن این است:

کتابی اطال الله بقاء الشریف سیدی وابن سادتی الاخیار واثمتی الابرار
اعلام العلم والدين وحجج الله على الخلق اجمعين ... - تايبك
صفحه واند -).

نسخه (ب) که قدیم ترین نسخ کتاب است لیکن کامل ترین
آنها نیست (نسخه شماره ۲۴۷۲ کتابخانه ملی نوشته فرزند مترجم تاریخ
قم بهاء الدین بن حسن بن علی بن حسن بن عبد الملك در ۲۷۲-۸۳۷
که تا او اخر دوره قاجار در قم بوده و سپس سید عبد الرحیم خلخالی آن را به
دست آورده و پس از درگذشت او به کتابخانه ملی رفته است. بنگرید به: امثال
و حکم ده خد ۴: ۱۷۷۴. احوال و اشعار رودکی ۳: ۱۱۲۹. مختار البلاد:
۱۵۳. فهرست ادبیات: ۷۶. خاندان علی صفی: ۶۶-۶۸) و در آن خطاهایی
بسیار به خصوص در ابیات عربی و اسامی اماکن دیده می شود. این نسخه
نیز تا نیمه باب پنجم را دارد و بر اساس آن چندین نسخه دیده شده
است. نسخه چاپی نیز با این نسخه موافق و مطابق است جز در برخی
ابیات عربی صفحات اخیر کتاب (ناسخ التواریخ، مجلد شرح احوال
امام کاظم ۳: ۸۰ نیز دیده شود).

نورالدین علی قمی

نورالدین علی بن حیدر علی منعل قمی از دانشمندان رجالی نیمه دوم قرن دهم (روضات الجنات: ۱۷۳ چاپ دوم. مصنفی المقال: ۲۷۹-۲۸۰. هدیه العارفین ۱: ۷۳۹) که از او چند اثر می شناسیم:

۱ - نهاية الآمال فی ترتیب خلاصة الاقوال (ایضاح المکنونون: ۱: ۶۸۹. ذریعه ۱۰: ۱۵۷) که نسخه ای از آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۹۸۷ نگهداری می شود. این کتاب تنظیم اثر رجالی دانشمند مشهور شیعی علامه حلی است به ترتیب حروف الفبا با خاتمه ای در شرح حال دانشمندان شیعه امامی پس از روزگار علامه تا عصر فراهم آورنده این ترتیب. نسخه دانشگاه متأسفانه تا بیش از حرف «ع» را ندارد و خاتمه کتاب را که سودمندتر از اصل آن و به خصوص از نظر آشنایی با دانشمندان قم در این ادوار مفید و مهم می تواند بود فاقد است (فهرست مشکوة ۲: ۶۷۴ - ۶۷۵). لیکن بنا بر آنچه افندی در ریاض العلماء می نویسد اصولاً از این خاتمه چیز مهمی نگاشته نشده است.

۲ - شرح مبادی الاصول علامه (ذریعه ۱۲: ۱۵۷) که نسخه‌ای از آن را در ذریعه نشان می‌دهد.

۳ - شرح تهذیب الوصول هو که آن را به نام شاه طهماسب در مشهد مقدس رضوی نگاشته و کتابی مبسوط است. دو نسخه از این کتاب را صاحب ذریعه در نجف دیده (۱۳: ۱۶۷) جز آن که نگارنده آن را - که به قرائن باید همین قمی باشد - شناخته است. او در این کتاب از شرح مبادی الاصول خود نیز یاد می‌کند. نسخه تهذیب ناشناخته شماره ۱۰۸۹ کتابخانه آستان قدس مورخ ۹۵۲ (فهرست شهرستانها ۲: ۸۶۱) را باید دیده‌مین است یا جز آن.

۲ - رساله :

۵

تذکره مشایخ قم

که نسخه‌ای از آن همراه رساله‌ای دیگر در مجموعه ۵۱۲ طباطبائی کتابخانه مجلس شورای ملی (وفیلمی از همین نسخه در دانشگاه به شماره ۳۹۲۵) هست (۱). او این رساله را به نام پادشاه دین پناه روزگار خود که به عهد او از مناهمی جز نامی باقی و برجای نمانده است (شاه طهماسب) نگاشته (ص ۲۱ - ۲۲ همان نسخه) و آن را در اوائل رمضان سال ۹۷۸

۱- حق شناسی را یادآور می‌شود که نخستین کس که برای رساله آگاهی یافت و این بنده و دیگران را نیز آگاه ساخت دانشمند شریف و نجیب استاد عبدالحسین حائری فهرست نگار مخطوطات آن کتابخانه بود. و قه‌الله وایده.

درمدینه المؤمنین قم به پایان برده است (ایضاً: ۸۵. نیز بنگرید به: قم در قرن نهم هجری، مقدمه، ص پنج - شش. مقاله آقای دانش پژوه دریاد نامه دکتر فیاض - شماره ۴ سال هفتم، زمستان ۱۳۵۰ مجله دانشکده ادبیات مشهد - زیر عنوان يك پرده از زندگانی شاه طهماسب صفوی، ص ۹۸۹). او در این رساله نام عده ای از راویان و محدثان و دانشمندان قدیم قم را که در یکی از کتب چهارگانه رجال حدیث شیعیه (رجال کشی، رجال نجاشی، رجال شیخ و فهرست او) یا در فهرست شیخ منتجب الدین که تنمیم فهرست شیخ است یا در یکی از دو کتاب رجال میانه (خلاصه الاقوال علامه و رجال ابی داود) نام بردار بوده اند (ص ۲۰ - ۲۱ نسخه) با مجملی از شرح حال هر يك گرد آورده و آن را به ترتیب حروف الفبا منظم ساخته است. او در نظر داشته اگر بتواند پس از این کتابی مشتمل بر تفصیل خصوصیات احوال دانشمندان قم با آنچه در باب شهر مزبور به نظر رسد فراهم آورد (ایضاً: ۸۴ - ۸۵).

چنین است فهرست نام کسانی که در این «تذکره» (ص ۸۵ نسخه)

از آنان یاد می شود :

آدم بن اسحاق بن آدم بن عبدالله اشعری ۲۳ / ابراهیم بن محمد ۲۳ /
 ابراهیم بن هاشم ۲۴ / احمد بن ادريس ۲۴ / احمد بن اسحاق اشعری ۲۵ /
 احمد بن اسماعیل بن سمکه ۲۶ / احمد بن اصفهید ۲۷ / احمد بن حمزة بن
 الیسع ۲۷ / احمد بن داود بن علی ۲۸ / احمد بن سمکه بن عبدالله ۲۸ احمد
 بن عبدالله بن عیسی بن مصقله ۲۸ / احمد بن عبدالقاهر بن احمد ۲۹ / احمد
 بن علی بن حسن بن شاذان ۲۹ / احمد بن علی شقران ۲۹ / احمد بن محمد بن
 دول ۲۹ / احمد بن محمد بن خالد برقی ۳۰ / احمد بن محمد بن عبیدالله ۳۱ /

احمد بن محمد بن عیسیٰ ۳۲ / ادریس بن عبدالله بن سعد ۳۳ / ادریس بن
عیسیٰ ۳۴ / اسحاق بن آدم بن عبد ربہ ۳۴ / اسحاق بن عبدالله بن سعد ۳۴ /
اسحاق بن محمد بن حسین بن بابویہ ۳۵ / اسماعیل بن آدم ۳۵ / اسماعیل
بن سعد الاحوص ۳۶ / اسماعیل بن محمد بن حسن ابن حسین بن بابویہ

۳۶ / امیرہ ۳۷

بابویہ بن سعد بن محمد بن حسن بن بابویہ ۳۷
جعفر بن حسین بن علی بن شہریار ۳۸ / جعفر بن سلیمان ۳۸ / جعفر بن
علی بن احمد ۳۹

حسن بن احمد بن ریذویہ ۳۹ / حسن بن حسین بن بابویہ حسکا ۳۹ /
حسن بن عبدالصمد بن محمد بن عبدالله ۴۰ / حسن بن عبدالعزیز بن حسین
۴۱ / حسن بن علی ابو محمد ۴۱ / حسن بن علی بن حسن دستجردی ۴۲ /
حسن بن علی بن زیرک ۴۲ / حسن بن احمد حسینی ۴۲ / حسن بن فاذا ۴۲ /
حسن بن متیل ۴۳ / حسین ابو عبدالله اشعری ۴۳ / حسین بن حسن بن
محمد بن موسیٰ بن بابویہ ۴۳ / حسین بن شاذویہ ۴۳ / حسین بن علی بن
بابویہ ۴۴ / حسین بن علی خرازی ۴۵ / حسین بن مالک ۴۵ / حمزة بن الیسع
۴۶ / حمزة بن یعلیٰ ۴۶

داود بن کوره ۴۷ / داود بن محمد بن داود ۴۷

زکریا بن آدم ۴۸ / زکریا بن ادریس ۵۰ / زکریا بن عبدالصمد ۵۱
سعد بن حسن بن حسین بن بابویہ ۵۱ / سعد بن سعد الاحوص ۵۲ /
سعد بن عبدالله اشعری ۵۲ / سهل بن راذویہ ۵۳ / سهل بن هرمزان ۵۳ /
سهل بن الیسع ۵۴

شیرزاد بن محمد بن بابویہ ۵۵

صاعد بن علی ۵۵ / صاعد بن محمد بن صاعد ۵۵ / صدقة بن بندار ۵۵
عبدالقادر بن احمد بن ابی علی ۵۶ / عبدالله بن جعفر حمیری ۵۶ / عبدالله

بن صلت ۵۶/ عبدالله بن حسن بن حسین بن بابویه ۵۷/ عبدالعزیز بن المهندی
 ۵۷/ علی بن ابراهیم بن هاشم ۵۸/ علی بن حسن بن علی دستجردی ۵۸/ علی
 بن حسین جاسبی ۵۹/ علی بن حسین بن موسی بن بابویه ۵۹/ علی بن عبدالله
 عطار ۶۵/ علی بن عبدالملک ۶۵/ علی بن محمد بن حسین بن حسن بن بابویه
 ۶۵/ علی بن محمد بن ابی القاسم برقی ۶۵/ علی بن محمد جاسبی ۶۶/ علی
 بن محمد بن حفص ۶۶/ علی بن محمد بن فیروزان ۶۷/ علی بن محمد بن
 هبة الله بن دعویدار ۶۷/ عمران بن عبدالله ۶۷/ عمران بن محمد بن عمران
 ۶۸/ عمران بن موسی الزیتونی ۶۸/ عیسی بن عبدالله ۶۹
 فخر آوربن محمد بن فخرآور ۷۰

محمد بن احمد بن جعفر عطار ۷۰/ محمد بن احمد بن داود بن علی ۷۰/ محمد بن
 اورمه ۷۱/ محمد بن احمد بن یحیی ۷۲/ محمد بن بندار بن عاصم ۷۲/ محمد بن
 جعفر بن احمد بن بطه ۷۳/ محمد بن حسن بن احمد بن ولید ۷۳/ محمد بن حسن
 بن فروخ صفار ۷۴/ محمد بن حسن ۷۴/ محمد بن ولید ۷۵/ محمد بن حسین بن
 مرزبان ۷۵/ محمد بن خالد برقی ۷۵/ محمد بن ریان بن صلت ۷۶/ محمد بن سهل
 بن الیسع ۷۷/ محمد بن عبدالله بن جعفر حمیری ۷۷/ محمد بن علی بن بابویه
 ۷۸/ محمد بن علی بن عیسی ۷۹/ محمد بن علی بن محبوب ۷۹/ محمد بن عیسی
 بن عبدالله ۸۰/ محمد بن محمد بن مانکدیم ۸۱/ محمد بن یحیی ۸۱/ مختار
 بن محمد بن مختار بن بابویه ۸۱/ مرزبان بن عمران قمی ۸۲/ موسی بن جعفر
 کمندانی ۸۲/ موسی بن حسن بن عامر ۸۲/ موسی بن محمد اشعری ۸۳
 یعقوب بن یزید ۸۳

این افراد همگی در کتابهایی که یاد آن از این پیش گذشت نامبردارند
 و در این تذکره همانچه در آن نوشته هاست با اطناب و تفصیل نقل
 گردیده است و با این همه باز جامع نام همه قمیانی که در این مصادر

یاد شده‌اند نیست. کاش نویسنده این اثر به جای این همه اطناب ممل
و تطویل بلاطائل به ذکر نام و اجمال احوال و آثار فضلاء هم زمان خود
یا کسانی که نزدیک دوره او بودند می‌پرداخت و اثری سودمند از خود
بر جای می‌نهاد.

میر منشی

میر شرف الدین حسین حسینی قمی از فضلاء و هنروران نیمه دوم قرن دهم، از شاگردان غیاث الدین منصور دشتکی شیرازی که در صنعت انشا و استیفا و تحریر خطوط ثلث و تعلیق و نسخ و شکسته بی بدیل و استاد بود و از جانب شاه طهماسب به «میر منشی» ملقب شده و به این اسم مشهور آفاق گشت (گلستان هنر: ۳۲). او نخست در هرات منشی مسام میرزا صفوی نگارنده تحفه سامی - زندانی شده در ۹۶۹ و در گذشته ۹۷۵ - ، و پس از آن هیجده سال در اصفهان منشی دیوان اعلی بود . سپس مناصبی دیگر از جمله وزارت حکومت خراسان یافته و سرانجام در اواخر دوره طهماسب در دربار او به مجلس نویسی و کتابات متفرقه می پرداخت. او در شب جمعه ۷ ذی - ۹۹۰ در سن هفتاد و شش سالگی در ری درگذشت و در آستانه حضرت عبدالعظیم مدفون شد (گلستان هنر: ۳۲ - ۳۷). فرزندش قاضی احمد (نگارنده خلاصه التواریخ و گلستان هنر و مجمع الشعراء عباسی و منتخب الوزراء، زاده سحرگاهان

پنجشنبه ۱۷ ع ۱۶۳-۹۵۳ درقم و در گذشته پس از محرم ۱۰۱۵) شرح حال وی را در تذکره خوش نویسان به تفصیل آورده و از جاهای مختلف خلاصة التواریخ و نیز نکاتی درباره وی به دست می آید .

۶

رساله در

احوال و مفاخر و مناقب شهر قم

به فارسی که افندی آن را در دست داشته و ذیل شرح حال حسن بن محمد بن حسن قمی نگارنده کتاب قم از آن به همین نام (ریاض العلماء، مجلد دوم شیعه، حرف ح/ خاتمة مستدرک : ۳۶۹ با تصحیف «میر منشی» به «امیر منشی»/ البدر المشعشع: ۲/ ذریعه ۱۶: ۲۷۱) و در بحث از کتاب «الدلائل البرهانیة» از آثار منسوب به علامه حلی (۱) با نام تاریخ قم (ریاض و ذریعه ۳: ۲۷۸-۲۷۹ و ۸: ۲۴۸-۲۴۹) و در ذیل سرگذشت افضل الدین حسن بن فاذا ر قمی از پیشوایان فن لغت با نام رساله مفاخر قم (ریاض العلماء، مجلد دوم شیعه، حرف ح. ذریعه ۲۱: ۲۲ و ۳۱۱: ۲۳۴) یاد و نقل می کند (نیز بنگرید به: طبقات اعلام الشيعة - قرن چهارم:

۱- از این کتاب در رساله میرمنشی (طبعاً ذیل ماجرای ورود حضرت رضا به قم) یاد می شود . او آن را از علامه حلی دانسته و درست است. نسخه ای از آن را نگاشته قاضی احمد بن شرف الدین حسینی قمی فرزند او در ۹۷۸ در قم، صاحب ذریعه در تهران دیده است (۸: ۲۴۹).

نگارنده پیش‌تر در جایی (مقدمه قم در قرن نهم: ۶) گفته‌ام که شاید مؤلف این رساله فرزند اوقاضی احمد باشد که در مکتوب خود به یکی از «فضلازاده‌های جاسب‌قم» از فضائل قم و بلوکات آن یاد می‌کند (خزائن نراقی، چاپ کتابفروشی علمیه اسلامیة - تهران/۱۳۸۰: ۲۲۵ - ۲۲۷) لیکن نگارنده آن پدر اوست که چنان که دیدیم به لقب «میرمنشی» در آفاق مشتهر بوده (گلستان‌هنر: ۳۴) هر چند در گلستان‌هنر چون زندگی نامه خوشنویسان و نقاشان و به طبع جای ذکر آثار هنری و فنی آنان است - ذیل شرح حال وی نوشته‌ای از او یاد نشده است.

صفی الدین محمد رضوی

صفی الدین محمد بن محمد هاشم بن سید جلیل امیر صفی الدین محمد حسینی موسوی رضوی قمی از نوادگان حسن افطس نبیره امام زین العابدین (خلاصة البلدان: فصل مربوط به ملویان قم/ انوار المشعین، تحریر نخستین مجلد سوم: ص ۳۰۸ عکس کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی- قم) از فضلاء و دانشمندان قم در قرن یازدهم- و گویا از شاگردان ملا محسن فیض حکیم و فقیه و عارف بزرگ این دوره- که در ربع دوم این قرن زاده شده (۱) و تا دهه اخیر آن زنده بوده است.

پدر او میر محمد هاشم نیز مردی دانشمند بوده و نسخه‌ای از جزء دوم از چهارده جزء «وافی» فیض که به وسیله او با نسخه‌ای خوانده شده بر مؤلف مقابله و تصحیح گردیده است هم اکنون در دست است

۱- او در جایی از کتاب خلاصة البلدان خود را در روزگار شاه عباس دوم (۱۰۵۲-۱۰۷۷) جوانی مغرور و بی تجربه می‌داند که برای کشف غار قلعه نیاسر کاشان از هیچ خطری نپرهیزیده است.

با این یادداشت از او در پایان :

«بَلَّغْتَ مَقَابِلَتَهُ مَعَ نُسْخَتِهِ قَرَأَهَا عَلَى الْمُصَنِّفِ دَامَ
فَيْضُهُ بَعْضُ أَصْحَابِهِ وَ آدَا الْعَبْدُ الْآتِمُ مُحَمَّدُهَا هَم الْقُمِي» (۱)
این دانشمند بنابر آنچه از یادداشت فرزندش بر همین نسخه بر
می آید تا سال ۱۰۷۳ زنده بوده . چه این نسخه را فرزند وی صفی الدین
محمد که سخن مادر باره اوست - در این سال با نسخه ای دیگر مجدداً
مقابله و تصحیح کرده و در پایان آن چنین نوشته است:

«بَلَّغْتَ مَقَابِلَتَهُ مَعَ نُسْخَتِهِ قَوَّيْتُ مَعَ الْأَصْلِ فِي مَحَلِّسِ
الْمُصَنِّفِ إِيَادَامَ اللَّهِ تَعَالَى فَيْضَهُ مَرَّةً ثَلَاثَةً . وَ كَتَبَ ذَلِكَ الْعَبْدُ
الْآتِمُ صَفَى الدِّينِ بْنِ مُحَمَّدٍ هَاهُنَا هَذَا هُمَا اللَّهُ إِلَى طَرِيقِ الْإِيْقَانِ
وَ كَجَلِّ دَصِيرَتِهِمَا بِنُورِ الْعِرْفَانِ إِنَّهُ خَيْرُ مَنْ سَأَلَ فَاجَابَ .
فِي سَنَةِ ثَلَاثٍ وَسَبْعِينَ بَعْدَ الْآلَفِ» (۲) .

صفی الدین محمد فرزندی به نام سید محمد داشته که او نیز
فاضل بوده و همین نسخه را برای چهارمین بار در سال ۱۰۹۱ با نسخه ای
دیگر مقابله و تصحیح نموده است . رقم او کنار رقم پدرش در پایان
نسخه - که از آن زنده بودن پدر تا این تاریخ مستفاد می شود - چنین
است :

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ . الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ
حَقَّ حَمْدِهِ وَلَهُ الثَّنَاءُ وَ زَانَ مَجْدِهِ وَ الصَّلَاةُ عَلَى كَبِيْرِهِ مُحَمَّدٍ

۱- مجله گهر، ش ۷ سال دوم، ص ۶۰۹ و عکس همین خط در برگ پیوسته

به آن .

۲- همان مأخذ: ص ۶۱۰ و عکس این دستخط در برگ ضمیمه آن .

المصطفى وَ عَلَى آلِهِ اُذْمته الهدى .

أما بعد فهذا الجزء الثانى من الاجزاء الاربعه شر
من كتاب الوافي بعد ما قوبل بنسخه الاصل مرة فصاعداً قَابِلَتْهُ
بِرْهته من الزمان فى هذه الاوان وهو عام التسعين بزيادة الاحد
بعد قصر م واحد من الالف عن آخره بنسخه استكتب من قلدك
النسخه وقد كان بالغ فى تصحيحها ولذا المصنف ادام الله تعالى
ظل بقاؤهما على جرائد الانام ما بقيت الدنيا والى الایام و
توالت الشهور والاعوام؛ ورقم عليها المصنف بخطه الشريف
هذه: «ثم بلغت قرائته على وانتهت وكانت قرائته فحة
وتحقيق ادام الله تأييده وتسديده وقوفه للاكمال والاكمال
وبلغه اقصى مراقب الكمال» . ووقع فراغى من مقابلته
لست عشرة خلون من شهر ربيع الآخر من شهر السنة المذكورة .
وكتب هذه الحروف المفتاق الى رحمه ربه الغنى سيد محمد بن
صفى الدين محمد الحسينى وفقهما الله تعالى لمراضيه وجعل
مستقر لى عمرهما خيراً من مراضيه (١).

با ملاحظه تاريخ تقريبي تولد صاحب اين سرگذشت اين نکته
نيز روشن گرديد كه او نمى تواند همان «صفى الدين محمد قمى» مجاز
از شيخ بهاء الدين محمد عاملى در قم به اجازة مورخ دهة دوم ذح -
١٠١٥ (اجازات بحار : ١٣٠ چاپ قدیم) بود .

١- ايضاً : همان صفحه و عكس دستخط در برگ ضمیمه آن .

خلاصة البلدان

این کتاب را صفی الدین محمد در سال ۱۰۷۹ به خواهش ملا محمد صالح معلم قمی نگاشته است (آغاز کتاب). تاریخ درست نگارش آن چنان که در جاهای مختلف (انوار المشعشعین، ج ۳ نسخه اصل: ص ۳۰۸ تحریر نخست و ۵۹۳ تحریر دوم - تحفة الفاطمية الموسویه: ۸/۲ پ نسخه اصل) به رقم و حروف دیده شد این است و در آغاز جلد نخست انوار المشعشعین (ص ۲) نیز با رقم همین گونه بوده جز آن که در استنساخ عددی دیگر افزوده شده که ۱۱۰۷۹ خوانده می شود و به اتکاء آن در ذریعه (۷ : ۲۱۶) سال نگارش را ۱۱۷۹ دانسته اند که خطاست (نیز بنگرید به مقدمه قم در قرن نهم: ۶).

«او این کتاب را نخست برای آن نگاشت که احادیث و روایاتی را که درباره شرافت و فضیلت شهر قم از امامان نقل شده در دفتری گرد آورد و به فارسی ترجمه کند ولی در عمل گویی از این نیت محدود تجاوز کرده و بخش جغرافیایی «کتاب قم» حسن بن محمد بن حسن قمی را با مقداری از مشاهدات و مسموعات خویش بر آن افزوده و کتابی مفید و جامع تدوین نمود .

مؤلف در دیباچه کتاب خود گفته که بعد از نقل و ترجمه احادیث مزبور «به ذکر برخی اماکن شریفه می پردازد که به ائمه و شیعیان ایشان

ارتباط خاصی داشته و بعد از اتمام آن را خلاصه البلدان نام می گذارده و بر همین اصل مختار سه باب در احوال مکه و مدینه و کوفه می آورد و باب چهارم را به احوال دارالمؤمنین قم اختصاص می دهد و مجموع احوال و خصوصیات این مکان شریف را در هفت فصل بیان می کند. فصل اول در وجه نامگذاری قم هفت وجه ذکر می کند که برخی از آنها در تاریخ قم فارسی قدیمی دیده نمی شود. در فصل دوم چهل حدیث در فضیلت قم و اهل قم همراه ترجمه فارسی و با شرح کافی نقل می کند. در خاتمه آن گویی می خواسته کار خود را به پایان آورد و سخن را چنین می گوید:

« این چهل حدیث که تحفه ای است از این کمینه که به دست عجز و انکسار گرفته، آن را ذریعه و وسیله حاشیه نشینی محافل فضلا و مجالس علمای شهر خود که دارالمؤمنین قم است می سازم و از جمهور سکنه و شیعیان متوطنین این بلدة کریمه و همشهریان خود استدعا و التماس آن دارم که چون این رساله در مجلس ایشان خوانده شود این فقیر را به فاتحه و دعای خیری یاد و شاد نمایند... چه این رساله مستمسکی است ق میان را که بدان تفاخر و مباهات بر مردم سایر بلاد نتوانند نمودهم در دنیا و هم در آخرت، و بر هر يك از جماعت دارالمؤمنین قم لازم است که این رساله را نوشته در سفر و حضر با خود بدارند... والسلام علی من اتبع الهدی و دین الحق.»

ظاهر آ بایستی رساله اربعین همین جا خاتمه یافته باشد ولی بی فاصله موضوع هجرت اشعریان را از یمن و به قم آغاز می کند و از اولاد ائمه و علما و مشایخ سخن در میان می آورد و فصولی را به ذکر

آنان اختصاص می‌دهد .

در فصل مربوط به طالبیان مختصری از تاریخ حیات ائمه و فاطمه زهرا (سلام الله علیهم اجمعین) در چهارده مطلب می‌آورد و در مطلب پانزدهم از طالبیان قم یاد می‌کند. در صدر آنان از سادات حسنی و از حسنی‌ها سادات طباطبا را با اشاره‌ای به وجه تسمیه طباطبا بر حسب روایات مختلف معرفی می‌نماید . و با وجودی که انتقال اینان از اصفهان به قم در عصری متأخر بوده نام ایشان را در صدر اسامی طالبیان حسنی برده است که به قم منتقل شده بودند و تصریح می‌کند که اینان از اصفهان به قم آمده‌اند.

پس از نقل خانواده‌های حسنی که از کوفه و طبرستان و ری و کاشان به قم رسیده بودند از سادات حسینی و تیره‌های متعدد آنان به تفصیل یاد می‌کند . بعد به انتقال دیگران می‌پردازد و می‌گوید که رضویان مشهد خراسان و قم را از يك شاخه معرفی کند و در این کار از کتاب‌های بیان الانساب ابوالغیث احمد بن محمد بن عیسی نسابه و مبسوط شیخ فخرالدین و دیوان النسب امیر عبد القادر نسابه و بحر المحيط صیدرضی الدین محمد نقیب و سرالنسب ابونصر بخاری و عمدة الطالب جمال الدین احمد بن عنبه حسنی استفاده کرده است که تنها از این جمله سر الانساب بخاری و عمدة الطالب معروف ماست . مسلم است از تاریخ قم در این فصل هم مانند سایر فصول برخوردار شده و محتاج به تذکار مکرر نیست» (۱) .

باب هشتم کتاب در وصف بعضی از محاسن نجف اشرف است.
او در ضمن این باب دو بیتی‌هایی از میرزا خلیل و امینای فراهانی و
فضولی بغدادی و میر عبدالحق قمی و ابراهیم ادهم نقل می‌کند.
نسخه‌ای از این کتاب نزد صاحب انوار المشعشعین بوده که جزء
مصادر کتاب او قرار گرفته و در چند جا از آن وصف و نقل می‌کند.
در این نسخه تاریخ نگارش کتاب به همان گونه که دیدیم یاد می‌شود.
نسخه‌ای دیگر به خط «محمد گلپایگانی» اکنون در تهران است که این
تاریخ را ندارد و پیرامون دو یست برگ است. این نسخه را جناب آقای
محیط طباطبائی دیده و پیرامون آن مقاله‌ای ممتنع در شماره ۷ سال دوم
مجله گوهر نوشته‌اند. در این بحث از این مقاله و افاضات شفاهی ایشان
پیش از نگارش آن به حد کمال استفاده شده است.

محمد مهدی حسینی قمی

ابوالشرف محمد مهدی بن علی نقی بن نعمت الله حسینی قمی
متخلص وشهیر به توحید، خطیب و واعظ قم، زنده در سال ۱۱۱۶ از فضلاء
این شهر در اواخر قرن یازدهم و اوائل دوازدهم و از شاگردان قاضی سعید
قمی و گویا هم مجلسی و دیگر دانشمندان آن عصر قم و اصفهان بوده و از
او دو اثر می شناسیم :

۱- بیاض فلسفی و عرفانی که خود آن را «سفینه» نام داده است
(آغاز رساله نوزدهم آن). او این بیاض را در تواریخ مختلف در قم و اصفهان
به خط خوش نسخ و نستعلیق نوشته و در آن سی و اندر رساله فلسفی و
عرفانی از قاضی سعید و صدرا و غزالی و ابن سینا و خواجۀ طوسی و
فارابی و میرفندرسکی و عبدالرزاق کاشی و ابوسلمان سنجری گنجانبیده
است. جزاین بخش هایی دیگر نیز از رسائل و مصنفات اینان و دیگران
چون محیی الدین عربی گزین کرده و در این «سفینه» برنگاشته است که
فهرست همه در انجام آن دیده می شود .

از بررسی رقم‌های او در پایان برخی رسائل و مطالب متفرق
این بیاض سالنمای اجمالی قسمتی از زندگی او به این شرح به دست
می‌آید:

۱ - چهارشنبه‌دهه دوم ج ۱ - ۱۰۸۴: انجام رساله فوائد الرضویه
قاضی سعید (نخستین رساله مجموعه).

۲ - ۱۴ع - ۱۰۹۵ در قم: انجام رساله مرقات الاسرار همو (دومین
رساله مجموعه).

۳ - دوشنبه ۱۴ ذح - ۱۰۹۶ در کهک قم: انجام رساله الواح
عمادیه عبدالرزق کاشی (نیز همین سال انجام رساله المضمون علی غیر
اهله غزالی).

۴ - ذح ۱۰۹۷ در قم: انجام رساله در تحقیق حرکت میرفندرسکی.
۵ - پنجم رمضان ۱۰۹۹ در اصفهان. پایان قطعات منتخب از اشارات
القرآن محیی الدین عربی.

۶ - ۱۱۰۲: انجام فصوص فارابی.

۷ - ۱۱۰۵ در اصفهان: انجام تفسیر سورة توحید ابن سینا.

۸ - ۱۱۰۷ در اصفهان: پایان یادداشت درباره طریقه ختم سورة
«انافتحنا» در اواخر بیاض.

۹ - ۱۱۱۳ در اصفهان: آغاز و انجام رساله شرح حدیث کمیل
بن زیاد از شیخ عبدالرزاق کاشی.

۱۰ - ۱۱۱۶ در قم: انجام رساله جبر و قدر صدرالدین شیرازی.

او از خود در این «سفینه» به این صورت‌ها یاد کرده است:

* محمد مهدی حسینی قمی (آغاز شرح حدیث کمیل/انجام جبر و قدر)
 * محمد مهدی حسینی خطیب قمی (انجام رساله فصوص و
 داستان بنای مسجد جمکران).

* محمد مهدی المدعو بتوحید الحسینی القمی (پایان قضا و قدر).
 * محمد مهدی حسینی قمی متخلص به توحید (پایان جبر و اختیار).
 * محمد مهدی بن علی نقی حسینی قمی (انجام فوائد الرضویه).
 * محمد مهدی بن علی نقی حسینی شهیر به توحید قمی (پایان
 الواح حمادیه).

* ابوالشرف محمد مهدی الحسینی الشریف القمی الشهیر بتوحید
 الخطیب الواعظ بقم حرم اهل بیت العصمة والطهارة (انجام تدوین
 منسوب به امام مسکری برای علی بن بابویه، نوشته شده در اصفهان).
 از همین بیاض برخی خصوصیات دیگر نیز درباره او دانسته
 می شود که از جمله :

۱ - در پایان مطلبی فلسفی که پس از رساله عروس ابن سینا در دو
 صفحه نگاشته است از صاحب مقال به عنوان «استادی و استنادی» یاد
 می کند. باید دید که آن مطلب از کیست .

۲ - در پایان بیاض حکایت بناء مسجد جمکران قم را در چهار
 صفحه با عنوان «نقل من مونس الحزین فی معرفة الدین والیقین من
 مصنفات ابی جعفر محمد بن بابویه القمی» - درست به همان صورت
 که در کلمه طیه حاجی نوری (ص ۲۵۷ - ۴۶۰ چاپ کتاب فروشی اسلامیة
 تهران) هست - نگاشته که انجام آن چنین است :

«کتبته ونقلته من نسخة قديمة. بخط جدی سید نعمت
الله الحسینی الواعظ الخطیب القمی. وانا العبد محمد مهدی
الحسینی الخطیب القمی»

از این برمی آید که جد اوسید نعمت الله نیز در قم واعظ و خطیب
بوده است. این حکایت به همین صورت عیناً در ۸ مجموعه خطی
۲۰۳۸ کتابخانه مدرسه فیضیه قم هست (۱) بالاین رقم در پایان :

«کتبته من نسخة نسخت من نسخة قديمة بخط سید نعمت
الله. وانا العبد الآبق من مولاه الغنی المستغرق فی بحر المعاصی
عبدالحسین بن الحاج محمد علی عفی الله عن جرائمهما بلطفه
الجلی فی يوم الجمعة السابع والعشرون من شهر صفر سنة
۱۱۹۸ من الهجرة النبویه فی دار الایمان قم»

شگفت آن که حاجی نوری که این حکایت را درست به همین
عبارات و الفاظ بدون یک حرف کم و زیاد حتی در آغاز و انجام که مربوط به
اصل داستان نیست و حتی در رد و فرستادن بر امام که باروش سنتی شبه جدایی
دارد (۲) در کلمه طیه و از آنجا با اندک دگرگونی در نجم الثاقب (۱۵۵-)

۱- با سپاسگزاری از محقق محترم آقای استادی فهرست نگار
مخطوطات آنجا.

۲- آغاز در این رساله و در کلمه طیه: «... حکایت مسجد جمکران
از قول حضرت امام محمد مهدی صاحب الزمان علیه صلوات الله الرحمن و علی آبائه
المغفرة و الرضوان : سبب بنای این مسجد مقدس به جمکران و عمارت
آن به قول امام علیه السلام این بوده است که شیخ عقیف...»
پایان در هر دو جا: «... این است مختصری از احوال این موضع شریف
که شرح داده شد».

۱۵۷ چاپ ۱۳۲۹ تهران) آورده است در پایان می گوید این خبر :
از خط سید محدث جلیل سید نعمت الله جزائری نقل شده در مجموعه ای
که از آنجا نقل کردم (کلمة طيبة: ۴۶۱ چاپ کتابفروشی اسلامیه - تهران).

* * *

مجموعه مورد بحث را پیش ترها در تهران نزد مالک خصوصی
آن دیده بودم و اکنون که برای تدوین این سطور مورد بررسی مجدد و
بازبینی قرار می گیرد متعلق به دوست دانشمند آقای حاج سید محمود
آیت الله زاده مرعشی نجفی در قم و جزء کتاب های کتابخانه شخصی ایشان
است .

۲ - کتابی به نام :

۸

بوارق

در احادیث مربوط به قم. نسخه ای از این رساله که آن را علی
اکبر فیض در سال ۱۲۸۹ برای اعتضاد السلطنه وزیر علوم نوشته در
کتابخانه مدرسه سپهسالار تهران به شماره ۲۸۶ هست که در فهرست این
کتابخانه ۱: ۲۲۰ - ۲۲۱ (نیز ذریعه ۳: ۱۵۳. قم در قرن نهم، مقدمه :
ص ۶) شناسانده شده و آغاز و انجام آن چنین است :

آغاز - هذه جملة احادیث فی فضيلة بلدة قم واهلها
علی مانقلها مولانا محمد باقر فی بحار الانوار و غیره فی کتابهم
(کذا)، فقال جامع الاحادیث محمد مهدی الحسینی القمی رحمه

الله تعالى :

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله رب العالمين و
العاقبة للمتقين و الصلاة و السلام على محمد و آله الطيبين
الطاهرين...

انجام... القبة المقدسة ثلاثة قبور قبر الست فاطمه
عليها السلام و قبرام محمد و قبرام اسحق جارية محمد بن
موسی رحمهم الله .

نسخه‌ای دیگر از این رساله که افزوده‌ای در فضائل اشعریان دارد
درش ۵ مجموعه ۲۰۳۸ کتابخانه مدرسه فیضیه قم هست. نسخه‌ای دیگر
که در آغاز و انجام مانند نسخه سپهسالار است در کتابخانه آقای لاجوردی
در قم است. این نسخه در دفتری است که آغاز آن چهل حدیث قدسی
و سپس همین رساله است نیز به خط ثلث زیبای علی اکبر فیض مزبور
در غرة رجب ۱۲۸۵. رساله ش ۱ مجموعه مورخ ۱۲۹۲ کتابخانه
ایشان که موضوع آن احادیث فضائل قم (به عربی با چند صفحه به فارسی
منقول از اوراقی که به آب افتاده بوده است در پایان) و در دیباجه با همین
رساله مورد بحث مشابه است نیز گویا از همین رساله گرفته شده باشد.
رساله شماره ۳۷۱۰ کتابخانه ملی ملک نوشته محمد رضا بن محمد
رضوی قاری قمی در ع ۲- ۱۳۰۶ که با نام «احادیث وردت عن ائمتنا
المعصومین فی شرافة قم و اهله» در فهرست آنجا (عربی: ۱۶-۱۷) شناسانده
شده نیز چنان که از آغاز و انجام آن پیدا است نسخه‌ای دیگر از همین رساله
است.

ابوالحسن بن محمد طاهر شریف عاملی

آل معتوق فتونی نباطی اصفهانی غروی. از بزرگان دانشمندان شیعه در قرن دوازدهم و از شاگردان مجلسی که در فقه و تفسیر و حدیث و کلام و رجال و انساب مقامی بلند داشته و در ۱۱۳۸ در گذشته است. او راست ضیاء العالمین و شریعة الشیعه و فوائد غرویه و مرآت الانوار و جزاینها (شرح حال در لؤلؤة البحرین شیخ یوسف بحرانی: ۷۳/روضات الجنات، چاپ جدید ۷: ۱۴۲-۱۴۴ نیز ۲: ۳۰۶ و ۲: ۱۲۳، ۲۵۷ و ۷: ۱۳۹ و ۸: ۱۵۲/ نجوم السما: ۲۱۸/ مستدرک: ۳۵۸، ۳۸۵، ۳۸۷/ اعیان الشیعه: شریف/ الکنی واللقاب ۱: ۴۸. هدیة الاحیاب: ۱۲/ ماضی النجف و حاضرهما ۳: ۴۳/ ریحانة الادب ۲: ۳۲۰-۳۲۲ چاپ اول/ مصنفی المقال: ۲۸/ معجم رجال الفكر والادب فی النجف: ۳۲۸/ مقدمة کتاب زیر و جزاینها.

معرفی آثار او و نسخ آن در ذریعة ۱۴: ۱۳۷، ۱۴۹، ۱۸۲، ۱۹۹، ۲۰۸، ۲۲۶، ۴۶۷، ۳۷۲، ۲: ۳۷۱، ۴: ۴۵۷، ۱۱: ۱۳، ۱۸۸-۱۸۹، ۱۹۳، ۱۳:

۳۴۶ / ۳۷۳ ، ۱۴ : ۱۸۷ / ۳۵ -- ۷۵ ، ۱۵ ، ۱۲۴ ، ۱۶ : ۳۵۲ -- ۳۵۳ ،
 ۱۸ : ۷۰ ، ۲۰ : ۲۶۲ -- ۲۱ ، ۲۶۵ : ۲۳۲ -- ۲۳۳ / فهرست سببها لاری :
 ۵۰۵ / ۵۲۷ : ۲ : ۳۳ -- ۱۴۹ ، ۳۴ / فهرست مجلس ۴ : ۸ / فهرست مشکوة
 ۲ : ۱۸ ، ۳ : ۱۶۷۸ / فهرست فیضیه ۲ : ۲۸۴ و جز آن).

اوراست :

۹

تنزیه القمیین

من المطا عن (۱) که آن را در پاسخ سید مرتضی علم الهدی
 دانشمند نامور شیعی - در گذشته ۴۳۶ - که قداماء دانشمندان و محدثان
 قم را در برخی نوشته‌های خود به اعتقاد به «جبر» و «تشبیه» متهم ساخته
 بود در یک مقدمه و دو فصل و یک خاتمه نگاشته و در صفر ۱۱۰۵ در نجف
 اشرف به پایان برده است (چاپ قم - ۱۳۲۸ در ۴۹ صفحه. نیز ذریعه
 ۲ : ۴۵۷).

مقدمه : در بیان ریشه این تهمت .

فصل نخست : در ذکر ثقات محدثان قم از تیره اشعری .

فصل دوم : در ذکر دیگر ثقات محدثان این شهر .

۱- آقای دانش پژوه چند سال پیش برای من از رساله‌ای در سرگذشت
 رجال علمی قم یاد نموده بودند که به عربی و در دوره صفوی نگارش یافته است.
 من این نکته را در مقدمه «قم در قرن نهم» از ایشان نقل کردم . پس از آن دانسته
 شد که نظر ایشان به همین رساله «تنزیه القمیین» بوده است.

خاتمه: در پاسخ گفته دیگر شریف مرتضی که به دو تن از بزرگان
 اصحاب امامیه (یونس بن عبدالرحمن قمی و فضل بن شاذان) نسبت عمل
 به «قیاس» داده بود .

در این رساله از این قمیان یاد می شود:

از اشعریان : احمد بن ادريس ۳۳ / احمد بن اسحاق ۱۷ / احمد بن
 حمزه ۱۸ / احمد بن عبدالله ۲۵ / احمد بن محمد ۱۱ / حسین بن احمد ۲۴ /
 حسین بن محمد ۲۶ / حمزة بن يعلى ۲۵ / ريان بن الصلت ۲۵ / زکریا بن آدم
 ۱۴ / زکریا بن ادريس ۱۶ / سعد بن عبدالله ۲۲ / سعد بن مالك ۹ / عبدالعزيز
 بن المهتدي ۲۱ / عبدالله بن عامر ۲۶ / علی بن الریان ۲۵ / علی بن محمد ۲۵ /
 عمران بن محمد ۱۹ / عیسی بن عبدالله ۹ / محمد بن احمد ۱۹ / محمد بن حسین
 ۲۱ / محمد بن حمزه ۱۸ / محمد بن الریان ۲۵ / محمد بن علی ۲۶ / محمد بن
 عیسی ۱۰ / مرزبان بن عمران ۱۹ / یونس بن عبدالرحمن ۲۱ .
 از دیگر قمیان : ابراهیم بن هاشم ۲۹ / احمد بن جعفر بن بطه ۴۳ /
 احمد بن محمد برقی ۴۱ / احمد بن محمد بن یحیی ۳۸ / احمد بن محمد بن ولید ۴۳ /
 جعفر بن علی بن احمد ۴۳ / جعفر بن قولویه ۴۳ / حسین بن روح نوبختی ۴۲ / حسین
 بن علی بن بابویه ۴۰ / عبدالله بن جعفر حمیری ۲۸ / عبدالله بن صلت ۲۶ / علی
 بن ابراهیم ۲۹ / علی بن بابویه ۴۰ / علی بن صلت ۲۶ / علی بن عبدالله
 عطار ۴۳ / محمد بن احمد بن جعفر ۴۲ / محمد بن احمد بن داود ۴۳ / محمد
 بن احمد بن علی ۲۶ / محمد بن حسن بن احمد بن ولید ۳۹ / محمد بن حسن
 بن فروخ صفار ۳۸ / محمد بن خالد برقی ۴۱ / محمد بن عبدالجبار ۴۲ /
 محمد بن عبدالله حمیری ۲۹ / محمد بن علی بن بابویه ۴۰ / محمد بن علی
 ماجیلویه ۴۲ / محمد بن یحیی عطار ۳۶ .

محمد بن علی اکبر خوانساری

پدر علی اکبر فیض مورخ و شاعر و خوشنویس قم در دوره ناصری، که در سال ۱۲۵۰ پس از مرگ فتحعلی شاه همراه برادر خود میز راهلی محمد قرغی متولی مقبره این پادشاه به قم آمد و پس از درگذشت برادر به سال ۱۲۵۸ به جای او عهده دار این کار شد و در ۱۲۷۸ درگذشت (تذکره شعرای معاصرین دارالایمان قم از علی اکبر فیض، ش ۱۴۵ کتابخانه عمومی حضرت آیت الله مرعشی نجفی در قم: ضمن شرح حال مؤلف در پایان کتاب).

در سفرنامه قم افضل الملك (ص ۱۵۹ نسخه مجلس) از او یاد شده و سطری چند در باره وی آمده است. او شعر نمی گفته و تنها يك قصیده سروده که همان با شرحی در حالات او در جنگ فیض (ش ۱۶۲ کتابخانه آقای مرعشی: برگ ۴۳ ر-پ) دیده می شود. در نخستین برگ کتاب زیر نیز او خود گزارشی از زندگی خویش نگاشته است (نیز رساله

شرح حالات خاندان فیض که دو تحریر دارد از علی اکبر فیض).

نسخه‌ای از صحیفه سجاده دیده‌ام که آن را علی اکبر فیض به دستور پدر خود در رجب ۱۲۷۳ تحریر نموده است. در مجموعه‌ش ۱۹۳۷ خطی کتابخانه مدرسه فیضیه قم نسخه‌ای از رساله صوفیه منسوب به شیخ بهاء الدین عاملی است (ش ۵ دفتر) که آن را به شهادت علی اکبر فیض دریاد داشت پایان رساله - پدرش به سال ۱۲۴۸ نگاشته است.

۱۰

ریاض الرضا

یا باب رضوان فی مناقب سلطان خراسان. او این کتاب را در بلده طایفه قم به سال ۱۲۶۱ در روزگار شاهی محمد شاه قاجار به نام آصف الدوله اللهیارخان قاجار حکمران خراسان (آغاز و ص ۲۵۸-۲۵۹ نسخه زیر) «در احوال امام علی بن موسی الرضا و صحیفه‌ای در احوالات حضرت معصومه و شرافت ارض قم و محل دفن و کیفیت زیارت آن حضرت و ذکر بعضی از علما و ارباب حدیث که در مدینه قم اقامت داشته و نشر احادیث می نموده اند» در یک مقدمه و ۲۵ روضه و یک خاتمه نگاشته است (آغاز نسخه). کتاب در مقدمه به «ریاض الرضا» و سپس در بالای برگ آغاز به «باب رضوان فی مناقب سلطان خراسان» نامیده شده است. مقدمه و شانزده روضه نخست مربوط به حالات حضرت رضا و آستان قدس رضوی و روضه بیست و پنجم «در بیان نسب ایل جلیل قاجار و شرح

جهان‌گشائی خسرویی همال فتحعلی شاه قاجار» و روضه ۱۷ تا ۲۱ مربوط به قم و آستان مقدس آن است این چنین :

روضه ۱۷-- در بیان شرافت زمین قم و اهل آن بلاد ۱۸۵

روضه ۱۸-- در ذکر احوال حضرت فاطمه معصومه و بیان آمدن

آن حضرت به قم و محل دفن او ۱۹۲

روضه ۱۹-- در ثواب زیارت آن حضرت و کیفیت زیارت او ۱۹۹

روضه ۲۰-- در بیان قبور سایر اولاد ائمه که بقعه بعضی از ایشان در

قم مشهور است ۲۰۳

روضه ۲۱-- در بیان احوال بعضی از علما و ارباب احادیث که در

این بلدة طيبة اقامت داشته‌اند و نشر احادیث می‌نموده‌اند ۲۰۷ - ۲۱۹

تنها نسخه‌ای که از این کتاب در دست داریم همان نسخه اصل است

که مورد استفاده نگارنده «تحفة الفاطمیین فی احوال قم والقمیین»

قرار گرفته (فهرست مآخذ آن کتاب در آغاز و انجام جلد اول) و در ۲۶۰

صفحه است.

آغاز:

«از گردش افلاك و نفاق انجم سر رشته کار خویشتن کردم گم»

انجام :

«در تألیف این مجموعه که موسوم به ریاض الرضا آمد توکل به

خدا کردم ... بید جامع این مجموعه در سنه احدی و ستین و مأتین بعد

الالف من الهجرة النبوية ....

زدم با دلکشی چون فال تاریخ در رضوان بیامد سال تاریخ

فی سنة ۱۲۶۱

این نسخه اکنون متعلق به دوست دانشمند محمود آیت الله زاده
مرعشی نجفی است و نگارنده آن را پیش تر حضور آقای لاجوردی دیده
و یادداشت برداشته بودم .

محمد تقی بیک ارباب

معروف به ارباب جان بابا (سفرنامه قم افضل الملك: كناره بالای ص ۷۷ نسخه مجلس. شرح زندگانی من مستوفی ۱: ۷۰۰ چاپ اول) فرزند حسنعلی بیک از فضلا و ادیبان این شهر در دوره ناصری. شرح حال اورا علی اکبر فیض در تذکره شعراى معاصرین دارالایمان قم (ش ۱۲۵ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی در قم: برگ ۲۲-۲۶ پ) بدین گونه آورده است:

«ارباب - داهیه الدهر باقعه الزمان ذلیق اللسان رشیق البنان اللوهمی
الالمعی محمد تقی بیک ارباب خلف الصدق حسنعلی بیک که در قریحه
نظم و سلیقه نثر و انارت رأى و کفایت معضلات و کفالت امورات و
خبرت در عمل فلاح و داناتی به رساتیق و مزارع حومه ولایت و تنقیح
حساب و تشخیص جمع و تلخیص فذلک دیوانی این شهر واحدی
است بی ثانی.

فتشت اهل دیاری لا اری احداً

منهم یساکله فی العقل و العلم

چنانچه هیچ يك از حکام بی مددیراع به رابداعش مؤنت و تمکن
 تنقیح حساب مزروعی و تبیین عوارضات دیوانی را ندارند. يك چند
 حواله و اطلاق مزروعی قم از نقد و جنس مفوض و مرجوع به او
 بود که در گرفتن وجوه دیوانی و رسانیدن به ارباب مستمری و مقرری
 کسر و نقصانی راه نیابد و اجحاف و تعدی نشود. به طرز قسط و
 عدل جمیع رعایا و برابرا و صاحبان وظایف و ادرار از درستی قلمش
 در مهد امان غنوده بودند تا این که طواف کعبه انس و جان اعنی
 مضجع منیف امیر مؤمنان علیه آلاف السلام من الرحمان را احرام بست،
 قصیده ای در عذرخواهی از جرائم ماسبق عرض کرده از اشتغال به
 امورات دیوانی تائب شدند. پس از آن اوقات را مصروف مرانی
 جناب سیدالشهدا علیه آلاف من التحية و الثنا نموده، کتابی در بحر
 تقارب وقایع شهادت آن شافع محشر را به اسلوب و طرزی خوش
 که هم عوام بهره برند و هم خواص فایده گیرند درسمط بیان کشید،
 الحق سامعین را هنگام استماع

نظم

بعد از این از عوض اشك دل آید بیرون

آب در چشمه چو کم گشت گل آید بیرون
 و چون عصر شاهنشاه گردون خرگاه ناصرالدین شاه محل زمین
 و امحال قوم و جذوبت هوای قم را ملاحظه نمودند از رأفت کاملی که جبلی
 ذات اقدس همایون دارند سحاب هاطل دست دریا نوال برگشاده،
 مزارع امانی اهامی این ولایت را خرم و شاداب فرمود و از مصدر
 جلال امر به حفر قنواتی جدید که مخصوص و موقوف به محلات
 شهر باشد عز صدور یافت. گزارش ناتمامی قنوات سرداری را در
 پیشگاه خلافت به مسامع دولت ابدآیت رسانیدند که اگر رأی بیضا

ضیای اعلی بر آبادی و اتمام آن قنوات ناتمام پرتو افکند چون محلی قابل است اقرب به صرفه است، حفر و آبادی آن قنوات رامو کول و مرجوع به کفایت جناب سامی فرموده، مبلغ سه هزار تومان زر مسکوک معمول هیجده نخودی به مصرف آن کار رسید و آبی چنان بر روی کار آمد که آبروی سلسبیل ریخت. اهالی این ولایت از جهت احداث این ثانی ینبوع خضر و سلسبیل و تالی انهار دجله و نیل در خصب عیش متعمند و موسوم است به قنات ناصری. و هم اکنون از جانب امنای دولت جاوید عدت مواظبت آن قنوات از تعمیر خرابی و تقسیم بر محلات مرجوع به او است و سالی یکصد و پنجاه تومان ازدیوان اعلی به جهت مرمت خرابی او بر قرار است که همه ساله جداول و انهارش تعمیر شده، تنقیه و لاروب می نمایند.»

پس از آن متن دو نامه از او یکی به نواب محسن میرزا امیر آخور - جکمران قم (۲۲ پ - ۲۳ ر) و دیگری به محمودخان بیگدلی (۲۳ - ۲۶ پ) نقل شده است.

در کتاب «شرح زندگانی من» عبدالله مستوفی در چندین جا (از جمله ج ۱، چاپ نخست: ص ۴۵۱/۶۳۶/۶۸۳/۶۹۹ - ۷۰۰) از این شخص یاد شده و در این مورد اخیر ضمن وقایع سفری به قم در سال ۱۳۱۲ و دید و بازدیدهای آن تفصیلی در باب او به این شرح آمده است:

«... جای محمد تقی بیک ارباب واقعاً خالی بود. پیرمرد در سال قبل یک ماهی بعد از مسافرتی که با ما به علی آباد کرده بود به مرض ذات الریه درگذشته، میرزا محمد مجتهد پسرش هم به مکه مشرف شده بود. محمد تقی بیک ارباب با داشتن اطلاعات وسیعی از فلاحات

و ساختمان و معنی‌گری و بازدید خرمن و زراعت سرپا و کول‌پزی که قول و تصدیق او در نزد تمام استادان این فنون برهان قاطع به شمار می‌رفت ادیب و شاعر و نویسنده و خوش خط و بدله‌گو و مجلس‌آرا هم بود. برای کندن قنات بعد از کنده شدن چاه گمانه و اطمینان از آب داشتن زمین چنان ترازو می‌کشید که در همان نقطه‌ای که معین می‌کرد آب قنات آفتابی می‌شد.

زراعت سرپا و خرمن نکو بیده و کوبیده و بوقه خرمن گندم و جو و حبوبات را به قدری صحیح باز دید می‌کرد که هیچ وقت بیشتر از يك هشر تقریب نداشت. از دهنه چاه قنات به جریان آب نگاه می‌کرد و اندازه خرابی پشته و تعداد عملة اصلاح آن را تعیین می‌نمود. بایك نظر به صحرای پنبه و حبوبات کاری میزان بذر آن را تشخیص می‌داد و حاصل آنها را برآورد می‌کرد. در ساختمان باز دیدش بسیار دقیق و تا آخر كلوك کار رفته را تعیین می‌نمود. كثر عمل و حافظه قوه غربی در نظر او ایجاد کرده بود که با يك نظر و بدون مساحت بذر افكن يك مزرعه را بی‌کم و زیاد می‌گفت.

اشعار مشکل نظامی را که مع الاسف خیلی زیاد است با توجیهاتی

که از آنها کرده اند تماماً در حافظه داشت. شعر را بسیار خوب می‌گفت. در نویسندگی و اسلوب خط سبك قائم مقام را پیروی می‌کرد. هم ساده و روان و هم ادیبانه، سهل و ممتنع چیزی می‌نوشت. کمتر اتفاق می‌افتاد که نامه خود را بدون نمك فکاهی ختم کند. هیچ کس نمی‌توانست تصور کند که در این قبای راسته و تنبان گشاد رعیتی و کفش پاشنه خوابیده - و اگر تا بستان بود گیوه - و کلاه تخم مرغی با این قامت متوسط و ریش سرخ نوک‌دار که بوی «قنبد» قمی می‌داد این قدر اطلاع و فضل و ادب باشد. در اوقاتی که من به قم می‌رفتم یا او به

تهران می‌آمد و معمولاً در منزل ما منزل می‌کرد بزرگ‌ترین کیف من صحبت با این پیرمرد بود. با این که سن من با او در حدود هفتاد سال تفاوت داشت هر وقت به من می‌رسید به مناسبت حال و درجه فهم من طوری صحبت می‌داشت که هیچ وقت از محضراو او سیر نمی‌شدم.

ناصرالدین شاه به قم رفته و اعتضادالدوله حاکم جمعی از اعیان شهر را برای شرفیابی حاضر کرده بود بعضی از آنها بیگدلی و برخی حاجی حسینی بودند. بعد از معرفی سران این دو خانواده نوبت به محمدتقی بیک که رسید چون از هیچ یک ازدو طائفه نبود فقط گفت: محمدتقی بیک ارباب میراب قنات ناصری. ناصرالدین شاه پرسید: بیگدلی است یا حاجی حسینی؟ محمدتقی بیک مجال به اعتضادالدوله نداد و گفت: ما کان ابراهیم یهودیاً و لانصرانیاً و لکن کان حنیفاً مسلماً، چاکر نه‌آنم و نه این بلکه از خدمتگزارانم.

ازحافظه خود سوءاستفاده نکنم و از حاضر جوابی‌های این پیرمرد - که قمی‌ها به او «ارباب جان بابا» می‌گفتند - صرف نظر نمایم. ممکن است امروز مطلبی مانند او در زراعت و کارهای مربوط به آن یافت شود و همچنین ممکن است ادیب و نویسنده‌ای مثل او باشد ولی من در مدت عمر خود شخصی به این جامعی هیچ ندیده‌ام. حاجی میرزا محمد مجتهد پسرش هم ملای جامع خوش محضر تام العیاری بود که در عالم خود هیچ دست‌کمی از پدرش نداشت. پسرهای حاجی میرزا محمد به خصوص میرزا محمدتقی اشرافی که امروز در قم مرد مبرز است و میرزا باقر ربانی همه مردان فاضلی هستند.»

بنابر این اودر پیرامون جمادی الاولی سال ۱۳۱۱ ق در گذشته است. شرح زندگی او جز این دو مأخذ در تاریخ قم فیض (برگ ۲۳ پ- ۲۴ ر نسخه اصل) و جنگ ش ۱۴۶ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی - قم از همو و تحفة الفاطمیین شیخ حسین مفلس (جلد اول، باب هفتم و جلد دوم: ۱۴۰- ۱۴۲) نیز آمده است. یاد اودر سفرنامه قم افضل لملک (ص ۷۶- ۷۷ و ۴۱۴ نسخه مجلس) و کتابچه تفصیل و حالات دارالایمان قم ش ۵۵۱۴ دانشگاه (ص ۱۵ و ۳۸) و جاهایی دیگر نیز دیده می شود. او خود در کتاب یادشده زیر موضوع مباشرت قنات ناصری را به تفصیل بیان کرده است (برگ ۷۳ پ- ۷۵ ر) و از جاهای دیگر آن نیز آگاهی های پراکنده دیگر درباره زندگی وی به دست می آید (از جمله برگ ۳۵ ر- ذیل سخن از مزار احمد بن قاسم قم).

وی همچنان که در ذیل متن منقول از «شرح زندگانی من» مستوفی دانستیم پدر حاجی میرزا محمد ارباب دانشمند بزرگ و روحانی متنفذ قم در نیمه نخستین این قرن (نگارنده اربعین الحسینیة - چاپ ۱۳۳۰ تهران - و در گذشته ۱۳۴۱ ق) و نیای خاندان اشراقی این شهر است. از او جز کتاب مقتل منظوم که فیض در تذکره یاد می کند اثری در دست است بانام :

۹۹

تاریخ دارالایمان قم

که آن را بنابر آنچه در دیباچه یاد می شود به خواهش میرزا سید مهدی حکمران قم در سال ۱۲۹۵ نگاشته و از پایان آن بر می آید که در

محرم همین سال از تألیف آن فراغت جسته است .

این رساله جزء ثبت‌ها و کتابچه‌هایی است که به منظور تدوین مرآت البلدان ناصری فراهم آمده و به دارالتألیف همایونی فرستاده شده است. از این ثبت‌ها و کتابچه‌ها هشت مجلد قطور در کتابخانه وزارت دارائی بوده که اکنون به کتابخانه بیوتات سلطنتی منتقل شده است. کتابچه جغرافیای دارالسلطنه اصفهان) ش ۷۸۴ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی - قم) نیز بنابر آنچه در دیباچه آن می‌بینیم برای همین منظور تدوین یافته است (مجله وحید، ش ۵ سال دوازدهم: مقاله نگارنده زیر عنوان مأخذی تازه برای تحقیقات مربوط به اصفهان). چند رساله دیگر از این گونه ثبت‌ها که در یک مجلد تجلید شده اکنون به شماره ۴۳۳۰ در کتابخانه ملک محفوظ است (استر اباد نامه / مقدمه: ۲، نیز ص ۱۰۸ کتاب). از این رساله در مجلدات چاپ شده مرآت البلدان آنچه اکنون بدون فحوص و مراجعه مجدد از پیش به یاد دارم در ماده «جامع قم» (ج ۴ ص ۱۱۵) در بحث از مساجد این شهر استفاده شده و قسمتی از مطالب مندرج در این اثر به عین الفاظ و برخی دیگر با تلخیص آورده شده است .

از این رساله نسخه‌ای در ۱۰۲ برك به شماره ۱۸۱۷۴ دفتر در کتابخانه مجلس سنا محفوظ است. این نسخه را گویا به منظور تقدیم به دارالتألیف همایونی به کاتبی تند نویس و بی اطلاع سپرده بوده‌اند که در اثر تعجیل بسیاری حاها اغلاطی شگفت (به خصوص در نام‌های اشخاص و اماکن) در آن راه یافته و برخی جاهاى دیگر جمله باجملاتی

افتاده است .

«لمبتون» در متن (ص ۳۰۹) و فهرست مآخذ «مالك و زارع در ايران» از نسخه‌ای با نام «تاریخ قم» یا «تفصیل حالات و املاك و مستغلات و قنوات و بلوكات قم» یاد می‌کند که به نام میرزا سید مهدی در ۱۲۹۵ نوشته شده و نسخه آن در کتابخانه وزارت دارائی به شماره ۷۲۵ محفوظ بوده و اکنون باید در کتابخانه بیوتات سلطنتی باشد. این رساله باید نسخه‌ای دیگر از همین اثر باشد. شگفت آن که مطالبی که او از رساله مزبور با شماره ۱۰۰ نقل می‌کند در این نسخه نیز - که اخیراً به کتابخانه سنا فروخته شده - در همان ۱۰۰ هاست .

چنین است فهرست بخش‌های این رساله به اجمال:

دیباجه	۱ پ - ۲ پ
مقدمه - در آب و هوا و محصولات قم	۲ پ
باب اول - وجه تسمیه قم	۳ ر
باب دوم - حدود و عرض و طول و طالع قم	۴ پ
باب سوم - بنای شهر قم	۶ ر
باب چهارم - آمدن اعراب اشعری از کوفه به قم	۸ ر
باب پنجم - مفاخر و مثالب اشعریان	۱۳ پ
باب ششم - قراردادهای اشعریان در قم	۱۷ ر
باب هفتم - اشراف و علما و سادات قم	۱۹ ر
باب هشتم - مزارات	۲۳ ر
باب نهم - با روی قم ، مدارس و مساجد و باغات و انهار و مستغلات	
آن	۴۰ پ

۴۸ ر	باب دهم -- اصناف بازار و مالیات قدیم و جدید
۵۲ ر	باب یازدهم -- مزارع قم
۶۵ پ	باب دوازدهم -- باغات
۷۳ پ	باب سیزدهم -- قنوات شهر و حومه
۸۳ ر	باب چهاردهم -- آسیاها
۸۲ پ	باب پانزدهم -- یخچالها
۸۵	باب شانزدهم -- ایلات و مراتع قم
۸۶ پ	باب هفدهم -- بلوکات
۱۰۰ پ	باب هیجدهم -- معادن و کوهها
	کتاب دربرك ۱۰۲ ر پایان گرفته است.

علی اکبر فیض

فرزند میرزا محمد بن علی اکبر خوانساری، نویسنده و ادیب و شاعر قم در دوره ناصری که در سال ۱۲۴۵ در تهران زاده شد و پس از مرگ فتحعلی شاه که عم او «علی محمد قرغی» به تولیت مقبره وی منصوب شد با پدر و عم خویش از تهران به قم آمده و پس از درگذشت پدر خود به سال ۱۲۷۸ تولیت مقبره مزبور با فرمان ناصرالدین شاه بدو واگذار گردید (بایان تذکره شعرای معاصرین دارالایمان قم - نسخه ش ۱۲۵ کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی در قم: شرح حال مؤلف) لیکن در سفری که ناصرالدین شاه به سال ۱۳۰۵ (کتابچه تفصیل و حالات قم - ش ۵۵۱۴ دانشگاه: ص ۳۸) به قم آمد تولیت آنجا را به محمد هادی میرزا فرزند فتحعلی شاه واگذار و فیض برکنار شد (سفرنامه قم افضل الملك: ۱۵۸ نسخه مجلس). او در سال ۱۳۱۲ (۱) در کربلا درگذشته است (تحفة الفاطمیین ج ۱، باب هفتم). شرح حال وی در سفرنامه قم

-
- ۱- لیکن در سفرنامه قم افضل الملك - نسخه مجلس که به سال ۱۳۱۰ نگارش یافته (ص ۱۸۹ - ۱۹۰ همین نسخه) در شرح حال فیض می نویسد: «چندی قبل به عتبات عالیات مشرف شد در همین نزدیکی ها وفات کرده است. تقریباً شش ماه بیشتر نمی شود که از قید حیات رسته است».

افضل الملك (۱۵۷-۱۵۹) نسخه مجلس، و نمونه مکاتبات وی در صفحات ۱۶۴-۱۷۱) و تذکره شعرای خود او (پایان نسخه ش ۱۴۵ کتابخانه آقای مرعشی در قم) و جنگش ۱۴۶ همان کتابخانه (عنوان: فیض) و تاریخ قم همو (برک ۳۲ رنسخه اصل) و رساله شرح حال خاندان، نیز از همو و تحفه الفاطمیین شیخ حسین مفلس (ج ۱ باب هفتم و ج ۲: ۲۸۰-۲۸۲) و جاهایی دیگر دیده می شود. او پدر حاج میرزا محمد فیض (آیت الله فیض، در گذشته سال ۱۳۷۰ ق) است.

* * *

فیض مشرب عرفان داشته و شعر می سروده و از خوشنویسان بوده و به خصوص ثلث و رقاع را نیکو می نوشته است. کتیبه هایی به خط ثلث او در ابنیه آستانه مقدس قم و دیگر بناهای این شهر تا کنون باقی است از جمله:

- ۱- مدرسه حاجی ملا محمد صادق، کتیبه گچ بری ایوان مورخ ۱۲۷۲.
- ۲- آستانه قم، ضریح سیمین حرم، کتابه روی پایه های میانه درگاه ها که نام های پروردگار است و در تعویض های ضریح عیناً تجدید شده، از سال ۱۲۷۴.

۳- آستانه قم، کتیبه سرور و روح عتیق از صحن نومورخ ۱۲۹۶.

تحریرات فیض:

مجموعه ها و کتاب هایی بسیار نیز به خط او و چندین دفتر از سیاه مشق ثلث و تعلیق وی در دست است. فهرست برخی از این آثار را که به مرور اینجا و آنجا دیده و یادداشت کرده ام در زیر می آورم:

۱- نسخه ای از صحیفه سجاده، کامل و بسیار پاکیزه (متعلق به

جناب آقای لاجوردی) که متن آن را او «به فرمایش و امر سرکار خداوندگار معظم ولی النعم ابوی» به ثلث زیبای خود نگاشته و آن را در رجب ۱۲۷۳ به پایان برده است. از یادداشت آغاز نسخه برمی آید که ترجمه فارسی زیر سطور این نسخه را به خواهش او عالی جاه مقرب الخاقان میرزا خالرخان در چند جزو کتاب به نستعلیق خود نگاشته و چون در میان کار او از قم به دارالخلافه تهران رخت کشیده است باقی مانده را میرزا جواد کهکی فرزند حاجی احمد برادرزاده حاجی میرزا رضای طبیب کهکی تحریر می نماید .

۲ - نسخه ای از لهُوف سید بن طاووس (نیز متعلق به آقای لاجوردی) به ثلث که آن را در روز دوشنبه ۲۸ محرم سال ۱۲۹۴ به پایان برده است با ترجمه فارسی زیر سطور به نستعلیق و با مهر او در پایان .

۳ - مجموعه ای مرکب از چهل حدیث قدسی و رساله بوارق در فضائل قم و اهل آن به ثلث و بسیار زیبا و پاکیزه مورخ رجب ۱۲۸۵ (نیز از آقای لاجوردی).

۴ - دفتری از سیاه مشق و ثلث او با تاریخ ۱۲۶۵ در پایان (نسخه جناب آقای آیت الله زاده مرعشی در قم) .

۵ - مشق تعلیق او که متن آن دو حدیث است در پایان دفتری مورخ ۱۲۸۹ در ۵۲ برگ (۴۰ پ - ۵۲ پ) که ش ۱ آن رساله وقایع قحطی سال ۱۲۸۸ است (نسخه آقای آیت الله زاده مرعشی) .

۶ - مجموعه ای که آغاز آن رساله ای در علم قافیه است و قسمت اعظم آن سیاه مشق ثلث و تعلیق از قطعات ادبی و منشآت ، و بخش

نخستین آن را برای کرمعلی خان در ۱۲۹۲ در مدرسه حضرت معصومه
تحریر نموده است (نسخه آقای آیت الله زاده مرعشی) .

۷ - مجموعه ای در پیرامون یکصد برگ که آغاز آن «کتابچه
تفصیل حالات قم» او و انجام آن رساله شرح حال خاندان هموست و
از برگ ۳۶ تا بیست و چهار برگ به پایان سیاه مشق تعلیق و سپس ثلث
اوست مورخ رجب ۱۲۹۸ در مدرسه فیضیه قم (نسخه آقای آیت الله
زاده مرعشی) .

۸ - نسخه ش ۲۸۶ کتابخانه مدرسه سپهسالار تهران از بوارق
(ش ۸ همین کتاب شناسی) که آن را در سال ۱۲۸۹ برای اعتضاد السلطنه
وزیر علوم نوشته است (فهرست سپهسالار ۱ : ۲۲۰ - ۲۲۱) .

۹ - قسمتی از دیباچه شکرستان میرزا علی محمد حکیم برادرش
فهرست ملی ۱ : ۴۰۰ و ۴۵۷ / رضوی ۷ : ۳۹ و ۶۴ / منزوی ۵ : ۳۵۸۲
در پایان دفتری که آغاز آن دیوان حیرت است به خط فرزند او عباس
(که پس از این نام خود را به «محمد» تغییر داد - آیت الله فیض) مورخ ۱۳۰۶ .
او نسخه ای از ترجمه تاریخ قدیم قم را برای علی قلی میرزا وزیر
علوم نویسانیده و ابواب و فصول و ابیات و مطالب عربی آن را به خط
ثلث خود نوشته است (تاریخ قم او : برگ ۲) . اگر حافظه خطا نکرده
باشد این نسخه همان نسخه ش ۲۰۲۵ کتابخانه ملی است که چند سال
پیش در آنجا دیده ام و فکر می کنم در پایان آن یاد داشتی در این باره به
خط فیض بود .

نسخه ای از بصیرت نامه (گزارش استیلای افغانه بر اصفهان)

حضور آق‌سای آیت‌الله زاده مرعشی دیده‌ام که آن را شیخ مهدی سلطان العلماء به خواش فیض تحریر نموده است با دستخط فیض در پایان ، مورخ ۱۲۹۶ .

در مجموعه ۱۹۳۷ فیضیه قم که از کتابهای ملکی او بوده است نسخه‌ای است از رساله « پندنامه » جهانگیر میرزا قاجار فرزند عباس میرزا نائب السلطنه که آن را حاجی آقای سرکشیک آستانه قم به خواش وی استنساخ کرده است .

آقای لاجوردی نسخه‌ای از « مناجات و نصایح خواجه عبدالله انصاری » دارند که آن را « چاکر درگاه شاه ولایت عادل شاه میرزای قاجار » در عصر روز دوشنبه ۱۹ شعبان ۱۲۸۲ « به خواش سرور مکرم جناب آقای آقامیرزا علی اکبر حفظه الله تعالی متولی باشی مقبره خاقان فتحعلی شاه » تحریر نموده است . نسخه‌ای نیز از دیوان امیر معزی دارنده ورخ ۱۲۷۷ با یادداشت فیض بر برگ آغاز آن حاکی از آن که این نسخه را او به دست امیرزادگان و مخادیم دردارالایمان قم نویسانده و در عصر روز جمعه شهر رجب ۱۲۷۷ پایان یافته است .

* * *

از فیض یادداشتی در کناره یکی از برگ‌های نسخه اقدم ترجمه تاریخ قم (ش ۲۴۷۲ کتابخانه ملی تهران) در باب سوم - ذکر نخستین کس از سادات رضویه که به قم آمد (برگ ۱۵۵ عکس ما از آن نسخه) هست با تاریخ ۱۲۸۵ . در پایان همین نسخه یادداشتی است مورخ ج ۲ - ۱۲۹۵ حاکی از آن که کسی يك نسخه از روی آن برای عالی جناب

میرزا علی اکبر نوشته است .

دستخطی دیگر از او بر برگ آغاز مجموعه ادبی ش ۴۶۰۲ دانشگاه
(فهرست آنجا ۱۴ : ۳۵۳۵ - ۳۵۳۶) دیده ام - مورخ ۱۲۷۳ . در
مجموعه ش ۱۹۳۷ فیضیه قم - که جزو نسخ ملکی او بوده است - در
آغاز رساله ش ۲ (پندنامه جهانگیر میرزا) خط اوست با تاریخ رجب
۱۲۸۹ ، نیز در آغاز رساله ش ۴ (منظومه محمدحسین میرزا فرزند
شاهزاده محسن میرزا امیر آخور) با تاریخ شوال ۱۲۸۶ ، نیز در پایان
همین رساله با تاریخ ۱۲۹۶ ، نیز در پایان ش ۵ که رساله صوفیه منسوب
به شیخ بهاءالدین عاملی است (۱) .

در برگ ۱ پ نسخه شرح معلمات سبع کتابخانه شخصی دوست
دانشمند آقای حاج سید محمود مرعشی - که شاید همه آن به خط او باشد -
یادداشتی است از او مورخ ۱۲۶۲ . نیز در پایان نسخه بصیرت نامه ایشان
با تاریخ ۱۲۹۶ . از همین کتاب نسخه ای دیگر حضور ایشان است که
با یکی از جنگ های متفرقات او تجلید شده و خط او با تاریخ ج ۲-۱۲۹۲
در پایان آن دیده می شود .

باز هم یاد داشت ها و دستخط های مورخ دیگری از او در آغاز و
انجام رساله ها و کتاب ها دیده ام که به هر حال - با افزودن بر تواریخ
متعدد موجود در جنگ ها و دیوان اشعار او و رقم های پایان تألیفات و
و تحریرات کتابی و کتابه ای او - سالنمایی از زندگی وی خواهد بود

---

۱ - با عرض سپاس حضور محقق محترم آقای استادی فهرست نگار

مخطوطات آنجا .

لیکن ذکر همه در گنجایش این بحث نیست و اگر پس از این اثری از او نشر شود دور نیست توفیق ترسیم و ترتیب چنین سالنمایی در آغاز آن دست دهد.

* * *

تألیفات :

فیض مردی ادیب و شاعر بوده و آثاری متعدد از خود بر جای نهاده است که در زیر آنچه را تا کنون دیده ام نام می برم، لیکن چون کتابخانه او پراکنده شده تکمیل این فهرست موقوف بر استقصاء و تفحصی بیشتر و فزون ترست به خصوص در مورد آثاری که هنوز در خاندان او باقی است :

۱ - رساله ها و آثار بدون ادبی :

۱ - دیوان اشعار در ۱۸۸ برگ به شکسته نستعلیق او در تواریخ مختلف از ۱۲۸۰ تا ۱۳۰۸ که نسخه آن به شماره ۵۵۳۲ در کتابخانه ملک تهران محفوظ است (ذریعه ۹ : ۸۵۳ . فهرست منزوی ۳ : ۲۲۷۲) .

۲ - ترجمه فارسی لهوف سید بن طاوس . این ترجمه زیر سطور نسخه لهوف خط خود فیض که پیش تر یاد شد و گفتیم که آن را آقای لاجوردی در اختیار دارند نوشته شده و از این که برخی عبارات - که نیازمند مراجعه به معاجم لغت بوده - ترجمه نشده است چنین بر می آید که کار خود فیض است در حین تحریر متن کتاب .

۳ - رساله ای در شرح حال خاندان خود که از آن دو نسخه در دست است گویا با دو تحریر . نسخه ای در کتابخانه شخصی حضرت

آیت الله مرعشی نجفی است که آن را ندیده‌ام و نسخه‌ای دیگر حضور
 آیت الله زاده ایشان دیده شد در ۲۴ برگ پایان مجموعه شماره ۷ فهرست
 پیش (تحریرات فیض) مورخ رجب ۱۲۹۳ با یادداشت‌هایی در پایان در
 تاریخ ولادت فرزندان او از جمله با تاریخ ۱۳۱۰ که آخرین آنهاست .
 ۴ - رساله در علم قافیه که آن را در ذق - ۱۲۹۲ در محروسة قم
 ساخته است (ش ۱ مجموعه شماره ۶ فهرست پیش).

۵ - رساله در شرح ابیات مشکل دیوان انوری که آن را در سال ۱۲۸۱
 ساخته و ناتمام است . ۴ - برگ (نسخه آقای آیت الله زاده مرعشی).
 ب - جنگ‌ها :

از فیض چندین « جنگ » محتوی اشعار و حکایات و مطالب و
 منشآت - که به مرور در تواریخ مختلف گردآمده - بازمانده و از هر يك
 نکات تاریخی ارزنده به دست می‌آید . از این جمله چهار نسخه به نظر
 نگارنده رسیده است که در ذیل وصف می‌شود :

۱ - جنگ ش ۱۴۶ کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی در قم

در ۲۶۴ برگ (فهرست آنجا ۱ : ۱۶۵) که نیمی از آن احوال و اشعار
 شعراء قم است که پس از این با نام « تذکره شعراء معاصرین دارالایمان
 قم » در کتابی مستقل تدوین شده است . چنین است برخی از مطالب
 این جنگ :

(۱) یادداشتی مورخ ۴ صفر لوی ثیل ۱۳۱۰ در تهران درباره‌ی
 تهران که تا آن تاریخ يك ماه طول کشیده بوده است .
 (۲) ابیات و قطعاتی از علی اکبر فیض ، فتح الله خان شیبانی کاشانی ،

فتحعلی خان صبا .

(۳) مسوده شرح احوال و آثار شعراء قم : علی محمد - قرغی / عباسقلی بیك - مرشد / آقا حسین - شکوه / حاجی اسحاق خان خالف محمد حسین خان خلج / محمد تقی بیك - ارباب / کرم علی خان - فکار / مقصود علی بیك - شوکت / شاطر / میرزا جواد کهکی / آقا سید محمود هاله / رضاقلی خان - غافل / میرزا محمد ابراهیم - شاهین / استاد حسن معمار .

(۴) مبیضة احوال و آثار شعراء قم: آذر / اخگر / ارسطو / ارباب / اسحق / بابا شهیدی / تذرو / جاهد / جاوید / جدا / میرزا مهدی منشی (۱) / حصاری / حیرت / حکیم - دوتن / حیرانی / درکی / ریاض / رضوان - دوتن / سید / سلطان / شوکت / شرر / شکوه / شاطر - دوتن / شیخ - دو تن / شاه میر تقی / شمس الدین / شاه طاهر / شکیب / شاهین / صفی / صغیر / صهبا / غزلت / عذری / غافل / غارت / غضنفر / فیض / فکار / قدرت / قرغی / قاضی رکن الدین دعویده / ار / کوثر / کاظم / گلخنی / کامل / لوائی / میر اصلی / میر حضوری / مشربی / میر مقتول / ملک / میر و الهی / میراشکی / منظر / مرشد / مستوفی / نشاط / نافع / وفا - دو کس / وکیل / هاله / هجری / هاشمی / وقایع نگار .

(۵) تنمة مسوده احوال و آثار شعراء قم: وفا / صفی / فاضل / درر .

(۶) حکایتی که از بیدل قزوینی بیست سال پیش از تاریخ تحریر شنیده است .

- (۷) مراسله‌ای به جناب متولی باشی .
- (۸) اشعار از علی اکبر فیض، عبدالعلی خان، آقا علی مدرس مدرسه سپهسالار فرزند ملا عبدالله زنوزی، میروالهی، آذرگاه زردشتی یزدی، حسن دهلوی، میرزا صادق خان وقایع نگار.
- (۹) اسماء شتروگاو و گوسفند و بز و اسب در عربی .
- (۱۰) ماجرای اصل عربی تاریخ قم که پس از این در آغاز تاریخ قم خود گذاشته است .
- (۱۱) اشعار از ملای روم و نورعلی شاه و فیض و ابو تمام طائی و جناب آقا کوچک خلیف مرحوم آقا سید صادق تهرانی با معالجه ناخوشی وبا و شبهه ابن کمونه در میان .
- (۱۲) سواد فرمانی است که به جهت جناب امین السلطان نوشته شده بود .
- (۱۳) سواد مراسله جناب حاجی میرزا حسین مجتهد از نجف جهت جناب آقا حسین قمی .
- (۱۴) اشعار فردوسی و علی اکبر فیض و شبانی کاشانی و منوچهری و منطقی رازی و قطعه‌ای در وصف بقیعة الدهر ثعالبی .
- (۱۵) مسوده سنگ قبر آقا سید محمد تنکابنی مورخ ۱۳۰۳ .
- (۱۶) تفصیل گزارش بنای پل رودخانه قم .
- (۱۷) دوی اسهال و درد سینه و سوختگی و سم مار و عقرب و درد چشم و درد پا .
- (۱۸) کرامت حضرت معصومه در شب ۱۸ شوال ۱۳۰۷ .

۱۹) جواب منظوم فرزندش میرزا علی اصغر به قصیده‌ای که در اندرزاو گفته بود .

۲۰) تاریخ فوت اعتضادالسلطنه.

۲۱) متفرقات.

۲۲) قصیده حاجی رشید خان بیگدلی اخگر در مدح میرزا آقا خان نوری .

۲۳) متوفات

۲۴) دوبند از تاریخ قم در مورد به خاك رفتگان در قبه معصومه قم و سادات رضوی که به این شهر آمدند .

۲۵) مراسله فیض و آقا حسن کهکی .

۲۶) حکایتی از ملا محمد مهدی نراقی.

۲۷) مختصر کتابی که مرحوم مجدالملک میرزا محمد خان در نکوهش وبدی حال امنای دولت ناصرالدین شاه نوشته است. (همان مجدیه که دوبار چاپ شده است) .

۲۸) مزارات بلوکات قم: شاهزاده اسماعیل و چهارزار که در سال‌های ۱۲۶۰ - ۱۲۸۵ پدیدار گردیده است (این بند راعیناً در پایان تاریخ قم خود آورده است) .

۲۹) قصیده شوکت الشعرای یزدی در مدح جناب میرسیدحسین متولی باشی.

۳۰) شرح حال برادرش میرزا علی محمد حکیم.

۳۱) فصل اول باب سوم تاریخ قدیم قم .

(۳۲) شرح حال ارسطو و شیخ محمد حسن قمی شاگرد شیخ انصاری.

(۳۳) دعای ندبه .

۲- جنگ ش ۱۶۲ همان کتابخانه در ۱۱۵ برك (فهرست آنجا):

۱۸۱- ۱۸۲) که متفرقات و مصورت مراسلات و اشعار پراکنده او و دیگران است. برخی مطالب آن را که حاوی نکاتی تاریخی برای قم بود با یکی دو مطلب دیگر به این ترتیب یادداشت کرده ام :

(۱) پیدایش امام زاده در شاه قاسم كهك قم در ذح - ۱۳۰۲

(۲ پ - ۵)

(۲) ماجراهای رودخانه انار بار قم و ماجرای بالا آمدن آب در قم

(۶ پ - ۷ پ ر)

(۳) درگذشت حاجی غلامرضا مشتاقعلی شاه قمی سر حلقه طایفه

دراویش نعمت اللهی (۱۱)

(۴) شرح زندگانی میرزا عبدالکریم قمی کوثر (۱۱ پ)

(۵) حکایاتی که در ورود حضرت والانایب السلطنه به قم روی داد

(۲۸ پ - ۲۹ ر)

(۶) بنای صحن جدید آستانه (۲۹ ر و پ)

(۷) قصیده فیض در مدح حضرت معصومه (۳۰ ر و پ)

(۸) شرح حال پدرش میرزا محمد متولی مقبره فتحعلی شاه با

تنها قصیده‌ای که اوسروده است (۲۳ ر و پ)

(۹) تفصیل واقعه شیخ عبیدالله که در طرف آذربایجان فتنه‌ها کرد.

در پایان آن آمده است : « این مختصری بود از وقایع شیخ عبیدالملعون.

میرزا علی اصغر خان فرزند این بنده رئیس تلگراف خانه گروس بود و در بیجا راقامت داشت، چون اخبار اردوی طرفین را به دارالخلافت در هر روز خبر می داد اطلاعی کامل مطابق واقع داشت، در هنگام نوشتن مراسله به دارالایمان قم بعضی اوقات اطلاع می داد این بنده آن اطلاعات را اکنون برنگاشت» با تاریخ ۱۳۰۳ در پایان (۱).

(۶۵-۶۸ ر)

(۱۰) ماجرای پیدایش دریاچه قم (۸۱ پ - ۸۲ ر)

(۱۱) شرح حال و سرگذشت سید عبدالمجید شاعر قمی (۹۱ ر)

(۱۲) شرح حال غرق از تذکره سلطان احمد میرزا عضدالدوله

قاجار با تاریخ پایان ج ۱ - ۱۳۰۵ در قم (۹۲ پ - ۹۶ ر)

(۱۳) واقعه تنائرنجوم در شب ۶ رجب ۱۲۸۳ با تاریخ ۱۲۸۴ در

پایان . (۱۰۳ پ - ۱۰۴ ر)

(۱۴) سرگذشت نامه سید عبدالمجید شاعر قمی و ماجراهایی از او

(۱۱۰-۱۱۲ ر)

(۱۵) مرگ میرزا محمد رضا متولی باشی آستانه و اقدامات

ذوالفقار خان فرزند میرزا آقاخان نوری حاکم قم در جایگزین

ساختن میرزا سید حسین فرزند میرزا محمد رضا به مقام تولیت آستانه

(۱۱۲ پ)

۱ - درباره این واقعه رساله ای در پایان تاریخ افشار عبد الرشید بن محمد

شفیع ارومی (ص ۵۲۵ - ۵۷۹) به چاپ رسیده است . در «سرزمین زردشت»

(ص ۳۹۷ - ۲۱۱) مشروح واقعه نقل و از رساله ای دیگر در این باب یاد می شود.

۳- جنگ متعلق به آقای لاجوردی مشتمل بر :

۱) کلام الملوك ميرزا تقی علی آبادی در سرگذشت زندگی فتحعلی شاه ، بامتن کتابه های الواح سنگی مقبره این پادشاه در پابان .
۲) اشعار پراکنده از فیض از جمله قصیده ای در مدح ذوالفقار خان حکمران قم .

۳) منشآت فیض و مراسلات او با دیگران . قصائدی دیگر از او در مدح ذوالفقار خان .

۴) رساله قانون قم .

۵) سیر و سلوک خانوان آبادی - محمد باقر بن محمد مهدی حسینی -
به نام محمد شاه قاجار و حاجی میرزا آقاسی .

۶) مضممارداش - فرس نامه - از نظام الدین احمد .

۷) اشعار و قصائد پراکنده او در مدح حکمران قم .

۴ - جنگ متعلق به جناب آیت الله زاده مرعشی . نیمه دوم

مجموعه ای که ش ۱ آن « بصیرت نامه » است با تاریخ ج ۲ - ۱۲۹۲
ار او د . پایان . او در این جنگ متفرقاتی را نگاشته که برای آشنایی با
دانشمندان قم در دوره ناصری بسیار مفید است و از آن نکاتی مهم راجع
به سرگذشت آنان و نیز نکاتی تاریخی از وضع و حال قم در آن دوره
دانسته می شود . متأسفانه در چند دقیقه ای که امکان بررسی این جنگ
حاصل شد فرصت نشد هیچ مطلبی از آن یادداشت گردد .

ج - آثار مربوط به قم :

دانستیم که از بیشتر آثار فیض نکاتی درباره قم و جوانب تاریخی

گوناگون آن به دست می آید. جز این اوچند اثر مستقل درباره این شهر نوشته که پنج تای آن به نظر نگارنده سطور رسیده است به این شرح:

۱۳

کتابچه

تفصیل حالات و نفوس و املاک

دارالایمان قم

در ۲۸ برگ (۸ پ - ۳۵ پ مجموعه ش ۷ فهرست تحریرات او، متعلق به جناب آقای آیت الله زاده مرعشی) که آن را پیش از «تاریخ قم» خود نگاشته و بی تردید با بررسی متن رساله می توان زمان نگارش آن را (که باید میان سال های ۱۲۸۰ - ۱۳۰۰ باشد) به صورت دقیق مشخص ساخت. متأسفانه در دقائق معدودی که توفیق بررسی نسخه دست داد بیش از آن فرصت نشد که این فهرست شتاب زده از مطالب آن تهیه شود :

وضع آب و هوا و تعداد اماکن و نفوس و دیگر کلیات مربوط

۸ پ - ۱۱

بتم

۱۱

مزارع قم

۱۲ پ

باغات

۱۷ پ -

بقاع متبرک و مساجد و مدارس

حمام‌ها	۱۷ پ - ۱۸ ر
آب انبارها و یخچال‌ها	۱۸ پ - ۱۲۹ ر
مستغلات و دکان‌ها	۱۹ ر
ایلات و طوائف	۱۹ پ
قراء و توابع	۲۱ پ
پس از آن کوه‌ها و معادن، سپس بلوکات شهر.	

۱۳

تفصیل وقایع قحطی سال ۱۲۸۸ قم

یا «وقایع سال قحط يك هزار و دویست و هشتاد و هشت آنچه در دارالایمان قم روی داده بدون اغراق منشیانه» که آن را در سال ۱۲۸۹ در سی و پنج برگ نگاشته و از آن در تاریخ قم خود (برگ ۷ ر) یاد نموده است. نسخه اصل و منحصر این رساله نیز متعلق به آقای آیت الله زاده مرعشی است.

۱۴

قانون قم

در شرح قوانین مندرسه قمیون از افادات قبله الانامی میرزا اسحاق (همان میرزا اسحاق مدرس که منظومه نواب امیرزاده محمد حسین میرزا خلف نواب شاهزاده محسن میرزا امیر آخور در حالات و مقالات

و حکومت اوبا یادداشت فیض مورخ شوال ۱۲۸۶ در مجموعه ش ۱۹۳۷ فیضیه قم هست و گویا همو که در پند نامه جهانگیر میرزا قاجار - ش ۲ همین مجموعه - با نام میرزا اسحاق تفرشی یاد می شود، و به هر حال این رساله در حکم «تقریرات بحث» اوست. موضوع رساله بسیار مهم است جز آن که نسخه ای که از آن دیده ام (ش ۲ جنگ متعلق به آقای لاجوردی) بیش از دیباچه و اندکی از اصل بحث را ندارد.

۱۵

تذکره

شعراي معاصرین دارالایمان قم

نسخه ش ۱۲۵ کتابخانه عمومی حضرت آیت الله مرعشی نجفی - قم در ۲۱۸ برگ (فهرست ۱: ۱۶۳-۱۶۵) که نخست در سال ۱۲۷۷ (رقم پایان نسخه) به صورت کتابی مدون شده و سپس قسمت های گوناگون آن در سال های بعد تا او اخر زندگی نگارنده کتاب تجدید تحریر و اصلاح و تکمیل گردیده است (۱).

چنین است دیباچه کتاب و فهرست نام سرایندگان که سرگذشت و آثار آنان در این نوشته آمده است:

---

۱ - نمونه را سرگذشت مؤلف پس از سال ۱۲۷۸ و دیباچه کتاب در ۱۲۸۴ و سرگذشت استاد حسن معمار پس از سال ۱۲۹۹ (سال مرگ میرزا ابراهیم خان امین السلطان) و پیش از تکمیل بنای صحن نو آستانه قم نگاشته شده است.

«بسم الله الرحمن الرحيم»

ستایش افزون از حوصله شماره و برون از تعداد ستاره
نیاز بارگاه جلال خداوندی است که زبان را بیان داد ، و جسم
را روان ، کسوت نور برپیکر ماه وهور کرد و تراجع شهور بر
اعلام ودهورداد . ازنون وکاف عالم آفرید وازآب وخالک آدم . نوع
انسان را برصنوف حیوان ازجهت قوه ناطقه وادراکات کلیه مزیتی
بسزا بخشید تاآن که حامل امانت شد وبه همین عطیتش برآسمان و
زمین مزیت داد .

شعر

آسمان بار امانت نتوانست کشید

قرعه فال به نام من دیوانه زدند

فحمدالله ثمحمداً لله که شمع هدایت درراه ما برافروخت
وگنج معرفت درسینه ما بیندوخت . دل ما را جویای خردکرد ولسان
ماراگویای خود نمود .

نظم

بلبل ازجلوه گل یافت سخن ورنه نبود

این همه قول و غزل تعبیه درمنقارش

ودرود غیر معدود بر روان محیط محدود اعنی پیغمبر پاک منظور
کلام لولاک لماخلقت الافلاک ، تابش نور ازل تجلی ظهور اجل
صادر اول ، عقل کل مشیت مطلقه نفس کلیه انسان کامل عالم کبیر محمد
مصطفی (صلی الله علیه وآله) وبرآل اطهار وذراری امجاد او که پیشوایان
دین وراهنمایان شوارع یقینند باد ، سیما بر خلیفه بلا فصل او امیر مؤمنین شفیع
مذنبین قسیم نعیم وجمیم والی ولایت مطلق مرآت نور حق باعث

آفرینش معرفت آموز اهل ینش صاحب لوا مصدوقه انما، مظهر المعجائب
علی بن ابی طالب صلوات الله علیه مادامت الشمس تسیر حراً و برداً و
البحار تموج جزراً و مداً .

و بعد چنین معروض می دارد این بنده ذلیل ناتوان علی اکبر
فیض متولی مضجع خاقان خلد مکان فتحعلی شاه که چون درین
روزگار میمنت شعار از فرو وجود مسعود سلطان زمان قهرمان دوران ،
جان خرد هیکل عدل شخص داد ، سحاب ها طل غیث و ابل ، سیف شاهر
عضب باتر وارث اردشیر و جم حارس عرب و عجم ، السلطان بن السلطان
والخاقان بن الخاقان.

لراقمه

بوالعظفر ناصرالدین شاه غازی آن که هست

آسکونش آستین و آسمانش آستان
ساحت ایران روضه دارالامان است ، امنیت وصحت که
دو نعمتی مجهولند ازین قدم و یاسای محکم او برافاضل و ادانی مسلم
و به واسطه این فیض عام و نعمت مستدام اهالی و عباد درامصار و بلاد
به آسودگی و آسایش مشغول پیراستن رذایل و آراستن خصایلند به
خصوص اهالی قم که نام فضل و هنر در نزدشان گم بود کنون در علم و
و ادب محسود جمیع عجم و عربند .

نظم

به هر جهت گذری فاضلی بود که زده است
ز فضل رایت بر پشت بام هفت قصور ..
کنون که سال هجرت بر یک هزار و هشتاد و چهار (۱) است

۱- کذا و درست: یک هزار و دوست و هشتاد و چهار.

خیال بستم با این بضاعت مزجات ذکر اشعار و شرح حالات شعرای
معاصرین این بلد را اگر خداوند یاری کند و خامه مددکاری ، بر
نگارم تا بر صحیفه روزگار به یادگار بماند .

نظم

غرض نقشی است کز ما باز ماند
که هستی را نمی بینم بقائی
مگر صاحب دلی روزی به رحمت
کند در حق درویشان دعائی

در سبب تألیف کتاب

در هنگام شتا که خورشید در خرقه سنجایی سحاب خزیده
و زمین کرته خرا دکن در سر کشیده ، از وحل ولای راکب و راجل
را در مسالك و معابر قدرت عبور نبود شور شرفیابی حضور قدوة
الانام زبدة الایام صاحب خلق کریم و نفس قویم سلطان الاولیاء قطب
العرفا جناب حاجی غلامرضای مشتاقعلی شاه بر سر افتاد . به شوق
آن محضر پای از سر کرده بر بساط قرب شتافتم .

ابوالعلاء معری

یممته و اودی انه قلم اسعی الیه و رأسی تحتی الساعی
مجمعی دیدم منور به انوار قدس مزین به محبت و انس ،
حافل از ذکر حق ذاهل از تنقید و مطلق .

نظم

خاموشند و نعره تکرارشان
می رود تا عرش نزد پارساست (۴)

پس از شرف اندوزی خیال نگاشتن تذکرة شعرای معاصرین

این بلد طیب را عرض کردم که اگر انقاس قدسیه مددکاری فرماید
 عمری درین کار مصروف آید و حالات يك دوتن از شعرای این بلد را
 که به توسط خامه برنامه تحریر رفته بود معروض داشتم . دست
 قبول بر سرمسؤل نهاده ، تحریض و ترغیب به ترسیل و تکتیب شد که
 در قرون مستقبه بدین وسیله نامی از یاران بر صفحه جهان باقی
 خواهد ماند و مخصوصاً به نگارش حالات و اشعار زبدة المترسلین
 قدوة الفاضلین التحریر الادیب آقا میرزا ارسطو فرمان رفت . این
 بنده باستان شرح حالات آقا میرزا ارسطو و حاجی رشیدخان را
 نگاشته به زیور قبول متحلی شد . از آن پس ذیل همت بر کمر استوار
 کرده ، به نگارش حالات و اشعار شعرای معاصرین این بلد پرداختم
 و اسامی شعراء نامدار به ترتیب حروف تهجی برنگاشته ، ملاحظه
 شأن و مراعات مرتبه را نموده بدین تفصیل :

اخگر - حاجی رشیدخان مستوفی بیگدلی

ارسطو - میرزا ارسطو

اسحاق - حاجی اسحاقخان سرتیب

آشوب - میرزا حسین خدومه

ارباب - محمد تقی بیک

ابوالقاسم - حاجی ابوالقاسم بیک

تذرو - ملا محمد

جنان - میرزا محمود

جاهد - میرزا محمد باقر طیب

جدا - سید آقا جان

جاوید - میرزا علی رضا

حصاری - حاجی محمد صادق خان بیگدلی

حیرت - ملا محمد

حکیم - میرزا علی محمد

حسن - استاد حسن معمار

درویش - ابوالفتح میرزا

ریاض - میرزا احمد

رضوان - ملاعباس کهکی

سید - آقاسید مجید

شوکت - مقصود علی بیک

شاهین - میرزا محمد ابراهیم

شوکت - حبیب الله خان

شرد - حسنعلی بیک بیگدلی

شکیب - میرزا مهدی منشی

شکوه - آقا حسین

شاطر - شاطر نور محمد

شیخ - شیخ محمد رضای خادم

شاطر - شاطر عباس

شیخ - شیخ حسن استاد

صفا - میرزا جواد کهکی

صفی - میرزا خانلرخان

عزالت - جهانگیر میرزا

غافل - رضاقلی خان

غارت - میرزا بزرگ

فاضل - فاضل شاه میرزا

فکار - کرم علی خان
 قرغی - حاجی علی محمد
 قدرت - آفاسید علی
 کوثر - میرزا عبدالکریم
 مرشد - عباسقلی بیگ
 مهدی - میرزا مهدی خان اعتضادالدوله
 مستوفی - میرزا ابوالقاسم
 منظر - ملاجعفر ارسی دوز
 وفا - میرزا آقا
 هاله - آفاسید محمود علاقه بند
 هما - میرزا صادق مروی وقایع نگار
 فیض - میرزا علی اکبر محرر کتاب».

۱۶

تاریخ قم

این کتاب سودمندترین و مهم ترین اثر فیض و بهترین تاریخچه است در که دوره قاجار برای قم نوشته شده است. او آن را گویا در ۱۳۰۳ در پانزده باب نگاشت لیکن به روش معمول خود پس از این تاریخ نیز در آن اضافات و اصلاحاتی نمود (نمونه را در باب سوم - سرگذشت میرزا خانلرخان از سفر ناصرالدین شاه به قم در ۱۳۰۵ یاد می کند) . نسخه اصل و منحصر این اثر در ۱۲۵۵ برک متعلق به حضرت آیت الله زاده مرعشی در قم است .

چنین است دیباچه و فهرست ابواب کتاب :

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله .....

وبعد چنین گوید این بنده ضعیف احقر علی اکبر فیض متولی
مضجع خاقان مغفور فتحعلی شاه قاجار که تاریخی از جهت ولایت قم
حاجی حسن منجم قمی (۱) در سنه سیصد و هفتاد و هشت هجری نوشته
بود در سلطنت فخرالدوله دیلمی به اسم صاحب جلیل اکف (۲) الکفیات
صاحب بن عباد وزیر به لسان عربی . از آن به بعد در سنه هشتصد (و)
کسری از هجرت گذشته حسن بن علی بن حسن که یکی از علمای قم بود به
امر خواجه ابراهیم وزیر اورا ترجمه فارسی نوشته، این بنده آنچه در
این ولایت تفحص کرد سه نسخه از این تاریخ پیش به دست نیاورد آن هم
ترجمه . اصل نسخه مشتمل است بر بیست باب، این سه نسخه که به
دست آمد پنج باب بود از آن بیست باب . این بنده بهی داند بیش از

---

۱ - «حاجی حسن قمی» مترجم کتاب است (ترجمه تاریخ قم : ۶۳) ضمناً
نگارنده تاریخ «منجم» نیز نبوده است. منشأ اشتباه فیض آن است که در دیباچه
کتاب قم در سخن از پیروزی فخرالدوله بر رادزان و استیلای او بر تخت و تاج
آمده است: «و حکم خادم او حسن بن علی قمی المنجم درست آمده» (ص ۸) لیکن
کلمه «خادم» در اینجا تواضع شخصی نیست و این منجم همان ابونصر حسن بن علی
قمی نگارنده تاریخ خلفا است که در کتاب قم (ص ۱۴۵) ترجمه از آن یاد و نقل
می شود. هموست نگارنده «المدخل فی احکام النجوم» مشهور که چندین نسخه
از آن در دست داریم از جمله دو نسخه در کتابخانه مجلس یکی کامل و دیگری
نا تمام.

۲ - کذا.

این ترجمه نشده است یا ترجمه شده و ازمیان رفته است .

اصل نسخه که عربی است مفقود الاصل نشده است چنانچه این بنده از قم در سنه يك هزار و سیصد که به دارالخلافه رخت کشیده بود روزی به حضور نواب شاهزاده فاضل علی قلی میرزای وزیر علوم مستشهد شده فرمودند کتابخانه ما فاقد نسخه تاریخ قم است چون به قم مراجعت کنی این نسخه را بنویسان و بفرست. این بنده عرض کرد اصل نسخه عربی است و مشتمل است بر بیست باب ، این نسخه حالیه که در قم موجود است ترجمه فارسی او است که بیش از پنج باب نیست. فرمودند از آن نسخه عربی اصل هیچ سراغی کرده ای که در جایی کسی دیده باشد ؟ عرض کردم جناب حاجی ملا محمد صادق مجتهد قمی فرمودند ایامی که در اصفهان تحصیل علوم می نمودم در کتابخانه یکی از علمای اصفهان يك نسخه از اصل ملاحظه نمودم . فرمودند این ترجمه را بنویسان بفرست آن نسخه اصل را هم از اصفهان خواهم خواست . این بنده پس از مراجعت به قم آن نسخه ترجمه را نویسانیده ، ابواب و فصول و اشعار عربی و مطالب او را به خط ثلث خود در کمال امتیاز نوشت و به دارالخلافه اهداء حضور نواب وزیر علوم نمود . چون دو سال برگذشت و در ثانی به دارالخلافه طهران به حضور نواب وزیر علوم مستشهد شد فرمودند نسخه اصل عربی در اصفهان به دست آمد خواستم بنویسند بفرستند ، این روزها کاتب مشغول تحریر است. در همان سال چون این بنده به قم مراجعت کرد چندی بر گذشت که خبر فوت آن شاهزاده فاضل مقروع سمع گشت و آن کتاب دیده نشد . جهت این اطناب برای آن است که نسخه اصل ازمیان نرفته

است .

در هر حال چون این بنده ملاحظه کرد دید وضع شهر قم از کنون تا سنوات قبل از این تغییر کلی کرده، حدود آن به هم خورده، اسامی مشتملات او زدهات و مزارع تبدیل یافته، رسوم و قوانین او از تقسیم آب و غیره به کلی از میان رفته، بعضی دهات او از جهت خرابی مزرعه شده، بعضی مزارع او دیه گردیده، بعضی محالات او تابع ولایتی دیگر شده . به خاطر م گذر کرد که تاریخی جدید از برای این ولایت برنگام که مشتمل باشد بر آداب و رسوم و وضع حالیه این ولایت . لهذا به اعانت و یاری خداوند شروع در مقصود نمودم . و بحمد الله تعالی اکنون که زمان هجرت بر یک هزار و سیصد و نه (۱) است از فرو وجود مسعود شاهنشاه عادل باذل سید الخواقین شیخ السلاطین قاطع کفر ماحی ظلم بدر لامع شمس ساطع ناصر الدین پادشاه - خلد الله ملکه و اجرى فی بحر الابد فلکه - ساحت ایران گلزار جنان و روضه امن و امان است .

و این تاریخ مشتمل است بر پانزده باب:

باب اول - در ذکر زمین قم و برج طالع او و حدود او قدیماً و حدیثاً و وجه تسمیه او به این اسم و ذکر باروی او قدیماً و حدیثاً و ذکر محلات او و تعداد نفوس مخلوق او و ذکر رودخانه او و آتشکده و طلسمات او و ذکر روایاتی که در فضیلت این شهر از ائمه اطهار صلوات الله

---

۱ - چنین است در اصل . شاید «سه» باشد و نقطه بالای آن «ضمه» میان «سیصد» و «سه» به جای «واو» عطف که در قدیم گاهی از آن چنین استفاده می شده است . به هر حال نگارش کتاب پیش از سال ۱۳۰۵ که فیض از تولیت مقبره فتحعلی شاه بر کنار شد آغاز شده است .

علیهم وارد شده است (۳ - ۱۳ پ) .

باب دوم - در جهت آمدن ایل اشعری به قم و ذکر وقایع ایشان با اهالی قم و ذکر علمای حالیه این ولایت و ذکر اطباء حالیه این ولایت (۱۳ پ - ۲۲ ر) .

باب سیم - در ذکر شعرای این ولایت از معاصرین و غیر معاصرین تا زمان سلطنت سلاطین صفویه از الله برهانهم (۲۲ ر - ۳۵ پ) .

باب چهارم - در ذکر مساجد قم و مسجد جمکران و مدارس و حمامات و یخچال ها و طواحین حومه این ولایت و کاروانسرا و تیمچه ها و جبال اطراف شهر و طوایف ایلاتی که در حومه این ولایت مرتع دارند (۳۶ ر - ۵۰ پ) .

باب پنجم - در ذکر باغات واقع در میان ولایت و اطراف او و آب انبارهای واقع در این شهر و ذکر بعضی چاه های معروف در سردی آب او (۵۰ پ - ۵۹ ر) .

باب ششم - در ذکر ممیزی نمودن این ولایت را در قدیم الایام و ممیزی نمودن میرزا حبیب الله مستوفی گرگانی که اکنون داد و ستد خراج دیوان این ولایت از کتابچه دستور العمل خراج اوست و ذکر مزارع حومه ولایت که از آب رودخانه قم زراعت می شود و ذکر انهار که از رودخانه جدami شوند (۵۹ ر - ۶۶ پ) .

باب هفتم - در ذکر قنوات و مزارع حومه شهر که از آب رودخانه کشت و زرع نمی شود و خودشان بالاستقلال قناتی دارند از محال سراج و محال قمرود و قاسم آباد و محال سایر که غیر از محال سراج و قمرود است (۶۶ پ - ۷۵ ر) .

باب هشتم - در ذکر قراء محال و از کرد و مزارع و قرائی که
در کنار رودخانه قم واقع شده اند از قدیم البنا و جدید الاحداث
(۷۷-۷۵ پ).

باب نهم - در ذکر قراء محال قهستان (۷۷ پ - ۸۱) .
باب دهم - در ذکر قراء محال جاسب (۸۱ پ - ۸۱).
باب یازدهم - در ذکر قراء محال اردهال و ذکر قراء و مزارع
و باغات خالصه ای که در این ولایت می باشد و ذکر قنات خیری که آب
او وقف است بر محلات شهر (۸۱ پ - ۸۴).

باب دوازدهم - در ذکر حالات ائمه اثنی عشر صلوات الله علیهم
از تاریخ ولادت و زمان رحلت و عدد اولاد اطهار ایشان اناثاً و ذکوراً به
طرز اختصار و ذکر آمدن سادات که از اولاد ائمه اطهار می باشند درین
ولایت (۸۴ - ۱۰۴ ر).

باب سیزدهم - در ذکر آمدن جناب فاطمه معصومه بنت
موسی بن جعفر علیها سلام الله به این ولایت و عمارات واقعه در آن روضه
مطهره و ذکر بانیان آن بنای مطهر و ذکر سلاطینی که در این خاک آرمیده اند
و ذکر املاک موقوفه سرکار فیض آثار که در این ولایت می باشند و املاک
موقوفه سایر امام زاده ها صلوات الله علیهم که بقاع مطهر ایشان در این
ولایت می باشد (۱۰۴ - ۱۱۹ ر).

باب چهاردهم - در ذکر حالات جناب مستطاب نظاماً للمجد
والعظمة آقای حاجی میرزا سید حسین متولی باشی سرکار فیض آثار و
ذکر آبا و اجداد کرام ایشان که در این بقعه طاهره تولیت داشته اند و
ذکر آنها که تولیت نداشته تا امام علیه الصلاة والسلام (۱۱۹-۱۲۱ ر).
باب پانزدهم - در ذکر امام زاده هایی که در قم مدفون می

باشند وبقاع مطهر ایشان در این ولایت است چه از صلب پاك امام (ع)
باشند بلافاصله وچه به فاصله (۱۲۱-۱۲۵ ر) « .

كسانی كه سرگذشت آنان در باب دوم كتاب آمده است اینانند:

فصل ۲ - در ذكر علمای حالیه قم :

میرزای قمی ۱۵ پ

میرزا ابوطالب - میرزا علی رضا - میرزا سید احمد - حاجی سید

اسماعیل - حاجی ملامحمد كزازی ۱۶ - پ

میرزا ابوالفضل - حاجی ملامحمد صادق ۱۷ ر

حاجی سید جواد ۱۷ پ

ملا آقا حسین - ملامحمد جواد - میرزا حسن ۱۸ ر

آقا سید زکریا - شیخ محمد حسن ۱۸ پ

شیخ محمد حسن استاد - حاجی سید صادق ۱۹ ر

میرزا سید حسین صدر الحفاظ ۱۹ پ

فصل ۳ - در ذكر اطباء حالیه قم :

حاجی میرزا محمد - میرزا محمد علی خوانساری ۲۰ ر

حاجی میرزا رضا - حاجی زین العابدین - میرزا محمد حسن پسر حاجی

میرزا رضا كهکی - میرزا ابراهیم پسر دیگر حاجی میرزا رضا - میرزا اهل

اكبر ۲۰ پ

حكیم حلاج - میرزا احمد - میرزا محمد ۲۱ ر

میرزا ارسطو - میرزا محمد باقر - ملامحمد رضا ۲۱ پ

فهرست نام سرایندگان كه در باب سوم از آنان یاد می شود.

آذر - لطفعلی بك یگدلی ۲۲ ر

انگهر - حاجی رشید خان یگدلی ۲۳ ر

- ۲۳ پ ارسلو - میرزا ارسلو خلف میرزا محمد حکیم باشی
- » انصاری
- » ارباب - محمد تقی بیک
- ۲۴ ر اسحاق - حاجی اسحاق خان سرتیب
- » آشوب - میرزا حسین
- » بابا شهیدی
- ۲۴ پ تذرو - ملا محمد فرزند ملا عباس
- » جاہد - میرزا محمد باقر طیب
- ۲۵ ر جاوید - میرزا علی رضا
- » جدا - سید آقا جان
- ۲۵ پ جنان
- » حصاری - حاجی محمد صادق خان بیگدلی
- ۲۶ ر حیرت - ملا محمد
- ۲۶ پ حکیم - میرزا علی محمد
- » حکیم - سعید خان
- ۲۷ ر حیرانی
- » درکی
- » ریاض - میرزا احمد فرزند ملا اسماعیل صحاف
- » رضوان - ملا عباس
- ۲۷ پ رضوان - میرزا محمود
- » سید - آقا سید مجید
- ۲۸ ر سلطان - سلطان محمد بن شهاب الدین معما ئی قمی
- » شوکت - مقصود علی بیک

- ۲۲۸ ر شرر - حسینعلی بیگ بیگدلی
- ۲۲۸ پ شکوه - آقا حسین بن حاجی قربان جان بیگ
- » شاطر - علی محمد
- ۲۹ ر شیخ - شیخ حسن استاد
- » شاطر - عباس
- » شیخ - شیخ محمد رضا
- ۲۹ پ شاه میر تقی
- » شمس الدین
- » شاه طاهر انجدانی
- » شکیب - میرزا مهدی منشی
- ۳۰ ر شاهین - میرزا محمد ابراهیم
- » صفی - میرزا خانلرخان اعتصام الملک
- » صغیر
- ۳۰ پ صہبا - آقا محمد تقی
- » عارضی
- ۳۱ ر علائی
- » عزلت - نواب جهانگیر میرزا خلف شاہزادہ
- » محمد علی دولتشاہ
- » عذری - اسحاق بیگ
- ۳۱ پ غافل - رضاقلی خان فرزند حاجی عسگر خان
- » غارت - آقا سید محمد میرزا بزرگ
- » غضنفر
- ۳۲ ر فیض - علی اکبر (مؤلف)

۳۲ /	فکار - کرم علی خان
»	قدرت - آقاسید علی
۳۲ پ	قرغی - حاجی علی محمد
»	قاضی رکن الدین دعوبدار
۳۳ ر	کوثر - میرزا عبدالکریم
»	کاظم - آقاصادق
۳۳ ر	گلخنی
»	کامل
۳۳ پ	لوائی - بابا سلطان قلندر
»	میر اصلی - میر محمود
»	میر حضوری - عزیز الله
»	مشرقی
»	میر مقتول
۳۴ ر	ملک
»	میر والہی
»	میراشکی
»	منظر - ملاجعفر
۳۴ پ	مرشد - عباسقلی بیگ
»	مستوفی - میرزا ابوالقاسم
۳۴ پ	نشاط - آقا محمد برادر آقا محمد تقی صہبا
»	نافع
۳۵ ر	وفا - میرزا شرف الدین
»	وکیل

- ۱۳۵ وفا — میرزا آقا فرزند میرزا سید احمد
- » هاله — سید محمود
- » هجری
- ۳۵ پ هاشمی
- » هما — میرزا صادق خان وقایع نگار

وقایع نگار (۱)

یکی از واقعه نویسان میرزا علی اصغر خان امین السلطان صدر اعظم که در سال ۱۳۰۲ همراه او از تهران به قم رفته است .

۱۷

علی آباد نامه

یا سفرنامه ذهابیه قم. شرح مشاهدات سفری که امین السلطان در روزهای ۱۶ - ۱۹ صفر سال ۱۳۰۲ به قم نموده است. هدف از نگارش این رساله وصف راه جدید تهران - قم احداثی امین السلطان و منازل میان راه به خصوص «علی آباد» بوده است .

این راه جدید را او به منظور آبادی املاک خود که همه در طول این مسیر قرار داشت و از راه قدیم دور و پرت بود - احداث کرد و عبور از راه قدیم را که بسیار هموار تر و هفت فرسخ نزدیک تر بود. (جنگ فیض ش ۱۶۱ کتابخانه عمومی آقای مرعشی: ۸۱ پ - ۸۲) ممنوع ساخت ، لیکن

---

۱ - به عنوان وصف نه نام .

چون بازهم بسیاری از همان راه استفاده می کردند دستور داد رودخانه قم و ساوه را به کویر حوض سلطان که گذرگاه راه پیش بود سردادند. در نتیجه کویر به دریاچه ای تبدیل شد و راه قدیم از میان رفت. شرح این ماجرا در برخی از نوشته های همان دوره و پس از آن آمده و نموداری است از تعدیات و زورگویی های رجال دوره ناصری.

نسخه اصل این رساله در ۸۸ صفحه همراه با دو تصویر به شماره ۲۳۱۵ در کتابخانه مجلس شورای ملی - تهران محفوظ است و وصف آن در فهرست همین کتابخانه ۶: ۲۷۵ و فهرست منزوی ۶: ۴۰۴ دیده می شود. چنین است فهرست منازل و اماکنی که در این رساله وصف می شود :

۵	مهمانخانه کهریزک
۸	کاروانسرای حسن آباد
۱۰	مهمانخانه آنجا
۱۶	پل رودخانه شور
۲۰	قنات و مزرعه و باغ صارم الملك
۲۱	قلعه محمد علی خان
۲۲ - ۲۶ (۱)	علی آباد

-
- ۱ - این گونه : وضع علی آباد ۲۳ - قنات علی آباد ۲۳ - کاروانسرای آن ۲۵ - عمارت آن ۲۶ - قهوه خانه ۳۳ - حمام ۳۶ - دکان ۳۹ - آب انبار ۴۰ - باغ ۴۱ - معدن سنگ سیاه ۴۴ - معدن سنگ سفید ۴۵ - معدن گچ ۴۶.

کاروانسرا سنگی و حوض سلطان ۴۶ - ۵۴

۵۵ برج سنگی قدیم

۵۶ قنوات سنجری

۵۸ دریاچه

۶۵ کوشك نصرت

۷۰ منظریه

۸۲ پل جدید رودخانه شور

۸۸ مهندسیه

کره‌علی خان

فرزند حاجی محمد رضا بیک ارطایفه حاجی حسینی قم که
مردی ادیب و خوشنویس بوده و شعر نیز می‌سروده و «فکار» تخلص
داشته است. او در هراز و دویست و شصت و اندر قم زاده شده و تا سال
۱۳۱۰ زنده بوده است. افضل الملك در سفرنامه قم خود (ص ۱۵۳
نسخه مجلس) از او یاد می‌کند. سرگذشت و برخی آثار او اشعار او در کتاب
های فیض (تاریخ قم او: ۳۱ ر / تذکره شعرا / جنگ شعرا دردو جا) و
در تحفة القاطمین (۱: ۱۸۰) دیده می‌شود.

افضل الملك می‌نویسد که او کتابی مختصر در

۱۸

فضائل قم

مشمول بر احادیثی که درباره این شهر و اهل آنجا و شرافت آن
سرزمین وارد شده است گرد آورده و جز آن مسودات سفرنامه قم‌ورا
به خط زیبای شکسته خود از سواد به بیاض برده و کتابی ساخته است
(ص ۱۵۳ نسخه مزبور).

افضل الملك

میرزا غلامحسین خان ادیب مستوفی دیوان زندگی شیرازی افضل الملك متخلص به المعی - از دودمان کریم خان زند - در شمار نویسندگان و ادیبان و منشیان صاحب اثر دوره ناصری و از اعضای دارالتألیف همایونی است که در دستگاه فرمانروایی قاجار مشاغلی گوناگون یافته و آثاری متعدد از خود بر جای نهاده است. نام و گزارش زندگی او در برخی از مصادر (مانند رجال ایران بامداد) و گویا از همه مبسوط تر و جامع تر تذکره مدینه الادب عبرت نائینی (۱: ۶۱ - ۷۷ ش ۹۶۷ مجلس - با عنوان ادیب کرمانی) آمده و از بررسی آثار خود او نیز سرگذشت کامل وی به دست می آید که در زیر فشرده ای از آن با رعایت اختصار نقل می شود :

میرزا غلامحسین خان فرزند مهدی خان فرزند علی خان فرزند ابراهیم خان فرزند کریم خان وکیل الرعایا - او بامدادان روز ۱۵ محرم سال ۱۱۷۹ در تهران زاده شد. پدر او مهدی خان از تعدیات حسین خان نظام الدوله به تهران آمده و اقامت گزیده و دختر سید حسن کاشی مشهور را به زنی گرفته بود. میرزا غلامحسین خان بنا بر آنچه خود می نویسد (سفرنامه قم: ۱۵ نسخه مجلس) در تهران پرورده شده و به فرا گرفتن انشاء و حساب و خط و برخی فنون دیگر پرداخته است. در اواخر سال

۱۳۰۰ سفری به عتبات عالیات رفته و در کر بلا به سال ۳۰ برخی فنون ادب و شعر عربی را نزد شیخ محمد سعید عرب فرا گرفته است. او سپس به خدمت شاهزاده محمد تقی میرزا رکن الدوله درآمده و در سلك منشیان برقرار شد و در سال ۱۳۰۵ و ۵: ۱۳ که فرزند او علی نقی میرزا - عین الملك امیر تومان که پس از آن رکن الدوله دوم خوانده شد - به حکومت قم و ساوه و زرند منصوب شد جزء مستخدمان وی به قم آمد. پس از آن در ملازمت رکن الدوله به خراسان رفت و به منشیگری علی نقی میرزا تا سال ۱۳۰۹ در سبزوار اقامت داشت.

پس از آن که به تهران بازگشت محمد حسن خان اعتماد السلطنه او را در دارالتألیف همایونی به کارگماشت و ترجمه روزنامه‌های عربی را نیز در دارالترجمه بدو واگذاشت (۱). در آغاز جلوس مظفرالدین شاه از جانب شاه فرمانی به نام اوصاد شد که تاریخ دولتی و شرح وقایع ایام سلطنت وی را بنگارد و اضافه مرسوم برای او مقرر گردید و او تا پنج سال تاریخ روز شمار وقایع را به تفصیل در کتابی به نام «افضل التواریخ» نگاشت و در سال ۱۳۱۶ به لقب افضل الملك ملقب گردید.

پس از پنج سال با عزل امین السلطان و صدارت عین الدوله که با او بی مهر بود از مواجب دیوانی وی کاسته شد و از آن پس تساریخ مزبور را نگذاشت. در صدارت مشیرالدوله مجدداً مرسوم برقرار شد و همراه علی نقی میرزا رکن الدوله دوم به خراسان رفت و ریاست دارالانشاء آنجا بدو واگذار شد. سال دیگر نیز با همو به کرمان رفت و بار

۱- چنین است در سفرنامه قم: ص ۱۵ نسخه مجلس. لیکن در همان جا

ص: ۱۰ و ۵۴ در تذکره عبرت از گفته خود او ادعا شده که وی در سال ۱۳۰۱

باسمت مترجم روزنامه‌های عربی همراه اردوی شاهی به کلاردشت رفته است.

دوم که همین علی نقی میرزا ایالت خراسان و سیستان یافت با حفظ سمت ریاست دارالانشاء در خدمت وی بود .

پس از آن مدتی به معاونت حکومت مازندران منصوب شد و پس از یک سال از آن خدمت برکنار گردید و به تهران آمد و دیگر خدمت دیوانی نیافت تا در سال ۱۳۴۸ در گذشت .

او مشرب تصوف داشته و از پیروان طریقت نعمت اللهی بوده است. بنا به گفته خود چندی حکومت رادکان و چناران و مدتی دیگر حکومت خواف و تربت حیدری داشته، و به عربی و فارسی شعر می سروده است. در پایان سرگذشت وی در تذکره مدینه الادب شرحی درباره وی به نقل از میرزا لطفعلی صدرالافاضل و محمد تقی بهار آمده و در آن گفته می شود که وی در نگارش مطالب امین و مطمئن نبوده و مطالب را با فزونی و کاست می آورده است. در همان جا از صدرالافاضل نقل می - شود که چون بر پاره ای نوشته های او درباره خود خرده گرفته و آن را دور از واقع خوانده بود افضل پاسخ داده بود: «پس از من و توجه دانند که آنچه نوشته شده راست و درست است یا نه؟!» با این همه عبرت خود می گوید آنچه از سفرنامه های وی دیده بیشتر را درست یافته است. افضل الملك چنان که گفته شد نوشته هایی فراوان داشته که از آنهاست:

- ۱ - افضل التفاسیر . گزیده مجمع البیان طبرسی به عربی با دیباچه ای به فارسی که آن را به روزگار فرمانروایی سلطان حسین میرزا نیرالدوله در خراسان به سال ۱۳۳۰ به نام احمد شاه قاجار نگاشته است. ش ۶۶ کتابخانه ملک - تهران در ۱۵۱ برگ (فهرست ملک - عربی: ۵۲. فهرست منزوی ۱: ۳) .

۲ - افضل التواریخ در پنج مجلد در وقایع پنج ساله پادشاهی مظفرالدین شاه که نخستین آن را «جلوس مظفری» نام داده است (فهرست فیلم‌ها: ۱۵. مقاله آقای ایرج افشار در مجله یغما: ۱۶: ۲۲۰ - ۲۲۳). از این اثر در فهرست آقای منزوی چهار نسخه - ش ۲۱۶ و ۶۷۸ مجلس و ۴۱۳۸ و ۴۳۶۹ ملک - نشان داده شده (۶: ۴۱۱۰). نیز فهرست مجلس ۲: ۱۲۲ و ۳۲۹). فیلم‌های ۲۰۲۶ و ۲۲۰۰ دانشگاه نیز از دو نسخه همین اثر است.

۳ - تاریخ اصفهان (فهرست نگارش‌های او در نسخه ش ۸۴۹۹ مجلس: ص ۳۷۷).

۴ - تاریخ صدور قاجاریه که در آن شرح حال ۱۲ تن از صدور این دوره را گرد آورده است به نام محمد حسن خان اعتماد السلطنه (مدینه الادب: ۱: ۶۸ همان نسخه). نسخه آن با قرن السعادة هم در مجموعه ش ۸۴۹۹ مجلس هست و از رقم پایان آن (ص ۲۷۶ نسخه) برمی آید که او آن را در شب ۱۹ شعبان ۱۳۰۹ در دارالتألیف همایونی به انجام رسانده است جز آن که باید دید این جز صدرالتواریخ چاپ شده به نام اعتماد السلطنه است یا همان.

۵ - ترجمه اعلام الناس (حیرت و فهرست فیلم‌ها: ۱۵ - ۱۶).

۶ - دیوان المعی. ش ۶۲۳ ملک در ۸۴ برك (فهرست منزوی: ۳: ۲۲۳۱). در ذریعه آمده که او را دو دیوان است یکی عربی و دیگری فارسی (۹: ۶۶).

۷ - رکن الاسفار. تاریخ و جغرافیای مازندران که از لواسان و دماوند و فیروزکوه آغاز می‌شود و نسخه آن در دست است (منزوی

۶: ۲۰۰۱).

۸ - سحر سامری. سفرنامه کلاردشت که از آن در آثار دیگر خود نیز یاد می‌کند (منزوی ۶: ۴۰۰۹).

۹/ ۱۱/ ۱۱ - سفرنامه خراسان. اودرسه سفر خود به خراسان سه سفرنامه نگاشته (عبرت) که نخستین آنها ظفر نامه نام دارد (سفرنامه قم: ۱۸۳ - ۱۸۴). دوست دانشمند آقای قدرت الله روشنی زعفرانلودوتا از آنها را - که اکنون درست نمی‌دانم کدام‌هاست - استخراج و تصحیح و برای چاپ آماده نموده است .

۱۲ - سفرنامه عتبات عالیات که آن را در ۱۳۰۰ و ۱۳۰۱ نگاشته است (سفرنامه قم: ۱۷۳).

۱۳ - سفرنامه کرمان و راه لوت (عبرت) .

۱۴ - قرن السعادة که به مناسبت پنجاهمین سال سلطنت ناصر الدین شاه می‌نگاشته است. ش ۸۴۹۹ مجلس (۱۶۵۴۲ دفتر).

۱۵ - کتاب لغت عربی در چهارمجلد (فهرست نگارش‌های او در مجموعه ش ۸۴۹۹ مجلس: ص ۳۷۷).

۱۶ - کراسه المعی در چهارمجلد. ش ۱۵۱۶ مجلس وفيلم ۱۵۳۶ دانشگاه (فهرست فيلم‌ها ۱: ۱۵۸: ۱۷۴: ۲۸۹: ۱۷۴: ۱۶۷۹-۶۷۸).

۱۷ - مناظره پست و تلگراف که مقامه‌ای است به عربی و آن رامیرزاهدی بدایع نگار با دیباچه‌ای از خود مدون ساخته است (عبرت) .

او آرزو داشته است بزرگان طایفه بختیاری از او بخواهند که

تاریخ مشروطیت ایران را بنگارد (مجموعه‌ش ۸۴۹۹ مجلس - ص ۵۷۳ و ۵۸۸).

۱۸ - رساله‌ای بانام :

۱۹

کتابچه

تفصیل و حالات دارالایمان قم

ش ۵۵۱۲ دانشگاه در ۶۲ صفحه (فهرست منزوی ۶ : ۴۳۷۲).
او در صفر ۱۳۰۲ به شرف منادمت و فیض ملازمت سرکار نواب
شاهزاده علی نقی میرزا حکمران قم و ساوه وزرند نائل شده و چون در
دستگاه حکومتی بوده « از روی کتابچه جز و جمع و استفسار از
بعضی آگاهان و رفتن به بلوک و دیدن امکانه » اطلاعاتی یافته که در
تنگ‌نژیل ۱۳۰۵ به صورت این کتابچه مدون ساخته و آن را برای
استفاده در یکی از کتابهای جغرافیا حضور جناب اجل اکرم اعتماد
السلطنه وزیر علوم و دارالتألیف و دارالطباعة و دارالترجمه تقدیم داشته
است (پایان همین نسخه).

چنین است فهرست مطالب در این کتابچه :

۱ - ۳

کلیاتی در تاریخ قم

۳ - ۴

تعداد نفوس

۲

آب و هوا

۵-۶	اصول وقواعد تقسیم آب رودخانه
۶	مزارع شهر
۱۲	باغات
۱۵	مزارات ، مساجد و مدارس
۱۶	مستغلات
۱۷	ایلات
۲۲	قراء و توابع
۳۱	جبال و معادن
۳۴	خالصه جات
۳۸	قنوات خیر
۳۹	بلوکات
۱۹ -	کتابی با نام :

۲۰

سفرنامه قم

ش ۸۱۸۲ مجلس - ۶۹۷ فهرست - در ۳۷۴ صفحه ، و فیلم ۲۲۳۳ دانشگاه (فهرست مجلس ۲ : ۴۲۳ و فهرست فیلم ها : ۱۲۰ و منزوی ۶ : ۴۰۱۵ و مدینه الادب : ۶۸). مجموعه یادداشت های او در مدت هفده ماه اقامت وی در قم به سال ۱۳۰۴ و چند ماهی از ۱۳۰۵ است که نخست - بنابر آنچه خود می نویسد - به صورت مسوده بوده و کرمعلی خان حاجی حسینی قمی که پیش تر از او یاد شد آن مسودات را در کتابی به خط خود

مدون ساخته و نسخه‌ای از آن (۱) در همان زمان برای دارالتألیف همایونی فرستاده شده بود (ص ۱۵۲ نسخه مورد بحث). اوسپس همین یادداشت‌ها را (ایضاً: ۹۲-۹۳ و ۱۰۸ و ۱۵۳ و جز آن) با اضافاتی سودمند در سال ۱۳۱۰ (ایضاً: ۱۸۹-۱۹۰) بابودن و بادر تهران «محض تشویق فرزندان شاهزاده محمدتقی میرزا رکن الدوله به اسم امیرزاده اعظم اسدالله میرزا که بعد جلال السلطان لقب یافت» نگاشته و از او مبلغی پول ستانده است (یادداشت آغاز نسخه). او در این تحریر چنین وانمود می‌کند که نگارنده کتاب اسدالله میرزا است و از زبان او از خود در چندین جای کتاب تمجید و ستایش می‌نماید. او در این یکی مطالب تحریر پیشین را از ص ۵۲ تا ۲۵۸ آورده و برای آن که آن را از اسدالله میرزا وانمود کند دیباچه و پیش‌در آمدی در پنجاه صفحه در آغاز و خاتمه‌ای در چند برگ در انجام افزوده است.

در این دیباچه گفته می‌شود که ناصرالدین شاه در بهار لوی‌تیل سال ۱۳۰۹ برادر خود محمدتقی میرزا رکن الدوله را به ایالت فارس فرستاد و اسدالله میرزا که در این سفر همراه پدر بوده به نگارش این سفرنامه بانام سفرنامه فارس در شرح منازل میان راه از تهران تا فارس همت گماشت

۱- در نسخه «سفرنامه قم» مجلس که مورد بحث ماست یکی دو مورد مطالبی را به تحریر نخست همین یادداشت‌ها نسبت می‌دهد که در «کتابچه تفصیل و حالات» یادشده پیش نیست (مانند ماجرای گردآمدن علویان در قم: ص ۱۰۸) و از این بر می‌آید که در نسخه فرستاده شده برای دارالتألیف برخی مطالب با حذف و تلخیص و جرح و تعدیل آمده بوده است.

و این قسمت را که شرح منازل تهران تا قم و تاریخ و جغرافیای آن شهر است در روزهای شنبه ۱۶ شعبان تا جمعه ۱۱ رمضان ۱۳۰۹ به انجام رسانید. در یادداشتی که افضل‌الملک بر بروک آغاز نسخه یاد شده نوشته است گفته می‌شود که از این «سفرنامه فارس» جز همین قسمت مربوط به قم چیزی ننکاشته است گویا از آن رو که برای دیگر شهرها سفرنامه و یادداشت‌هایی نداشت نه از این نظر که اسدالله میرزا «ذوق ژغرافی نویسی و تاریخ نگاری پیدانکرد».

چنین است فهرست اجمالی برخی مطالب در این نسخه :

۳۵	وصف علی آباد قم
۲۳	دریاچه حوض سلطان
۵۰	آستانه مقدس قم
۵۵	سواد کتابچه لایحه راه شوسه قم
۷۲	وصف قم
۷۶	وضع مردم قم از نظر اجتماعی و اقتصادی
۷۸	محلات شهر
۷۹	مزارات
۸۱	علماء قم
۸۴	مالیات قم
۸۶	بالا آمدن آب در قم
۹۲	تاریخ و سوابق شهر
۹۶	رودخانه قم

۱۱۳	مساجد و مدارس قم
۱۱۲	ایلات و طوائف
۱۵۵	ادبا و شعرای قم و دیگر معاریف شهر
۲۳۶	حکام قم از دوران فتحعلی شاه به بعد
۱۶۵	باغات شهر
۱۸۲	مزارع
۳۰۱	قنوات
۳۳۰	خالصه جات
۳۵۱	جبال و معادن
۳۶۷	بلوکات

محمد علی قراچه داغی

حاج میرزا محمد علی بن احمد قراچه داغی تبریزی فقیه محدث
از دانشمندان دوره ناصری، امام و مدرس مسجد سلطانی تهران در هزار
وسه صد و اند، در گذشته جمعه ۲۴۲-۱۳۱۰ در تبریز، نگارنده کتاب‌هایی
بسیار در حدیث و دیگر علوم مذهبی (المآثر و الآثار: ۱۷۵) / احسن الودیعة
۲: ۷۲ طبقات اعلام الشیعه - قرن چهاردهم - ۴: ۱۳۲۱ / دانشمندان
آذربایجان: ۳۳۳ / فهرست معارف: ۳۰۶ و دیگر فهرس / ریحانة الادب
۳: ۲۸۵ / مؤلفین کتب چاپی ۴: ۱۰۶-۱۰۷ / ذریعه در بسیاری جاها. و
مصادر دیگر) که از آن جمله است:

۲۱

فضائل بلدة قم

(ریعه ۱۶: ۲۶۳ / نقباء البشر: ۱۳۲۱) که شاید آن را در سفری
به این شهر نگاشته باشد.

حسین خان بهادر نظام

میرزا حسین خان بهادر نظام مجیب الدوله معلم پیاده نظام در مدرسه نظام، از ملازمان عبدالحسین میرزا فرمانفرما نصرت الدوله که در بیشتر سفرهای وی همراه او می بود (راهنمای کتاب ۶: ۲۵۳) و نقاد و خوش نویس و مهندس نیز بود (فهرست فیلم ها ۱: ۱۲۰). از او جز اثری که در زیر یاد می شود نوشته ای دیگر با نام «شیخ جادوگر» در شماره ۴- ۶ سال هفدهم مجله راهنمای کتاب (ص ۳۷۸ - ۳۹۴) به چاپ رسیده است.

۲۲

سفرنامه قم

گزارش سفر خیالی حاجی محمد فاضل تاجر حریر فروش از تهران به قم با دلبران و مصائبی که در این راه دیده است. این رساله به منظور انتقاد از نابسامانی راه مزبور در رجب ۱۳۲۶ برای همان نصرت الدوله نگاشته شده است. نسخه ای از آن با ۹ تصویر - همراه با عکس نگارنده در صفحه نخست بالباس سلام - در کتابخانه مجلس به شماره ۲۳۱۶

(فهرست آنجا ۶: ۲۷۵-۲۷۶ و منزوی ۶: ۴۰۲۵) و نسخه‌ای دیگر در کتابخانه عمومی رشت به شماره ۴۲۵ - و فیلم آن به شماره ۲۰۲۱ در دانشگاه - است (فهرست فیلم‌ها ۱: ۱۲۰) .

متن رساله با تصاویر نسخه رشت در شماره ۶ و ۷ سال ششم مجله راهنمای کتاب (ص ۴۵۳ - ۴۶۲) به چاپ رسیده است .

شیخ محمد علی ارجستانی کچوئی

محمد علی بن حسین بن علی بن بهاء الدین ارجستانی کچوئی
نائینی ساکن قم، درگذشته او آخر سال ۱۳۳۰ یا اوائل ۱۳۳۱ ق و مدفون
در مقبره شیخان همین شهر، دانشمندی متبع و فاضلی صاحب اثر بوده
و در قم بر دانشمندان مشهور آن دوره شاگردی کرده و به خصوص از محضر
حاج ملا غلامرضا قمی صاحب قلائد درگذشته ۱۳۳۲ استفاده برده است
(انوار المشعشعین ۳: ۶۵۰).

او جز دو کتابی که درباره قم دارد رساله ای در توحید و رساله ای
دیگر در رد صوفیان نگاشته که هر دو را در کتابی با نام «منور القلوب» مدون
ساخته و آن را روز سه شنبه ۲۶ ج ۱ - ۱۳۲۲ در قم به پایان برده است.
او در میانه این کتاب احادیث مربوط به فضائل قم و مردم آن را نیز به
مناسبتی در چند برگ نقل می نماید. نسخه اصل و منحصر این اثر را آقای
لاجوردی در اختیار دارند.

۲۳

انوار المشعشعین

فی اخبار قم و القمیین. در سه مجلد. نگاشته شده میان سال های

۱۳۲۴ - ۱۳۳۰ ق.

جلد اول:

انوار المشعشين فـى شرافة قم و القمين (ذريعه ۲ : ۴۴۱ .
فهرست فيضيه ۲ : ۱۷۲) كه آن را در سال ۱۳۲۵ نگاشته (ص ۲) و در
سال ۱۳۲۷ جزء مطبوعات حاج شيخ احمد شيرازى در تهران در ۲۲۲
صفحه به چاپ رسيده است . عمدة مطالب اين مجلد از تاريخ قديم قم
گرفته شده و جز آن از مصادري ديگر نيز بهره برده كه در آغاز كتاب فهرست
آن آمده است اين چنين :

بحار مجلسى / بحر الجواهر / بدر مشعشع نورى / تحفة الزائر / تفسير
صافى / خلاصة البلدان / دار السلام نورى / رجال ميرزا محمد استر ابادى /
عمدة الطالب / مجالس المؤمنين / مناقب اين شهر آشوب / مهج الدعوات /
ناسخ التواريخ / نجم الثاقب / نقد الرجال تفرشى / نور الانوار .
اين مجلد در دوازده باب تدوين شده كه فهرست آن در صفحات
۵ - ۹ كتاب آمده و اجمال آن چنين است :

باب يكم در هفت فصل - كليات مربوط به قم (برج طالع - حدود
شهر - رساتيق - ابتداى عمارت به قم - كوه نمك و طلسمات بليناس
حكيم) .

باب دوم در يك مقدمه و هفت فصل - تاريخ و حالات عرب اشعري در قم .
باب سوم در نه فصل - در عمارت كردن اعراب زمين قم را .
باب چهارم در هفت فصل - در ذكر نهرها و رودخانه و آب ها و
كاريزها به قم .

باب پنجم در دو فصل - ذکر بعضی مزارع قم .

باب ششم در سه فصل - خراج قم .

باب هفتم در هفت فصل - وزرائی که از قم برخاسته اند (مؤیدالدین

محمد بن محمد بن عبدالکریم قمی - مؤیدالدین هلقمی - ابوالفضل

بن العمید - ابوالفتح بن العمید - مجدالملک براوستانی - تاجالملک -

شرفالدین ابوطاهر بن سعد قمی) .

باب هشتم در یک فائده و ۲۱ نورشعشعانی و یک فصل - در نام‌هایی

که در روایات مذهبی برای قم یاد شده است .

باب نهم در سه فصل - روایات و احادیث مربوط به قم . در فصل

سوم این باب چند تن از راویان قم و چند تن از قمیان که امام غائب را

دیده‌اند یاد می‌شوند .

باب دهم - کیفیت بناء مسجد جمکران قم .

باب یازدهم در دو فصل - مزارات قم .

باب دوازدهم در دو فصل - تاریخ عمارت آوه و برخی فضائل

مردم آن .

جلد دوم :

انوار المشعشعین فی ذکر ورود الطالبین السی القمیین، در شرح

احوال و انساب امام زادگان قم در ۳۷۸ صفحه (نسخه اصل که متعلق به

خاندان مؤلف بوده و اکنون در اختیار حضرت آیت الله مرعشی نجفی

است و عکس همین نسخه نیز در کتابخانه عمومی ایشان است) در یک مقدمه

و ۱۲ باب و خاتمه .

فهرست ۵ - ۱۰

دیباچه ۱ - ۵

مقدمه - در بیان بعضی از احادیث شریفه در فضیلت و شرافت امام
زاده‌های واجب‌التعظیم (۱۱-۲۰)

باب‌ها هر يك مشتمل بر يك يا چند نورشعشعانی در سرگذشت
هر يك از امامان و فرزندان آنان و کسانی که از فرزندان و نوادگان ایشان
به‌قم آمده‌اند برین ترتیب :

باب یکم	۲۱ - ۴۰
باب دوم	۴۰ - ۱۹۶
باب سوم	۱۹۶ - ۱۹۷
باب چهارم	۱۹۸ - ۲۱۵
باب پنجم	۲۱۶ - ۲۱۷
باب ششم	۲۱۸ - ۲۴۶
باب هفتم	۲۴۶ - ۲۷۵
باب هشتم	۲۷۶ - ۲۷۷
باب نهم	۲۷۸ - ۳۶۵
باب دهم	۳۶۶ - ۳۷۱
باب یازدهم	۳۷۲ - ۳۷۳
باب دوازدهم	۳۷۴ - ۳۷۵

خاتمه - در ذکر بعضی از اعقاب جعفر بن ابی طالب که به‌قم بوده‌اند
و همچنین اولاد عقیل بن ابی طالب (۳۷۶ - ۳۷۸)

در صفحه ۹۵ آمده است: «الیوم که سنه ۱۳۲۸ است» و در سه جای
دیگر گفته می‌شود: «این از من که سنه ۱۳۳۰ می‌باشد» (ص ۱۱۸/۱۵۲)

۱۸۰) و پیدا است که او در این فاصله به نگارش و تکمیل اثر خود اشتغال داشته است.

چنین است دیباچه این مجلد :

« بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ »

الحمد لله الذي جعل مكة حرمًا لنفسه والمدينة حرمًا لنبیه...
.. مخفی نماناد که قبور بسیاری از فرزندان و احفاد ائمه اطهار در قم می-
باشند و واقعاً این بلدة طيبة قم يك امتیازی دارد از سایر شهرها در
کثرت بودن قبور امام زاده‌های واجب‌التعظیم و التکریم در آن ، و
صاحب کتاب تاریخ قم در کتاب خود که از برای صاحب بن عباد تألیف
نموده يك بابی عنوان نموده از برای ذکر آن امام زاده‌هایی که به قم
آمدند و در اول کتاب می‌فرماید: و از جمله خصال پسندیده مولانا صاحب
الجلیل یکی آنک چون اشراف طالبیه و سادات فاطمیه .... (۱)
پس آن يك باب از کتاب تاریخ قم را در احوالات امام-
زاده‌هایی که وارد قم شدند و اهل قم آنها را اکرام و احترام می‌نمودند
در این کتاب درج نمودم و ایضاً از کتب معتبره دیگر هم که مشتمل بر
ذکر اسماء شریفه آنها بوده که در قم بودند نقل نمودیم و چنان سزاوار
دیدم که اول هر عنوانی اولاً مطالب کتاب تاریخ قم را ذکر کنیم
بعد از آن از کتب دیگر.

مخفی نماناد که کتاب عربی در انساب به دست آوردم که
اول نداشت که بدانیم مؤلف آن کیست لیکن کتاب معتبری است زیرا

---

۱ - بندی که در اینجا از تاریخ قم نقل می‌شود در صفحه ۵ نسخه چاپی

ترجمه است .

که بسیار مطالب او مطابق با کتاب عمدة الطالب و کتاب تاریخ قم دیم
و چنین معلوم شود که در سال چهارصد از هجرت نبویه تألیف شده بلکه
کمتر از چهارصد از هجرت. و درین کتاب نقل از آن کتاب نمودیم و تعبیر
از آن نمودیم به بعض کتب انساب. و این کتاب مشتمل است بر يك
مقدمه و دوازده باب و يك خاتمه ...» .

جلد سوم :

رياض المحدثين فى ترجمة الرواة والعلماء القميين من الاولين
والاخرين، سرگذشت نامه دانشمندان قم و راویان و محدثان آن که دو
تحریر دارد :

تحریر نخست - به فارسی در ۳۶۱ صفحه که در ذی قعدة ۱۳۲۲ به
نگارش آن آغاز کرده است (ص ۱۱). او نخست مواد کتاب خود را به
این صورت تدوین نموده و سپس آن را به عربی بازگردانده است (نسخة
حضرت آیت الله مرعشی نجفی و عکس کتابخانه عمومی ایشان).

تحریر دوم - به عربی در ۶۷۰ صفحه رحلی. این یکی جامع تر
از تحریر نخست و برای آگاهی برنام و آثار و احوال دانشمندان گذشته قم
بسیار سودمند است. نگارنده کتاب در تألیف این مجلد رنج بسیار برده
و کوششی شایان احترام و تتبع و استقصائی به کمال مبذول داشته است.
او هر چند که بسیاری از مصادر را در دست نداشته لیکن همان چه را که دیده
است برای استخراج قمیان آن به درستی تحلیل نموده و می توان گفت
نام کسی را از قلم نیانداخته است. افسوس که «عربی» کتاب از نظر قواعد
و ضوابط دستوری بسیار مغلوط و نیازمند تصحیح و تنقیح کامل است .

نسخه اصل و منحصر این مجلد هم در اختیار حضرت آیت الله مرعشی
 نجفی و عکس کامل آن در کتابخانه عمومی ایشان است. چنین است
 فهرست اجمالی و شماره کسانی که در این کتاب نام و سرگذشت آنان
 آمده است برای نمایاندن دقت و تفصیل کار:

مقدمه	۵ - ۱
حرف الف - ۹۷ عنوان	۹۱ - ۶
» ب - ۸	۱۹۸ - ۹۲
» ج - ۱۸	۱۲۴ - ۹۹
» ح - ۱۱۶	۱۰۰ - ۱۱۵
» خ - ۱	۱۰۰
» د - ۳	۱۰۱
» ر - ۱	۱۰۸ - ۲۰۲
» ز - ۶	۱۱۵ - ۱۰۹
» س - ۱۴	۲۴۹ - ۲۱۶
» ش - ۶	۲۵۵ - ۲۴۹
» ص - ۷	۲۶۶ - ۲۵۵
» ط - ۱	۲۶۶
» ع - ۱۶۰	«۳۸۰ - ۲۶۶»
» ف - ۹	«۲۰۳ - ۳۸۹»
» ق - ۵	«۲۲۷ - ۴۰۴»
» م - ۱۸۰	«۶۶۲ - ۴۲۷»

حرف ن - ۶ عنوان ۶۶۳ - ۶۶۴

» و - ۲ « ۶۶۴

» ه - ۳ « ۶۶۴ - ۶۶۵

» ی - ۱۳ « ۶۶۵ - ۶۷۰

بنابراین در این اثر ۶۶۷ تن از دانشمندان و راویان و رجال علمی قم معرفی و شناسانده شده‌اند (۱) و با افزودن چند تن دیگر که نام آنان در کتاره برخی صفحات به خط ریز الحاق شده این رقم تا پیرامون ۶۸۰ فزونی می‌یابد .

چنین است دیباچه این مجلد پس از تصحیح و اصلاح چند خطای دستوری آن :

«بسم الله الرحمن الرحيم»

الحمد لله الذي جعل مداد العلماء افضل من دماء الشهداء و

جعلهم ورثة الانبياء .....

اما بعد فيقول العبد المذنب العاصي الفقير المحتاج الى عفو ربه محمد علي الساكن في البلدة المقدسة قم صانها الله عن البلايا و العاهات ابن الحسين بن علي بن بهاء الدين حشرهم الله في زمرة القميين الذين قالوا في حقهم الاثمة الطاهرون لولا القميون لضاع الدين :

اعلم ان بعض العلماء الراشدين الف كتاباً مشتملاً على ذكر اسماء علماء بلدته نحو آغا رضی الدين الشيخ محمد بن الحسن القزويني فانه الف كتاب ضيافة الاخوان وخصه بذكر علماء قزوين ونحو العالم

---

۱ - جزآن که برخی از عناوین در واقع مکرر است و بنابراین رقم واقعی

چیزی کم تر از این خواهد بود.

الفاضل الكامل البحر الزاخر الشيخ محمد بن الحسن الحر العاملي، الف كتاب امل الآمل وخصه بذكر علماء جبل عامل ولم اجد احداً الى يومنا هذا من علماء البلدة الكريمة قم الف كتاباً في الرجال وخصه بذكر اسماء الرواة والعلماء المقيمين مع ان تلك البلدة الطيبة احق بذلك. نعم الحسن بن محمد بن الحسن القمي صاحب كتاب تاريخ قم الذي يكون (مشملاً) على عشرين باباً جعل واحداً من ابواب كتابه مختصاً بذكر اسماء علماء قم كما يستفاد ذلك من فهرست كتابه . والهفاه ! لم اجد في هذا الزمان من كتابه اثرأ ولا خبرأ الا ترجمة خمسة ابواب من اول كتابه وليس باب ذكر علماء قم من جملة تلك الابواب الخمسة الموجودة عندي و هذا المطلب بعثني الى تأليف هذا الكتاب وتخصيصه بذكر اسماء رواة وعلماء قم وتوابعه اقتداءً بهم، مع ذكر علماء راوند وآبه وتفرش... و سميت درياض المحدثين في ترجمة الرواة والعلماء المقيمين من المتقدمين والمتأخرين، من الضمفاء والموثقين...

در اين اثر از اين قميان ياد مى شود:

أ

- آدم بن اسحاق / آدم بن عبد الله
- ابراهيم بن حسين بن بابويه / ابراهيم بن عبد الله قاري / ابراهيم بن محمد اشعري
- ابراهيم بن مفضل اشعري / ابراهيم بن علي بن ابراهيم بن هاشم / ابراهيم بن محمد باقر رضوي
- ابراهيم بن هاشم
- احمد بن محمد بن خالد برقي
- احمد بن ابي زاهر / احمد بن ابي خلف اشعري

- ۱۷ احمد بن ابی قتاده / احمد بن ابراهیم قمی
- ۱۸ احمد بن ابراهیم بن معلى بن اسد
- ۱۹ احمد بن ادريس
- ۲۰ احمد بن اسماعيل بن سمكه
- ۲۳ احمد بن اصفه‌ن / احمد القمی صاحب الغایات
- ۲۴ احمد بن اسحاق اشعری
- ۳۲ احمد بن اسحاق بن مصقله
- ۳۳ احمد بن بندار
- ۳۴ احمد بن بشر برقی / احمد بن جعفر قمی
- ۳۶ احمد بن بن اسحاق
- ۳۷ احمد بن زید حسن اسفرائینی قمی
- ۳۸ احمد بن حسن بن شاذان / احمد بن حسن بن ولید / احمد بن حسین
- ۳۹ احمد بن حسین آبی
- احمد بن حسین معروف به دله / احمد بن حسین دیگر / احمد بن حسین
- ۴۰ دیگر
- ۴۱ احمد بن حمزة بن الیسع / احمد بن حمزة بن عمران
- ۴۲ احمد بن خزر ج / احمد بن داود بن علی
- احمد بن زکریا بن بابا / احمد بن سمكة / احمد بن طاهر /
- ۴۴ احمد بن عبدالله بن احمد مبرقع
- ۴۵ احمد بن عبدالله بن جعفر حمیری / احمد بن عبدالله بن عیسی
- ۴۶ احمد بن عبد القاهر / احمد بن عبدالله بن یحیی بن خاقان
- ۴۷ احمد بن علی بن ابراهیم بن هاشم / احمد بن علی بن ابان
- احمد بن علی بن حسن بن شاذان / احمد بن علی بن ابی المعالی زکی

- ۴۸ حسینی / احمد بن علی شقران
- ۴۹ احمد بن علی حمیری
- ۵۰ احمد بن علی بن ابراهیم تاتانه
- احمد بن علی ماجیلویه / احمد بن علی قمی / احمد بن عیسی اشعری / احمد -
- ۵۱ بن عیسی بزاز قمی
- ۵۲ احمد بن فضل الله راوندی / احمد بن مالک قمی / احمد بن متیل
- احمد بن محمد بن ابراهیم / احمد بن محمد بن احمد / احمد بن محمد بن
- ۵۳ ابی الصهبان
- ۵۴ احمد بن محمد بن اسحاق / احمد بن محمد بن بطه
- ۵۵ احمد بن محمد بن حسن بن ولید
- ۵۶ احمد بن محمد بن حسین
- ۵۷ احمد بن محمد بن خالد برقی
- احمد بن محمد بن داود / احمد بن محمد بن عیید / احمد بن محمد بن
- ۶۸ عبید الله
- ۶۹ احمد بن محمد بن عیسی
- ۷۶ احمد بن محمد بن یحیی / احمد بن محمد بن یحیی عطار
- ۷۷ احمد بن محمد بن یحیی بن عثمان
- احمد بن موسی اشعری / احمد بن معروف / احمد بن ولید /
- ۷۸ احمد بن الیسع / احمد بن یعلی بن حماد
- ۷۹ احمد بن یلکو بن ابی طالب تلمیذ علامه
- ۸۰ ادریس بن ایوب / ادریس بن زیاد
- ۸۱ ادریس بن عبد الله اشعری
- ۸۲ ادریس بن عبد الله / ادریس بن عیسی اشعری / ادریس قمی
- ۸۳ اسحاق بن آدم بن عبد الله

- اسحاق بن ابراهيم / اسحاق بن عبدالله بن سعد ۸۲
 اسحاق بن فروخ / اسحاق قمی / اسحاق بن محمد بن حسن بن حسين ۸۵
 بن بابويه ۸۶
 اسحاق بن محمود يمانی قاضی قم ۸۷
 اسماعيل بن آدم بن عبدالله ۸۸
 اسماعيل بن سعد الاحوص / اسماعيل بن سمكة / اسماعيل بن عبدالله ۸۹
 بجلی / اسماعيل برقی / اسماعيل بن محمد بن اسماعيل ۹۰
 اسماعيل بن محمد ۹۱
 اسماعيل بن محمد بن بابويه / اسيد بن عامر / سيد امير قمی ۹۲
 اميرة بن شرف شاه حسینی ۹۳

ب

- بابا بن محمد آبی ۹۴
 بائس القمی / بابويه بن سعد / بکر بن محمد اشعری ۹۵
 بکر بن الیسع / بنان بن محمد ۹۶
 بندار بن محمد بن عبدالله ۹۷
 بندار بن ملکدار / بندار بن عاصم بن بندار ۹۸

ج

- جبرئيل بن اسماعيل / جعفر بن احمد / جعفر بن احمد ايضاً ۹۹
 جعفر بن حسن / جعفر بن حسين بن حسکا ۱۰۱
 جعفر بن الحسين / جعفر بن سليمان ۱۰۲
 جعفر بن عبدالله / جعفر بن عبيدالله ۱۰۳
 جعفر بن عبدالله محمدی ۱۰۴
 جعفر بن هلی بن احمد ۱۰۶
 جعفر بن محمد بن جعفر بن محمد بن متیل ۱۱۲
 جعفر بن محمد بن عیسی / جعفر بن محمد بن قولويه ۱۱۳

جعفر بن محمد بن عبیدالله / جعفر بن محمد بن مسرور / جهم بن حکم ۱۲۴

ح

حسکا بن بابویه / حسن بن ابان / حسن بن ابراهیم / حسن بن ابراهیم بن

۱۲۵

تاتانه

۱۲۶

حسن بن ابی قتاده اشعری

۱۵۵

بن عامر

۱۵۶

حسن بن محمد بن جمهور / حسن بن محمد بن خالد طایلسی

۱۵۷

حسن بن محمد بن عمران

۱۲۷

حسن بن ابی طالب آبی / حسن بن ابی عبد الله محمد

ابوعلی حسن بن احمد بن علی حسینی / حسن بن احمد بن ادریس / حسن بن

۱۲۸

احمد بن ریزویه / حسن بن احمد مالکی

۱۲۹

حسن بن بطه

۱۳۰

حسن بن بنان / حسن بن حسین / حسن بن حسین بن بابویه

حسن بن حسین بن علی بن بابویه / حسن بن حسین بن عبد العزيز بن

۱۳۳

مهتدی / حسن بن حنوفه بن صالحان / حسن بن حماد

۱۳۴

حسن بن خالد برقی / حسن بن خرواز

۱۳۵

حسن راوندی / حسن بن زبرقان

۱۳۶

حسن بن سهل / حسن بن ساپور / حسن بن عبد الصمد

حسن بن عبد العزيز / حسن بن عبد الرزاق لاهیجی / حسن بن عبد الله

۱۳۷

برقی

حسن بن عبد الله بن محمد بن عیسی / حسن بن عبیدالله / حسن بن علی

۱۳۹

حسن بن علی بن ابی عثمان سجاده

حسن بن علی بن حسن دستجردی / حسن بن علی بن بهلول / حسن بن علی

۱۴۰

قمی ابوعلی / حسن بن علی ذیتونی

حسن بن علی بن زبیرک / حسن بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه / حسن

۱۴۱

بن علی بن احمد

۱۴۲

حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک

۱۴۴

حسن بن عیسی علوی عریضی

۱۴۵

حسن بن فادار / حسن بن مالک / حسن بن مزیل

۱۴۶

حسن بن متویه

۱۴۷

حسن بن مثله جمکرانی

۱۵۲

حسن بن میر زمان رضوی مشهدی

حسن بن محمد حسینی آوی / حسن بن محمد بن حسن خواجه / حسن بن

۱۵۳

محمد اشعری / حسن بن احمد بن بابا

۱۵۴

حسن بن محمد قمی نظام الدین نیشابوری

حسن بن محمد بن بندار / حسن بن محمد بن سعد / حسن بن محمد بن عامر

۱۵۵

حسن بن محمد بن جمهور / حسن بن محمد بن خالد طایلسی

۱۵۷

حسن بن محمد بن عمران

۱۵۸

امیرابوالحسن فراهانی / حسن بن محمد بن حسن قمی

۱۶۳

حسن بن نصر قمی

حسن بن یعقوب / حسین بن ابراهیم بن بابویه / حسین بن ابراهیم

۱۶۴

حسین بن ابراهیم تاتانه

حسین بن ابی قتاده اشعری / حسین بن احمد بن ادريس / حسین بن قطب

الدین معبد بن هبة الله راوندی / حسین بن ابی الفضل بن محمد

۱۴۵

- ۱۶۵   راوندی / حسین بن احمد بن حسین
- حسین بن احمد بن ادريس / حسین بن احمد بن ریدویه / حسین بن احمد
- ۱۶۸   بن عامر
- ۱۶۹   حسین بن احمد مالکی
- ۱۷۰   حسین بن اشکيب
- ۱۷۱   حسین بن اسماعیل بن احمد عریضی
- حسین اشعری / حسین بن بندار صیرفی / حسین بن بندار / حسین بن حسن بن
- ۱۷۲   ابان
- ۱۷۴   حسین بن حسن بن بندار
- ۱۷۵   حسین بن حسن افطسی حسینی
- حسین بن حسین بن سخیت / حسین بن حصین / حسین بن روح / حسین بن
- ۱۷۶   زبرقان
- حسین بن حسن فارسی / حسین بن حسن بن محمد بن موسی بن بابویه
- ۱۷۷
- حسین بن زیدان صرمی / حسین بن سعید بن هبة الله راوندی /
- ۱۷۸   حسین بن سعید اهوازی نزیل قم
- ۱۸۰   حسین بن سهل بن محارب
- ۱۸۱   حسین بن شاذویه
- حسین بن عبد الصمد / حسین بن عبد الله بن محمد بن عیسی / حسین بن عبد الله
- بن جعفر / حسین بن عبد الله محرر / حسین بن عبد الله ۱۸۲
- ۱۸۶   حسین بن علی بن آدم
- ۱۸۸   حسین بن علی بن بابویه

- حسین بن علی بن سفیان بزوفری
 ۱۹۱ حسین بن علی بن صدقه / حسین بن علی خراز / حسین بن علی القمی /
 حسین بن علی بن احمد
 ۱۹۲ حسین بن علی بن محمد
 ۱۹۳ حسین بن مالک
 ۱۹۴ حسین بن مؤدب / حسین بن متویه / حسین بن متیل
 ۱۹۵ حسین بن محمد اشعری / حسین بن محمد / حسین بن محمد بن عمران بن
 ابی بکر / حسین بن عامر ابن اخی عبدالله بن عامر
 ۱۹۶ حسین بن محمد بن حسن / حسین بن محمد بن بنان / حسین بن محمد راوندی /
 حسین بن محمد بن سوده
 ۱۹۷ حسین بن یزید
 ۱۹۸ حمدان بن مهلب / حمزة بن البسع اشعری / حمزة بن یعلی
 ۱۹۹ حنان بن ابی معاویه / حیدر بن محمد جاسبی
 ۲۰۰

خ

- خالد بن یزید
 ۲۰۰

د

- داود بن عامر / داود بن کوره / دارد بن محمد بن داود جاسبی
 ۲۰۱

ر

- ریان بن شیبب
 ۲۰۲ ریان بن صلت
 ۲۰۴

ز

- زکریا بن آدم
 ۲۰۹ زکریا بن ادريس
 ۲۱۲
 ۱۴۷

زکریا بن عبدالصمد - ۲ تن ۲۱۴

زیتون/ زید بن علی بن منصور راوندی ۲۱۵

س

سعد بن احوص/ سعد بن حسین بن بابویه/ سعد بن سعد الاحوص ۲۱۵

سعد بن عبدالله اشعری ۲۱۸

سعد بن عمران/ سعد بن محمد بن حسن بن حسین بن بابویه/ سعید بن

سعید/ سعید بن هبة الله راوندی ۲۳۱

سلمة بن خطاب براوستانی ۲۴۳

سهل بن حسن صفار/ سهل بن راذویه ۲۴۵

سهل بن زیاد آدمی ۲۴۶

سهل بن هرمزان/ سهل بن الیسع ۲۴۹

ش

شاذان بن جبرئیل ۲۴۹

شاذان بن حسین بن داود ۲۵۴

شرف المعالی بن غیاث المعالی/ شعیب بن بکر بن عبدالله/ شعیب بن

عبدالله بن سعد اشعری/ شیرزاد بن محمد بن محمد بن بابویه ۲۵۵

ص

صاعد بن علی آبی ۲۵۵

صاعد بن محمد بن صاعد بریدی ۲۵۶

صالح بن محمد صرمی/ سید صدرالدین قمی ۲۵۷

صدرالدین بن محمد سعید (قاضی سعید) قمی ۲۶۴

صدقة بن بندار/ شیخ صیانة الله قمی ۲۶۵

ط

طالب بن عبدالله بن صلت ۲۶۶

ع

- ٢٦٦ عامر بن نعيم / عباس بن معروف
 ٢٦٨ عبدالرزاق لاهيجي قمى
 عبدالرحمن بن ابي حماد / عبدالرحمن بن محمد بن عيسى اشعري
 عبدالرحمن بن محمد بن خالد برقي / عبدالصمد بن محمد / عبدالصمد بن
 ٢٧١ عبيد الله اشعري
 ٢٧٢ عبدالعزيز بن جعفر بن قوليويه / عبدالعزيز بن المهتدي
 ٢٧٤ عبدالعزيز بن محمد بن عبدالعزيز
 عبدالقاهر بن احمد بن علي / عبدالقاهر بن حمويه / عبدالواحد قمى ابو
 طاهر / عبدالله بن ابي خلف / عبدالله بن محمد بن خالد طيالسي ٢٧٥
 عبدالله بن احمد بن محمد بن خالد برقي / عبدالله اشعري ٢٧٦
 عبدالله بن ايوب ٢٧٧
 عبدالله بن جعفر حميري ٢٧٨
 عبدالله بن حسن عريضي ٢٧٩
 عبدالله بن حسن راوندي ٢٨٠
 عبدالله بن حماد ٢٨١
 عبدالله بن خالد / عبدالله بن سهل / عبدالله بن صلت ٢٨٢
 عبدالله بن عامر بن عمران اشعري / عبدالله بن عامر بن سعد اشعري
 ٢٨٤ عبدالله بن عباس علوي
 عبدالله بن علي بن عامر اشعري / عبدالله بن عيسى بن مصقلة / عبدالله بن
 ٢٨٦ فتح الله بن عبدالملك بن فتحان
 عبدالملك بن فتحان / عبدالله بن محمد بن عيسى / عبدالله بن محمد بن خالد
 ٢٨٧ طيالسي
 ١٣٩

- عبدالله بن محمد / عبدالله بن محمد بن بنان / عبدالله بن اليسع / عبدالله الملك،
 ٢٨٨ بن اسحاق بن عبدالله الملك بن فتحان
 ٢٨٩ عبدالله بن عبدالله بن سعد اشعري
 عبدالله بن هشام / عبدالوهاب القمي / عبيدالله بن احمد بن محمد بن
 ٢٩٠ عبيدالله / عبيدالله بن بابويه
 ٢٩١ عبيدالله بن عبدالله سعد آبادي
 عبيدالله بن عبدالله حسكاني / عبيدالله بن علي بن حسن / عبيدالله بن موسى بن
 ٢٩٢ احمد الرضوي المبرقي
 عبيد بن موسى / عروة النحاس / عروه الوكيل / عروة بن يحيى دهقان ٢٩٣
 علوية صفارقمي / علي بن ابي القاسم عبدالله بن عمران برقي ماجيلويه ٢٩٥
 علي بن ابي جيد / علي بن ابي المعالي بن حمزه علوي / علي بن ابراهيم
 ٢٩٦ بن هاشم
 علي بن احمد بن متيل / علي بن احمد بن عمران صفار / علي بن احمد بن
 ٢٩٧ ابي جيد
 علي بن احمد بن طاهر / علي بن احمد بن عبيدالله برقي / علي بن احمد القمي
 ٢٩٨
 علي بن احمد بن محمد بن ابي جيد ٢٩٩
 علي بن ادريس بن ابي زيد / علي بن اسحاق بن سعد ٣٠١
 علي بن جعفر بن الاسود / علي بن جعفر عريضي ٣٠٢
 علي بن جعفر هرمزاني ٣١٥
 علي بن حسكه ٣١٦
 علي بن حسن بن شاذان / علي بن حسن بن علي دستجردي / علي بن حسن بن
 ٣١٨ ساپور

- ۳۱۹ علی بن حسن بن یوسف صائغ / علی بن حسن بن بدار
 ۳۲۰ ابوالقاسم علی بن حسین جاسبی / ابوالحسن علی بن حسین جاسبی
 ۳۲۱ علی بن حسین سعدآبادی / علی بن حسین بن شاذویه
 ۲۲۲ علی بن حسین برقی / علی بن حسین بن صلت / علی بن حسین بن داود
 ۳۲۳ علی بن بابویه
 ۳۴۳ علی بن حمزه طوسی قمی
 علی بن حیدر علی منعل / علی بن حیدر بن بابویه / علی بن خراز / علی بن
 ۲۴۸ داود
 ۳۴۹ علی بن دقاق / علی بن ریان
 علی بن زبیرک / علی بن زید حسینی آبی / علی بن سعید بن هبة الله راوندی /
 ۳۵۰ علی بن سمیع بن بنان
 ۳۵۱ علی بن صالح / علی بن صدقه / علی بن صلت
 علی بن عبدالمطلب / علی بن عبدالله / علی بن عبدالله جعفر حمیری /
 ۳۵۲ علی بن عبدالله عطار / علی بن عبدالله بن احمد برقی
 علی بن عبدالله بن احمد بن بابویه / علی بن عبدالله القمی / علی بن عبدالله بن
 ۳۵۳ صلت / علی بن عیبدالله بن بابویه منتجب الدین
 علی بن علاء / علی بن اسحاق اشعری / علی بن عیسی اشعری / علی بن عیسی
 ۳۶۶ بن حسین / علی بن ضیاء الدین فضل الله راوندی
 علی بن متیل / علی بن محمد بن عبدالله بن عمران / علی بن محمد
 جاسبی / علی بن محمد بن ابی الحسن بن عبدالصمد / علی
 بن محمد بن حیدر بن بابویه / علی بن مؤید الدین محمد بن
 العلقمی / علی بن محمد متطبب / علی بن محمد وشنوی
 ۳۶۷ علی بن محمد بن اسحاق اشعری / علی بن محمد کاتب / علی بن

- ۳۶۸ محمد رهنی / علی بن محمد القمی
 علی بن محمد بن علی طبری / علی بن محمد / علی بن محمد بن
 ۳۶۹ سعد اشعری
 ۳۷۰ علی بن محمد خراز
 علی بن محمد بن حفص اشعری / علی بن محمد بن جعفر بن مسرور
 ۳۷۲
 ۳۷۵ علی بن محمد بن بندار / علی بن محمد بن بنان
 علی بن محمد القمی / علی بن محمد بن حسن بن حسین بن بابویه /
 ۳۷۶ علی بن محمد بن فیروزان
 علی بن محمد بن متیل / علی بن محمد / علی بن محمد بن عبدالله /
 ۳۷۷ علی بن محمد بن یزید
 علی بن محمد بن حسین بن العمید / علی بن محمد بن اسماعیل محمدی
 ۳۷۸
 ۳۷۹ علی بن محمد بن حسین / علی بن موسی کمیدانی
 ۳۸۰ علی بن مهدی حسنی ناصرالدین بطحانی
 ابوالحسن تاج الدین علی بن هبة الله بن دعویدار / ابوالمناقب ظهیر
 ۳۸۱ الدین علی بن هبة الله بن دعویدار
 عمر بن محمد بن عمر الاشرف / عمران جبائی برقی / عمران بن
 ۳۸۲ سلیمان ابو محمد / عمران بن عبدالله
 ۳۸۵ عمران بن عمران
 ۳۸۶ عمران بن محمد بن عمران اشعری / عمران بن موسی زیتونی
 عمران بن موسی اشعری / عیسی بن بکر بن عبدالله بن سعد اشعری /
 ۳۸۷ عیسی بن السری الکرخی مولی ابی الیسع

عيسى بن عبدالله بن سعد ۳۸۸

عيسى بن عبيدالله بن سعد/ عيسى بن محمد بن ايوب ۳۸۹

ف

فادشاه بن محمد علوی حسینی راوندی / فتح الله بن عبد الملك بن فتحان

۳۸۹

فخر آور بن محمد بن فخر آور / فخر الدين ماوراء النهری/ فضل

۳۹۰ بن خالد/ فضل بن عامر اشعری

۳۹۱ ابوالرضا فضل الله بن علی بن عبيدالله راوندی

۴۰۱ فضل بن محمد اشعری

۴۰۲ فیض الله بن عبد القاهر حسینی تفرشی

ق

۴۰۴ قاسم بن حسن بن علی بن یقطین / قاسم شعرانی

۴۰۵ قاسم بن محمد کاسولا/ قاسم بن محمد بن علی بن ابراهیم

۴۰۶ میرزا ابوالقاسم جیلانی قمی

م

۴۲۷ محسن بن محمد دیباجی

۴۲۸ سید محسن رضوی

۴۴۹ محسن بن شاه مرتضی فیض

۴۸۳ رضی الدین محمد قمی

۴۸۴ محمد القمی / شمس الدین محمد آوی

محمد بن ابراهیم/ محمد بن ابی اسحاق/ محمد بن ابی زید/ محمد

۲۸۵ بن ابی الحسن

۱۵۳

محمد بن ابی القاسم عبيدالله جبائی/ محمد بن ابی القاسم طبری

۴۸۶ کحی آملی

محمد بن ابی الصهبان/ محمد بن ابی یزید رازی/ محمد بن ابی الصر

ادیب/ محمد الاشعری/ محمد بن احمد مؤید الدین العلقمی

۴۸۷

محمد بن احمد بن ابی قتاده / محمد بن احمد بن جعفر عطار ۴۸۸

۴۸۹ محمد بن احمد بن داود بن علی

محمد بن احمد صیرفی۔ ابن دلال/ محمد بن احمد بن یحیی ۴۹۰

۴۹۳ محمد بن احمد اشعری/ محمد بن احمد القمی

محمد بن احمد بن هشام/ محمد بن احمد بن محمد بن جعفر بن

دول/ محمد بن احمد بن علی بن صلت/ محمد بن احمد

۴۹۴ بن محمد بن عمران اشعری

۴۹۵ محمد بن احمد بن علی بن حسن بن شاذان

۵۱۱ محمد بن احمد بن مصقله

۵۱۲ محمد بن احمد بن جعفر بن قطان

محمد بن احمد بن محمد بن اسماعیل بن محمد بن عبدالله الباهر/

۵۱۳ محمد ارومہ/ محمد بن اسحاق

محمد بن اسماعیل بن بشر برمکی صاحب صومعه/ محمد بن اسماعیل

۵۱۴ صیرفی/ محمد بن اسماعیل القمی

۵۱۵ محمد بن اورمہ

محمد بن بشیر/ محمد بن بطہ/ محمد بن بکران نقاش/ محمد بن بندار

۵۲۰

محمد بن بندار ماجیلویہ/ محمد بن جعفر بن ابی کثیر مدنی ۵۲۱

- ٥٢٢ محمد بن جعفر ابوالعباس
 محمد بن جعفر القمي / محمد بن جعفر بن شاذان / محمد بن جعفر
 ٥٢٣ بن موسى بن مسرور / محمد بن جمهور بصري
 ٥٢٤ محمد بن ابي خالد اشعري
 ٥٢٥ محمد بن حسن بن احمد بن وليد
 ٥٢٦ محمد بن حسن بن بNDAR
 محمد بن حسن بن حسين بن ايوب / محمد بن حسن بن حنبل بن
 ٥٢٧ صالحان / محمد بن حسن صفار
 محمد بن حسن بن علي بن محمد بن احمد بن علي بن صلت
 ٥٢٨ محمد بن حسن بن علي بن شاذان / محمد بن حسن بن ميثل / محمد
 بن حسن القمي / محمد بن حسن بن فروخ
 ٥٢٩ محمد بن حسن بن حسين بن علي بن بابويه / محمد بن حسن بن
 وليد / محمد بن حسن طوسي والد المحقق نصير الدين
 ٥٣٠ محمد بن حسين ديباجي آبي / محمد بن حسين بن العميد
 ٥٣١ محمد بن حسين بن المنتهي الحسيني
 ٥٣٢ تاج الدين محمد بن محمد الدين حسين آوي
 ٥٣٣ محمد بن حسين بزوفري / محمد بن حسين بن شاذويه / محمد بن
 حسين بن عبدالعزيز
 ٥٣٤ محمد بن الحسين ابوالفضل / محمد بن حمزة القمي / محمد بن حمزة
 بن اليسع
 ٥٣٥ محمد بن خالد اشعري
 ٥٣٦ محمد بن خالد برقي / محمد بن خالد طيالسي
 ٥٣٧ محمد بن داود
 ٥٣٩
 ١٥٥

محمد بن ريان / محمد بن زين العرب حسيني / محمد بن سالم / محمد
بن سليمان / محمد بن سفيان بزوفري / محمد بن سعيد بن
هبة الله راوندي ٥٢٠

محمد بن سعيد اشعري / محمد بن سهل بن اليسع ٥٢١

محمد بن سهل بن راذويه ٥٢٢

محمد الطلحي / محمد بن عامر / محمد بن عباس ٥٢٣

محمد بن عبد الجبار ابو الصهبان ٥٢٤

محمد بن عبدالعزيز بن ابي طالب / محمد بن عبدالله بن جعفر حميري

٥٢٥

محمد بن عبدالله ماجيلويه / محمد بن عبدالله اشعري / محمد بن عبدالله

بن عيسى / جمال الدين محمد بن عبدالله رضوي / محمد

بن عبيد الله ٥٥٠

محمد بن عبيد الله القمي ٥٥١

محمد بن عبيد الله القمي ايضاً / محمد بن عبد المؤمن مؤدب / محمد

بن علي بن ابي القاسم / محمد بن علي بن قاسم ٥٥٣

محمد بن علي بن احمد بن هشام / محمد بن علي الاسود / محمد بن

علي بن فيروزان ٥٥٢

محمد بن علي بن جاك / محمد بن علي بن حسن بن شاذان / محمد بن

علي ماجيلويه / محمد بن علي بن ابراهيم بن هاشم ٥٥٥

محمد بن علي بن احمد برزخي ٥٥٦

محمد بن علي بن شاذان بن جبرئيل ٥٥٧

محمد بن علي بن بابويه صدوق ٥٥٨

رضي الدين محمد بن مجد الدين رضوي قمي / محمد بن علي بن

- سعيد بن هبة الله راوندى/محمد بن على بن متيل ۵۸۰
- محمد بن على بن حسن بن على دستجردى/محمد بن على بن زنجويه/
- محمد بن على بن زبيان/محمد بن على طلحي ۵۸۱
- محمد بن على بن عيسى اشعري/محمد بن عيسى قمى/محمد بن
- على بن محبوب ۵۸۲
- محمد بن على بن ابراهيم بن موسى صيرفى قرشى ۵۸۳
- محمد بن على بن هشام/محمد بن على بن محمد بن العلقمى/محمد
- بن على بن هبة الله دعويدار ۵۸۴
- محمد بن على بن دقاق ۵۸۵
- محمد بن عيسى بن عبدالله بن سعد بن مالك اشعري / محمد بن
- عيسى طلحي ۵۸۶
- محمد بن ضياء الدين ابى الرضا فضل الله بن على راوندى/محمد
- القمى/ محمد بن قولويه ۵۸۷
- محمد مهدي بن سيد محسن رضوى ۵۸۸
- محمد جعفر رضوى/ محمد زمان رضوى/محمد مهدي بن محمد باقر
- حسينى مشهدي ۵۹۱
- محمد باقر بن محمد ابراهيم حسينى رضوى/ محمد حسين بن محمد
- القمى/ صفى الدين محمد بن محمد بن هاشم رضوى قمى ۵۹۲
- عماد الدين محمد بن حسين بن مرزبان/ قطب الدين محمد بن محمد
- بن ابى جعفر بن بابويه ۵۹۳
- محمد بن محمد بن مانكديم حسينى/ محمد بن محمد اشعري / محمد
- بن ابراهيم بن محمد على بن محمد مهدي حسينى رضوى /
- عماد الدين محمد بن محمد بن محمد بن فتحان ۵۹۵

- نصير الدين محمد بن محمد بن حسن طوسي جهرودي ٥٩٦
- رضي الدين محمد بن محمد بن محمد علوي حسيني آوي ٦٢٧
- محمد بن محمد رضا بن اسماعيل بن جمال الدين قمی صاحب
- ٦٣٩ كنز الدقائق
- ٦٤٣ محمد طاهر قمی شيخ الاسلام
- ٦٤٧ محمد سعيد بن محمد مفيد قمی - حكيم كوچك
- محمد بن محمد بن حسين مرزبانی / محمد بن حاج محمد بيك چكنی كزازی
- ٦٥٠
- محمد بن موسى برقي / محمد بن موسى كميدانی / محمد بن موسى
- ٦٥١ حسینی / محمد بن يحيى عطار
- محمد بن يحيى بن احمد بن ادريس / محمد بن اليسع بن حمزه / محمد
- ٦٥٢ بن يزيد / محمود بن عبدالعزيز بن المهتدي
- مختار بن محمد بن مختار بن بابويه / مراد تفرشی / مرزبان بن عمران
- بن عبدالله بن سعد اشعري / مسافر مولی رضا / مصطفى بن
- ٦٥٣ حسين تفرشی
- مصقله بن اسحاق اشعري / مطهر بن ابی القاسم هلی بن ابی الفضل بن
- ٦٥٤ سلطان محمد شريف الحسيني الديباجی
- ٦٥٥ منصور بن حسين آبی
- ٦٥٦ منصور بن حسن آبی
- موسی بن جنید / موسی بن جعفر كميدانی / موسی بن حسن بن عامر
- ٦٥٧ بن عمران اشعري
- ٦٥٨ موسی بن خزر ج
- ٦٦٠ موسی بن طلحه / موسی بن عامر / موسی بن عبدالله اشعري

موسى بن محمد مؤدب/ موسى بن محمد اشعري / موسى بن محمد

٦٦١ بن علي الرضا - ع

٦٦٢ ميمون بن يوسف نخاس

ن

نجم بن خالد برقي/ نصر بن حازم/ نصر بن سيار بن داود اشعري /

٦٦٣ نصر بن عامر اشعري

٦٦٤ نور الدين - خواهرزاده قاضي سعيد/ نظام الدين تفرشي

و

٦٦٤ وليد القمي/ وهب بن محمد بزاز

هـ

ابو المفاز هبة الله بن حسن بن حسين بن بابويه / هبة الله بن حسين راوندي/

٦٦٤ هبة الله بن سعيد راوندي

ي

٦٦٥ ياسر نخادم الرضا - ع

يحيى بن عبدالله بن سعد اشعري/ يحيى بن علي قمي / عز الدين يحيى

٦٦٦ بن محمد بن هلي بن ابي القاسم المظهر نقيب عراق

يزيد بن حماد انباري/ اليسع بن يسع اشعري/ يعقوب القمي/ يعقوب

٦٦٩ بن اسحاق/ يعقوب بن يزيد بن حماد سلمى انباري

٦٧٠ يوسف بن حرث كمنداني

تحفة الفاطمية الموسوية

فی ذکر اخبار بلدة قم (۱)، که به عنوان تحریر تفصیلی و مجدد مجلد نخست انوار المشعشعین در سال ۱۳۲۷ به نگارش آن آغاز کرده (۲) و در ع ۱۶ - ۱۳۲۸ به انجام رسانده است. نسخه اصل و منحصر این اثر در ۲۱۵ برگ رحلی متعلق به دوست دانشمند آقای حاج سید محمود آیت الله زاده مرعشی است.

او این کتاب را پس از دست یافتن بر نسخه ای از ترجمه تساریخ قدیم قم که کامل تر از نسخ دیگر بوده نگاشته است به تفصیلی که در دیباچه یاد می شود. چنین است متن این دیباچه:

«بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي جعل مكة حراماً لنفسه . . . . .

اما بعد چنین گوید محمد علی ساکن در بلدة طيبة قم ابن حسين بن علی بن بهاء الدين حشرهم الله في زمرة القميين الذين قالوا في حقهم الائمة الراشدون اولوا القميون اضع الدين ، بعد از

۱- اصل : فی ذکر اخبار البلدة القمية

۲- این تاریخ گذشته از دیباچه (بایان ۳) در فصل ۲ باب پنجم (برگ

۹۹ ر ۱۰۵ پ) نیز یاد می شود جز آن که در فصل ۴ باب سوم در ذکر پل ها به

قم (برگ ۶۶ پ) آمده است : الحال که سنة ۱۳۲۶ می باشد.

این که ملاحظه نمودم و دیدم که احادیث و اخبار بسیاری در فضیلت قم و اهل آن از پیغمبر و ائمه اطهار وارد شده و بعضی از علما در این باب کتابها تألیف نموده اند من جمله سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری قمی کتابی در فضیلت کوفه و قم نوشته ، دیگر حسن بن محمد بن حسن قمی کتابی در تاریخ قم نوشته که کتاب او مشهور و معروف ما بین علما می باشد و دیگر امیر منشی او هم کتابی در اخبار قم نوشته و دیگر صفی الدین محمد بن محمد بن هاشم الحسینی الرضوی کتابی در احادیث وارده در شرافت قم تألیف نموده و دیگر علامه مجلسی که احادیث وارده در فضل قم (را) در جلد چهاردهم بحار الانوار ذکر نموده ، لیکن در این عصر ما اخبار قم مهجور و متروک شده بود زیرا که بعضی از آن مؤلفات مذکوره مفقود الاثر بوده و بعضی از آنها عزیز الوجود بود مگر همان احادیث وارده مذکوره در کتاب بحار و آن هم عربی بود و انتفاع بردن از آن منحصر بود به خواص لکن عموم مؤمنین از انتفاع آن محروم بودند . لهذا این حقیر در صدد بر آمدم که کتابی در این باب تألیف نمایم که دارای احادیث وارده در فضل قم و اخبار عرب به قم بوده باشد و این مطلب میسر نمی شد از برای این حقیر بی بضاعت مگر بعد از به دست آمدن کتابی در تاریخ قم ، پس بعد از زحمت های بسیاری و رنج های کثیری در مدت های مدیدی و از باب آن که « الامور مرهونة باوقاتها » مقداری از کتاب تاریخ قم به دست آوردم که مشتمل بر پنج باب بلکه کمتر (بود) و حال آنکه تاریخ مشتمل بر بیست باب است . از باب آن که « المیسور لا یسقط بالمعسور » در سال هزار و

سیصد و بیست و پنج از هجرت نبویه این مطلب را غنیمت شمردم و مشغول شدم به تألیف آن کتاب ، و در آن ضمن هر مطلبی که از کتب دیگر مناسب کتاب خود دیدم درج نمودم و آن کتاب را سه مجلد نمودم : جلد اول در اخبار قم و اهل آن ، جلد دوم در ذکر امام - زاده هایی که وارد قم شدند ، جلد سوم در ذکر روات و علمای قم . و نامید آن کتاب را به «انوار المشعشعین فی ذکر شرافة قم و القمیین» .

و در سال هزار و سیصد و بیست و هفت جلد اول آن کتاب طبع و چاپ گردید . و بعد از آن شنیدم که جناب مستطاب فخر الحاج حاجی میرزا غفار قمی ابن مرحمت و غفران پناه ملا عبدالله عرب مدظله العالی و حفظه الله تعالی و زاد الله توفیقه کتابی از تاریخ قم در نزد ایشان هست لیکن بسیار ابا و امتناع دارند که به کسی بدهند به جهت ترس آن که مبادا در بین تلف شود ، و این حقیر بسیار شائق بودم که آن کتاب را ملاحظه کنم که شاید مشتمل بر ابواب دیگر از کتاب تاریخ قم بوده باشد غیر از آن ابواب که به دست آورده بودم .

الحاصل از ایشان التماس آن کتاب را نمودم و ایشان هم مرحمت نمودند لیکن همین که ملاحظه نمودم دیدم که آن کتاب هم مشتمل بر پنج باب اول کتاب تاریخ بود مثل همان نسخه ای که اول به دست آورده بودم مگر آن که آن نسخه اولی از پنج باب ناقص بود لیکن کتاب ایشان پنج باب آن تمام بود و صحیح تر بود و خوش وضع نوشته بودند .

پس بعد از ملاحظه آن کتاب درصدد بر آمدم که این کتاب

را تألیف نمایم و مبسوط و جامع تر از آن کتاب اولی قرارش بدهم تا آن که نفعش و فائده اش بیشتر باشد و در سنه هزار و سیصد و بیست و هفت مشغول تألیف این کتاب شدم . مخفی نماند که چهار باب از کتاب تاریخ قم را در این کتاب درج نمودم و يك بابش را در جلد دوم انوار المشعشعین درج نمودم زیرا که آن باب مناسب آن جلد بود که از حالات امام زاده ها باشد و اقتصار بر همان تاریخ قم ننمودم بلکه از سایر کتب هر مطلبی که مناسب کتاب خود دیدم درج نمودم و نامیدم این کتاب را به: تحفة الفاطمية الموسوية فی ذکر اخبار بلدة قم (۱)....»

چنین است فهرست مطالب کتاب :

- دیباجه ۱ پ - ۳ پ
نقل مقدمة تاریخ قم ۳ پ - ۵ پ
نقل عبارات دانشمندان در اعتبار تاریخ قم ۵ پ - ۶ پ
مصادر کتاب: تاریخ قم/ مجالس المؤمنین/ بحار/ ناسخ التواریخ/
مناقب ابن شهر آشوب/ بحر الجواهر/ مهج الدعوات/ رجال میرزا محمد
استرآبادی/ نقد الرجال/ تفرشی/ تفسیر صافی/ مجمع البیان/ عمدة الطالب/
مجمع البحرین/ دار السلام نوری/ بدر مشعشع/ نجم الثاقب/ کلمة طیبه/
احتجاج طبرسی/ تحفة الرضویه/ تحفة الزائر/ زینة المجالس/ مرآت
البلدان/ روضات الجنات/ جامع الاخبار/ ثلثالی الاخبار/ خزائن نراقی/
روضة الواعظین/ نور الانوار/ خلاصة البلدان (۲) ۸

۱- اصل: القمية .

۲- جز این ها در فصل نخست باب دوم (۴۱ د) از «شرح قاموس» نیز

استفاده نموده است .

- فهرست ابواب ۲۰-۲۹ پ
- باب اول-در ۱۰ فصل (۲۱-۳۸ پ)
- فصل ۱- در ذکر بعضی از احادیث شریفه و حکایات لطیفه در باب
زمین قم و اهل آن ۲۱ ر
- فصل ۲- در ذکر طالع قم و طول و عرض آن به قاعده بروج
۲۲ ر
- فصل ۳- در ذکر حدود اربعه قم ۲۲ ر
- فصل ۴- در ذکر سبب نامیدن اوست به این اسم و ذکر اسم قدیم
آن و حدیث آن و ابتدای عمارت آن ۲۵ ر
- فصل ۵- در ذکر عدد رساتیق قم و ضیاع آن ۲۸ پ
- فصل ۶- در ذکر کیفیت فتح ناحیه قم ۳۱ پ
- فصل ۷- در ذکر کوه نمک به قم ۳۲ ر
- فصل ۸- در ذکر طلسمات بلیناس حکیم ۳۲ پ
- فصل ۹- در ذکر بیوراسف ۳۶ ر
- فصل ۱۰- در ذکر بعضی از آتشکده ها که در قم و اطراف آن بوده
۳۶ پ
- باب دوم-در ۷ فصل (۳۸-۶۲ پ)
- فصل ۱- د ذکر انساب اشعریین ۴۰ ر
- » ۲- در ذکر آن گروه از عرب که به قم آمدند و ذکر سال و ساعت
ورود اشعریان به قم ۴۵ ر
- » ۳- در ذکر سبب کوچ کردن اشعریان از کوفه به قم ۴۷ ر

فصل ۴- در ذکر مهمانی کردن عجم به قم از عرب اشعری و عهد و پیمان

بستن با گروه اعراب ۵۱ پ

» ۵- در ذکر نقض عهد عجم با اعراب و عاقبت آن ۵۳ پ

» ۶- در ذکر کشتن حجاج محمد بن سائب اشعری را و سبب

آن ۵۷ ر

» ۷- در ذکر سبب آمدن عرب اشعری به قم و به جای دیگر نرفتن

آنها ۵۹ ر

باب سوم - در ۱۱ فصل (۶۲ پ - ۸۳ پ)

فصل ۱- در ذکر مواضعی که عرب عمارت ساخت در زمین قم

۶۲ پ

» ۲- در ذکر باروهای قدیم و جدید ۶۲ ر

» ۳- در ذکر کوشک ها و عمارات عالیة عرب که در کنار رودخانه

ساخته بودند و ذکر محله دولت خانه به قم ۶۵ پ

» ۴- در ذکر قنطره ها و پل هایی که به قم بوده در قدیم و دیگر پل

علیخان نایب الحکومه که آن پل بکجه عرب باشد ۶۶ ر

» ۵- در ذکر میدان هایی که در قدیم در قم بود ۶۷ ر

» ۶- در ذکر راه هایی که در قم بوده ۶۷ پ

» ۷- در ذکر اول مسجدی که به قم ساخته شد ۶۸ پ

» ۸- در ذکر دار الضرب به قم ۶۹ پ

» ۹- در ذکر منازل و مقام حاکمان به قم ۷۰ پ

» ۱۰- سبب جدا شدن قم از اصفهان ۷۱ ر

» ۱۱- در ذکر بعضی از مساجد و مدارس قدیم و جدید قم ۷۴ ر

باب چهارم - در ۷ فصل (۸۴ - ۹۶ ر)

فصل ۱- در ذکر کاریزها که به قم بوده است ۸۴

» ۲- طریقه قسمت آب کاریزها ۸۵ پ

» ۳- آب رودخانه قم و منبع و منشأ آن ۸۹ ر

» ۴- آب هایی که به رودخانه قم افزوده شد ۸۹ پ

» ۵- جوی ها و نهرها به قم و حوالی آن ۹۲ ر

» ۶- در ذکر قسمت نمودن عرب آب نهرهای قم را

۹۲ پ

» ۷- آسیاهایی که قدیم در قم بوده است ۹۴ ر

باب پنجم - در ۱۰ فصل (۹۶-۱۴۸ پ)

فصل ۱- بعضی از مزارع قم که عرب آن را آباد نموده و به

اسم بانئ خود مشهور شده ۹۷ ر

» ۲- بعضی از ضیاع و قرائی که قدیم عجم در قم آن را آباد

نمودند و به نام بانئان آن مشهور شده ۹۸ ر

» ۳- در ذکر رستاق صرم ۱۰۸ پ

» ۴- در ذکر رستاق جهرود ۱۰۹ پ

» ۵- در ذکر رستاق انار و برخی قلعه های آن حدود

۱۱۰ ر

» ۶- در ذکر تیمر تین کبری و صغری و بعضی قرای دیگر

۱۱۲ ر

فصل ۷ - در ذکر قاسان و رستاق آن که در محوڑه قم محسوب بوده
و این فصل مشتمل بر دو مقصد است :

مقصد اول - در ذکر خود قاسان و ابتدای عمارت آن و اسم بانی آن

۱۱۵ ر

مقصد دوم - در ذکر رستاق های قاسان

فصل ۸ - در ذکر رستاق فراهان

۱۱۹ پ

» ۹ - در ذکر ساوه و آبه و رستاق آن و این فصل مشتمل است

بر سه مقصد :

مقصد اول - در ذکر ابتدای عمارت ساوه و آبه در زمان قدیم و

ذکر بانی آن

۱۲۰ پ

مقصد دوم - در ذکر فضیلت و شرافت آبه

۱۲۴ پ

مقصد سوم - در ذکر بعضی از رستاق ساوه و آبه

۱۲۶ ر

فصل ۱۰ - در ذکر بعضی از بلدان ممدوحه و مذمومه و ذکر بعضی

از آنها ممدوحه و مذمومه و ذکر بعضی از حیوانات ممدوحه و مذمومه و

ذکر بعضی از کوه ها

۱۳۳ پ

باب ششم - در ۸ فصل

(۱۴۹-۱۵۲ پ)

در ذکر مساحت هایی که در زمین قم واقع شده و اوقات مساحت

و ذکر آن کسانی که مباشر مساحت بوده اند

باب هفتم - در ۴ فصل و یک خاتمه

(۱۵۳-۱۹۶ پ)

فصل ۱ - در ذکر کیفیت مساحتی

۱۵۳

» ۲ - ضیعت ها و قرای قم

۱۵۷ پ

۱۶۷

فصل ۳ - خراج قم ۱۶۴ پ

» ۴ - اسامی مزارع و رساتیق قم بوجه ترتیب و تنسیق

۱۷۲ پ

خاتمه - در شرح بعضی از قراء متعلقه به قم از قبیل جاسب و
تفرش و بعضی از معاریف آنها (۱) ۱۸۴ ر

باب هشتم - در ۱۳ فصل ۱۹۷-۲۱۸ پ

در ذکر دفعات خراج به قم و ذکر جهابذه و احیاز - عیناً از ترجمه

تاریخ قم

باب نهم - در ۸ فصل ۲۱۹-۲۳۷ پ

در ظروف زکات و خمس و احکام آنها

باب دهم - در ۱۰ فصل ۲۳۸-۲۵۵ پ

در شرح حال و زرائی که از اهل قم و اطراف آن بوده اند

۱ - خواجه نصیر طوسی ۲۳۸ پ

۲ - مؤید الدین محمد بن محمد بن عبدالکریم ۲۴۲ پ

۳ - مؤید الدین بن العلقمی ۲۴۵ ر

۴ - ابوالفضل بن العمید ۲۴۷ پ

۱- چنین است فهرست تفصیلی این خاتمه:

جاسب ۱۸۴ ر، قراء هفت گانه آن ۱۸۶-۱۸۸ پ

معاریف جاسب: آفاسید حسن شاه صاحب ۱۸۸ پ/ حاجی ملا مهدی

۱۸۹ پ

تفرش ۱۹۱ پ- جهرود ۱۹۴ ر- چشمه علی ۱۹۴ پ

- ۵- ابو الفتح بن العمید ۲۲۹ پ
- ۶- مجد الملك براوستانی ۲۵۰ پ
- ۷- تاج الملك ابو الغنائم ۲۵۳ ر
- ۸- شرف الدين ابوطاهر بن سعد ۲۵۳ پ
- ۹- ابو منصور آبی ۲۵۴ ر
- ۱۰- سعد الملك آبی ۲۵۴ پ
- باب یازدهم - دريك فائده و ۲۲ فصل (۱) (۲۵۶ ر-۳۰۷ پ)
نام‌ها و اوصاف قم در روایات مذهبی، بایک «دره باهره» در پایان
در شرح حرزی که در خاک قم در حالت خلصه تعلیم میرداماد نموده شده
است ۳۱۱ ر
- باب دوازدهم - در ۳ فصل (۲) (۳۱۲ پ-۳۴۸ پ)
دربیان شرافت ذاتی خاک قم و ماجرای مسجد جمک-ران از
خلاصه البلدان
- باب سیزدهم - دريك فائده و ۱۱ فصل و خاتمه
(۳۴۹ ر-۳۷۷ پ)
- روایات مربوط به قم و داستان کسانی که از اهل این شهر امام غائب
را در خواب دیده‌اند .
- باب چهاردهم - در ۱۰ فصل (۳۷۸ ر-۳۹۲ پ)
-
- ۱- در فهرست ابواب کتاب: ۲۳ فصل
- ۲- در فهرست: ۲ فصل ، و فصل دوم در ۸ مقصد که در اصل کتاب جز
مقصد نیست .

در ذکر اخبار عرب اشعری و سبب اسلام آنان .

باب پانزدهم - در ۴ فصل (۳۹۳-۴۱۵ ر)

فصل ۱ - وجوه اشراف اشعریان ۳۹۳ ر

« ۲ - واقعه فتح اهواز به دست ابوموسی اشعری ۴۰۱ پ

« ۳ - واقعه فتح تستر - شوشتر - به دست همو ۴۰۴ ر

« ۴ - در ذکر امرا و حکام و عمالی که در زمان بودن عرب به قم

آنها در قم امیر و حاکم و عامل بوده اند ۴۱۱ پ

* * *

نگارنده کتاب از این اثر خود در مجلد دوم انوارالشمعین :

ص ۱۷۹ و ۳۰۹ و مجلد سوم : ص ۱۴۷ و ۱۷۸ و ۱۸۸ و ۲۴۵ و ۳۶۹ و

۴۸۸ یاد کرده است .

محمد حسین ناصر الشریعه

شیخ محمد حسین ناصر الشریعه فرزند حاج محمد حسن تاجر قمی،
زاده ۱۳۱۲ ق و در گذشته ۱۳۸۰ و مدفون در صحن نو آستانه قم، دانشمندی
وارسته و فاضلی متبع بوده و به کتاب فروشی روزگار می گذرانیده است.
سرگذشت او در مقدمه چاپ دوم کتاب زیر (ص ۲۵-۲۸ . نیز مؤلفین
کتاب چاپی ۲: ۹۰۱ و فهرست فیضیه ۲: ۲۵۰) آمده است.

۲۵

مختار البلاد

این کتاب را بنابر آنچه در دیباچه آن آمده است وی پیش از سال
۱۳۴۲ ق نگاشته و برای نخست بار در سال ۱۳۶۴ در تهران به چاپ رسیده
است .

این کتاب از آثار خوبی است که درباره قم نوشته شده و با همه
اختصار به خاطر حسن ترتیب و مستند بودن مطالب آن قابل استفاده و
حاوی نکات تاریخی ارزنده است. کتاب در پنج باب تدوین یافته است

به این شرح :

باب یکم - کلیاتی درباره تاریخ و جغرافیای قم .

باب دوم - روایاتی که درباره قم و مردمان آن از پیشوایان دین رسیده است .

باب سوم - مزارات قم در دو فصل : فصل ۱ - آستانه قم . فصل ۲ - دیگر مزارات شهر و بلوکات .

باب چهارم - مدارس و مساجد قم .

باب پنجم - بزرگان قم در دو فصل : فصل ۱ - راویان و محدثان و دانشمندان قم پیش از میرزای قمی . فصل ۲ - دانشمندان پس از او .

* * *

این اثر در دوم بار در سال ۱۳۴۲ به وسیله دانشمند و محقق مشهور جناب آقای علی دوانی به سبکی منقح و مهذب تجدید چاپ شد . با مراقبت و حسن سلیقه و الحاقاتی که جناب ایشان در این چاپ معمول داشتند و در واقع آن را احیا نمودند این کتاب اینک از آثار بسیار متداول مربوط به قم است که از اقبال عامه برخوردار گردیده و پس از آن چند بار پی در پی تجدید چاپ شده است .

شیخ حسین مفاس

شیخ حسین قمی متخلص به مفاس و شهور به «ارده شیر» فرزند ملامحمد حسن (شاعر متخلص به شاهد، در گذشته ۱۳۳۲) فرزند حجاج محمد رضا فرزند ملامحمد تقی (شاعر متخلص به عاشق) فرزند علی اکبر حلوائی فرزند ابراهیم (ذریعه ۳ : ۴۶۰) شاهرادیب که درج ۱- ۱۳۰۵ زاده شده و در ۲۵ صفر ۱۳۶۷ در گذشته و در صحن نو آستانه قم به خاک رفته است (طبقات اعلام الشيعة - قرن چهاردهم ۲ : ۸۸۹ / مؤلفین کتب چاپی ۲ : ۷۲۵ / تحفة الفاطمیین، ج ۱ : پایان باب هفتم و ج ۲ : ۳۷۵ - ۲۳۶ / یادداشت حضرت آیت الله مرعشی نجفی بر برگ آغاز نسخه اصل تحفة الفاطمیین او مورخ ۲۸ ج ۲ - ۱۳۹۰) . او منظومه ای در وصف «اردشیر» سرود و از این روه این نام شهرت یافت (ذریعه ۳ : ۴۶۰).

اوراست :

- (۱) منظومه «اردشیر» ، چاپ قم - ۱۳۵۹ ق در ۴۰ ص .
- (۲) باغ ارم در اخلاق در چهار مجلد به فارسی (ذریعه ۳ : ۱۰) .

۳) جواهر الاخبار فی الاخبار المروية عن الائمة الاطهار (ذریعه ۵ : ۲۵۸).

۴) درر الاشعار، مجموعه در ذکر حالات بعضی از شعراء و اشعار ایشان (فهرست نگارش های او در پایان باب هفتم مجلد اول تحفة الفاطمیین و ص ۳۷۷ مجلد دوم).

۵) دیوان شعر در ده هزار بیت (ذریعه ۹ : ۱۰۸۶).

۶) زبدة الادعية (فهرست نگارش های او در تحفة الفاطمیین).

۷) سراج المؤمنین در ادعیه (تحفة الفاطمیین ۲ : ۳۷۷).

۸) رساله در شرح حالات حضرت سنی فاطمه با صورت رقبات موقوفة آستانه قم که باید يك رساله باشد هر چند در یادداشت آغاز تحفة الفاطمیین در رساله شعر ده اند.

۹) شرح کلمات قصار مولی امیر مؤمنان - ع (همان یادداشت).

۱۰) کتابی در مقتل حضرت سید الشهداء - ع (ایضاً).

۱۱) منتخب الاخلاق، در مدح صفات نیکو و ذم کارهای بد (تحفة

۲ : ۳۷۷).

۱۲) منتخب القصائد فی مدایح الائمة (فهرست نگارش ها).

۱۳) نان و ماست، مثنوی به سبک نان و حلوا در مواضع (فهرست

یاد شده). او این منظومه را به صورت کامل در پایان مجلد دوم تحفة

الفاطمیین (۴۳۷ - ۴۶۱ نسخه اصل) گذارده است.

۱۴ - ۱۵) او دو اثر نیز درباره قم دارد.

الاربعين

فی فضائل قم و القميين

به عربی در ده برگ (بایان نسخه اصل تحفة الفاطميين او، ج ۱)
 که نوشته ای مستقل است و آن را در فهرست نگارش های خود نیز جدا
 از این کتاب ذکر می کند. نگاشته ع ۲-۱۳۵۲.
 آغاز :

«بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذى شرح صدورنا بنور الاسلام و نور
 قلوبنا . . . .

و بعد فيقول الحقير الفقير المسيئى حسين بن محمد
 حسن القمى المتخلص بمفلس عفى الله عن جرائمهما وحشرهما
 مع مواليهما : هذه اربعون (۱) حديثاً فى شرافة قم و اهله
 الذى ماضبطت (۲) من الكتب المعتبرة المختلفة من مصنفات
 علماء الشيعة رضوان الله عليهم اجمعين سميته كتاب الاربعين
 فى فضائل قم و القميين. و اسأل الله تعالى ان يكون تلك البلدة
 مقرى حسين حياتى و مدفنى فى مماتى و هو حسبى ونعم الوكيل
 نعم المولى و نعم النصير ...»

انجام (ص ۲۱):

بعون الله تعالى قدتم كتاب الاربعين فى فضائل قم و
 القميين بيد مؤلفه و كاتبه حسين بن محمد حسن القمى المتخلص
 بمفلس تحریر آفى يوم التاسع من شهر ربيع الثانى سنه ۱۳۵۱
 من الهجرة المقدسة النبوية.

۲۷

تحفة الفاطميين

فى احوال قم والقميين، دردو مجلد كه مجلد نخست را در ۷۲۶ - ۲۴۰
 ۱۳۵۱ و مجلد دوم را در ۲۲۴ ج ۱ - ۱۳۵۱ به پايان برده است (ذريعه ۳۹۸:
 ۲۷۸ و ۲۶۰ - ۲۶۱).

مؤلف در نگارش اين كتاب از تاريخ قم على اكبر فيض بهره بسيار
 برده و تمامى آن را در كتاب خود مندرج ساخته و مى توان گفت كه مجلد
 نخست اين اثر جز دريكي دو باب (از جمله باب سوم كه مربوط به آستانه
 قم است به خاطر نقل قصائد و اشعار و حكايات و كرامات و نيز خواندن
 متن برخى كتيبه ها با خطاهايى در اين مورد) همان كتاب است و در بيشتر
 جاها با همان الفاظ و عبارات - البته با افزوده هايى مربوط به دوره پس از
 فيض - شگفت آن كه با چنين بهره بردن و سودجستى بى دريغ از اين اثر كه در
 واقع رنج «استخراج جواهر ذخاير» را از «دفاتر تواريخ و كتب اخبار»

۱- اصل : اربعين .

۲- كذا.

- آن چنان که در دیباچه ادها شده - برای اواز میان برداشته است تنها در ۳ جای این مجلد از سر ناگزیری در اسناد منقول (یکی در ص ۸۴ و دیگری در ص ۳۰۸ ضمن ماجرای پیدایش شاهزاده اسحاق میم و سومی در ص ۳۶۳ ضمن نقل دعوی به دست آمدن اصل عربی کتاب قم در آغاز این قرن در اصفهان) آن هم با تعبیر «در کتابی خطی دیدم» ! یا «به خط میرزا علی اکبر متولی بقعه فتحعلی شاه دیدم» از آن یاد کرده و در فهرست مصادر خود پس از شمردن ۲۵ کتاب در پایان از آن به صورت «مجموعه ای خطی به خط میرزا علی اکبر فیض» نام می برد، و این خود ناگفته پیداست که از نظر اخلاقی و در دیده ارباب مروت چه مایه ناپسند است. با این همه این کتاب هم به هر حال به خاطر احتواء بر آگاهی هایی مفید - هر چند به نسبت کم - در زمینه های مختلف تاریخی نیمه نخستین این قرن اثری سودمند است .

چنین است دیباچه و فهرست اجمالی ابواب مجلد نخستین کتاب. فهرست تفصیلی را خود در آغاز این جلد در ۲۴ صفحه درج ۱- ۱۳۵۲ نگاشته است (نسخه اصل و منحصر متعلق به حضرت آیت الله مرعشی نجفی مدظله) :

«بسم الله الرحمن الرحيم»

سپاس بی قیاس حضرت ذوالجلالی را سزااست که آثار
قدرت او در عالم آفاق و انفس چون آفتاب جهان تاب در چشم اهل
بصیرت تابان است ....

و بعد چنین گوید اقل خلق الله و احقر عباد الله حسین بن

محمد حسن القمی عفی الله عن جرائمهما که چون بلدة طيبة قم از جمله (بلادی است) که از قدیم الایام دار المؤمنین بوده و بسیاری از اکابر و افاضل و مجتهدین شیعه امامیه اثنی عشریه از آنجا برخاسته اند و از مدائن مستحدثه اسلامیة است و اکثر اصول احادیث شیعه از علمای قم تدوین شده و به بذل جهدايشان محفوظ مانده و علوم اهل بیت علیهم السلام از این بلد به سایر بلاد منتشر شده ، جایگاه فاطمین و مسکن قاطبة مؤمنین و آشیانه آل محمد است و مقابر شریفه علویین به قدری که در این بلد واقع شده در هیچ ناحیه ای واقع نشده. و چون مؤلفین و مورخین تاریخ ها از برای غالب بلاد ربع مسکون نوشته اند و تألیف ها نموده اند با وجود این که بلدة مبارکه قم در شرافت و فضیلت از اعظم و اشرف اکثر بلاد محسوب می گردد و محسود اغلب بلاد ربع مسکون و مشتمل است بر نعمت ها و فیوضات گوناگون و از جمیع بلاها محفوظ و مصون و مهداق حقیقی جنة النعیم و بلدة طيبة و مقام کریم گردیده لهذا از متقدمین و متأخرین الی حال دو تاریخ از برای قم نوشته اند که یکی از آن ها را محمد حسن بن حسن القمی (۱) در سنه ۳۷۸ هجری در سلطنت فخرالدوله دیلمی به اسم کافی الکفای صاحب بن عباد طالقانی به لسان عربی تألیف نموده و آن کتاب مشتمل بر بیست باب است و در سنه ۸۰۵ هجری حسن بن علی بن حسن که یکی از علمای قم بوده به امر خواجه ابراهیم وزیر آن را ترجمه نموده ، اما نسخه عربی در این زمان قلیل الوجود بلکه عذیم الوجود است و ترجمه فارسی که به دست آمد مشتمل بر پنج باب بود از آن بیست باب و ندانستم که بیش از پنج باب ترجمه نشده یا ترجمه شده و مفقود گشته .

اما تاریخ دوم که از برای قم تألیف شده کتابی است که مرحوم آقا شیخ محمد علی ارجستانی در سنه ۱۳۲۵ تألیف نموده آن هم فی الواقع کتاب مختصری از آن پنج باب است که ترجمه شده و پاره ای از مطالب متفرقه در آن کتاب گنجانیده .

در هر حال تاریخ اول را که مطالعه نمودم دیدم که وضع شهر قم در این زمان الی سنوات قبل از این تغییر کلی کرده و حدود او به هم خورده، اسامی مشتملات او زدهات و مزارع تبدیل یافته و رسوم و قوانین او از تقسیم آب و غیره به کلی از میان رفته و بعضی از دهات او از جهت خرابی مزرعه شده و بعضی محالات او تابع ولایات دیگر شده . اما تاریخ ثانی کتابی است مرغوب و مطلوب اما از حیث جامعیت و تمامیت ناقص و ناتمام بود. به خاطر م گذر کرد که تاریخی جدید از برای این ولایت بنگارم و تألیف نمایم که مشتمل باشد بر آداب و رسوم و وضع حالیه قم به لسانی واضح و ساده ، خالی از حشو و زوائد که کافه آنان از آن بهره مند گردند. بنا بر این با وجود عدم بضاعت و قلت استطاعت و تفرق بال و تکسر احوال بعد از استعانت از حضرت رب العزة و استمداد از ارواح مقدسه عالی همت شروع در تألیف و تصنیف این کتاب نمودم که هر گاه خداوندان تحقیق و دانش و اربابان معرفت و بینش به دیده انصاف نظر نمایند خواهند دانست که حقیر چه زحمات که در تألیف این کتاب کشیدم و چه رنج ها که در جمع آوری این مطالب متفرقه بر جان خود خریدم . آنچه جواهر ذخا را که در دفاتر و کتب اخبار و تواریخ به نظر احقر رسیده و بعضی از مطالب که از بعضی از موثقین استماع نمودم در این مجموعه زیبا تر صیغ نموده ام و گل های رنگارنگ دسته کرده ، چندین گلدسته رعنا فراهم آورده ام که الحق بوستانی است ایمن از

آفت سموم تابستان و گلستانی است ایمن از غارت خزان و زمستان.

بیت

بلبل کلک من به گلشن راز	کرد از هر چمن سخن آغاز
گلشنی از حقایق است الحق	چمنی پر شقایق است الحق
غنچه های حدیقه ناز است	نازه گل های گلشن راز است

مستدعی مؤلف از ناظرین نکته گیر که این کتاب را به شرف مطالعه خود نوازند و نظراً اعتبار و امتیاز در نظم و ترتیب آن اندازند آن است که از هیو بات آن اغماض فرموده و به عین رضا تلقی فرمایند .

چشم هنرین بود از هیب پاک   بی هنر از عیب کند زوجه پاک

و این کتاب مشتمل است بر دو مجلد . مجلد اول و آن مشتمل بر پانزده باب (۱) است :

باب اول- در ذکر زمین قم و برج طالع آن و حدود قم قدیم و جدیداً و ذکر باروی قم و ابتدای عمارت قم و ذکر آمدن عرب از آل اشعری به قم (۱۳-۲۸)

باب دوم- در ذکر روایاتی که از ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین در فضیلت این ارض فیض قرین رسیده و ذکر اسامی شریفه بلده طیبه قم و ذکر اقوال مؤلفین و مورخین در باب قم و ذکر بعضی از طرایف و نوادر و حکایات متعلقه به قم (۲۹-۷۵)

باب سوم - در ذکر حرکت کردن حضرت فاطمه معصومه سلام الله علیها از مدینه طیبه به طرف قم و ورود آن مخدیره به قم و ذکر

۱- لیکن در متن کتاب باب هشتم فهرست رادو باب کرده و شمارا بواب

را به ۱۶ رسانیده است.

وفات او و ذکر محراب عبادت و ذکر ثواب زیارت او و ذکر بعضی از کرامات و خوارق عادات او و ذکر امام زادگانی که در بقعه آن مخدیره مدفونند و ذکر سایر امام زادگان بقعه بابلان و ذکر قصایدی که شعرا در مدح آن مخدیره انشاد نموده اند و ذکر ابنیه ای که متعلق به آن مخدیره است و ذکر علما و محدثین و سلاطین و شاهزادگان و بزرگان که در این آستان ملائک پاسبان مدفونند (۲۵۳-۷۶)

باب چهارم - در ذکر بعضی از امام زادگان عالی مقام که در این ارض مقدسه مدفونند (۲۵۴-۳۲۵)

باب پنجم - در ذکر ترجمه بعضی از روایات و محدثین و علماء و متکلمین و حکمای قم (۳۲۶-۴۶۰)

(این باب در سه فصل است. فصل نخست در سرگذشت راویان و محدثان، فصل دوم سرگذشت حکما و فلاسفه، فصل سوم سرگذشت دانشمندان و فقیهان. چنین است فهرست نام کسانی که در این فصل اخیر از آنان یاد می شود :

سید محسن رضوی و فرزندش سید محمد مهدی ۴۰۳ (۱)

ملا محمد طاهر قمی ۴۰۵ مکرر

میرزای قمی ۴۰۷ »

میرزا ابوطالب ۴۱۱

میرزا علی رضا »

میرزا ابوالفضل ۴۱۲

میرزا سید احمد »

۱- طبق ارقام بالای صفحات که به علت جرح و تعدیل صفحات و تجدید

تحریر برخی از آنها اکنون نادرست است.

۲۱۳	حاج سید اسماعیل
»	حاج ملا محمد کزازی
۴۱۷	حاجی سید جواد
۴۱۵ مکرر	حاجی ملا محمد صادق
۴۱۹	آقا میرزا حسن
۴۲۰	ملا محمد جواد
۴۲۴	شیخ محمد حسن نادی
۴۲۶	حاجی سید حسین متولی باشی
۴۳۰	حاجی سید محمد باقر متولی باشی (۱)
۴۳۲	آقا سید زکریا
»	شیخ محمد حسن استاد
۴۳۶	حاج میرزا ابوالقاسم
۴۳۷	حاج ملا آقا حسین
»	حاج میرزا سید حسین صدر الحفاظ
۴۳۹	حاج شیخ محمد حسین پائین شهری
۴۴۰	حاج سید اسحاق
»	حاج ملا غلامرضا حاجی آخوند
»	آقا سید عبدالله رضوی
۴۴۳	حاج آقا احمد
۴۴۴	حاج میرزا زین العابدین
۴۴۵	حاج میرزا محمود

- ۴۴۶ حاج سید صادق
- ۴۴۷ حاج میرزا عبدالحسین
- » حاج میرزا محمد ارباب
- ۴۵۸ آقا سید محمد تقی
- » آقا میرزا ابوالحسن صادقی
- ۴۵۹ آقا میرزا سید محمد
- (۴۶۰) حاجی میرزا سید حسن
- باب ششم - در ذکر وزرائی که از اهل قم بوده اند (۴۶۰-۴۶۸)
- باب هفتم - در ذکر شعرای قم (اجمال مجلد دوم) (۱)
- باب هشتم - در ذکر مدارس قم و مساجد قم و ذکر آب انبارها و یخچال - های واقعه برقم.
- باب نهم - در ذکر حمامات قم و تیمچه های قم و کاروانسرا - های قم.
- باب دهم - در ذکر رودخانه قم و ذکر پل های قم و ذکر بعضی از بناهای خیریه که در قم واقع شده .
- باب یازدهم - در ذکر طوایف ایلاتی که در قم مسکن دارند و ذکر جبال اطراف قم و ذکر طوایحین قم .
- باب دوازدهم - در ذکر باغات قم .
- باب سیزدهم - در ذکر ممیزی نمودن قم را و ذکر تقسیم آب رودخانه .
- باب چهاردهم - در ذکر مزارع قم که از آب رودخانه مشروب می شوند .
-
- ۱- از این پس صفحه شمار ندارد و در هنگام بررسی هم توفیق شمارش صفحات دست ندارد.

باب پانزدهم - در ذکر قنوات و مزارعی که در محال سراج و محال
قمرود واقع است و ذکر قراء و از کرد و ذکر مزارع کنار رودخانه و
ذکر محال قهستان قم و ذکر محال جاسب و ذکر قراء اردهار.

نخاسته - در ذکر کتبی که در وقت تألیف این کتاب در نزد
مؤلف موجود بود که مدارک این کتاب از آن کتب است (۱) . و
نامیده شد این کتاب به تحفة الفاطمین فی ذکر احوال قم و القمیین...

***

مجلد دوم در ۴۸۱ صفحه (همراه نسخه ای از بدر مشعشع نوری
نوشته نگارنده کتاب مورد بحث در ۱۵ع ۲ - ۱۳۵۱، از ص ۴۸۳ تا ۴۹۸)
در دو مقصد تدوین شده که نخستین در سرگذشت حکمای قم و دومی شرح

---

۱ - تاریخ قم / بحار الانوار / علل الشرایع / عمدة الطالب / امل الآمل /
رجال کبیر / نقد الرجال / مجالس المؤمنین / مقاتل الطالبیین / معجم البلدان / نزهة
القلوب / نخبة المقال / ریاض العلماء / فضائل السادات / هدیة الزائر / تحفة الزائر /
معراج السعادة / روضات الجنات / الروضة البهیة / نجم الثاقب / کلمة طیبہ / انوار
المشعشعین / ناسخ التواریخ / نامه دانشوران / منتهی الآمال / منتهی المقال / منتخب
التواریخ "نخراسانی / منتخب التواریخ کاشانی / قصص العلماء / بدر مشعشع /
آتشکده آذر / مجمع الفصحا / بستان السیاحه / هفت اقلیم / طرائق الحقائق /
بدایع الانوار / ریاض السیاحه / عقول عشره / ریاض الرضا / المآثر والآثار / هدیة
الاحباب / تحفة الزائر / ریاض الحکایات / مرآت البلدان / مجموعه خطی به خط
فیض / سیاحت نامه تاورنیه .

جزاینها اودر ص ۸۲ ج ۱ از کتاب نورالافاق حاج شیخ عبدالجواد شاه
عبدالعظیمی نیز استفاده و نقل نموده است .

حال گروهی از شاعران این خاك است. چنین است دیباچه و فهرست
اجمالی مطالب این مجلد:

«بسم الله الرحمن الرحيم»

ستایشی افزون از حوصله شماره و برون از تعداد ستاره نیاز

بارگاه جلال خداوندی است که . . . . .

و بعد به عرض برادران دیهی و اخلاء روحانی می‌رساند

حسین بن محمد حسن القمی عفی الله عن جرائمها که چون جلد اول از

کتاب تحفة الفاطمیین سمت اتمام پذیرفت اکنون در جلد ثانی شروع

نمودم که در ذکر ترجمه احوال حکما و شعرای بلدة طيبة قم و منتخبی

از اشعار ایشان است که در این مجموعه جمع آوری نمودم و به اعتقاد

خود آن چه که راجع یافتم نوشتم و آنچه را که انتخاب کردم نگاشتم.

و مشتمل است این کتاب بر دو مقصد و خاتمه .

مقصد اول - در ذکر حکمای بلدة طيبة قم (۶-۱۲۷)

۶ خواجه نصیرالدین طوسی

۱۱ ابوالمحارب حسین بن سهل بن محارب قمی

۱۲ نظامی گنجوی

۲۹ شاه طاهر حسینی قمی

۵۵ قاضی سعید

۵۶ فیاض لاهیجی

۵۷ میرزا حسن لاهیجی

» میرزا احمد ریاض

۸۵ میرزا محمد محمد محیط قمی

۱۸۵

۱۰۷	میرزا علی رضا
۱۰۸	میرزا محمود رضوان
	مقصد دوم - در ترجمه حالات شعرای قم و منتخبی از اشعار ایشان (۱)
	(۱۲۸-۴۶۱)
۱۲۹	آذریگدلی
۱۳۲	اخگریگدلی
۱۳۴	ارسطو
۱۳۸	انصاری
»	امیر حضوری
۱۳۹	آشوب
۱۴۰	ارباب
۱۴۲	استاد
۱۴۹	بابا شهیدی
۱۵۱	بهارى
»	تذرو
»	جاهد
۱۵۲	جنان
۱۵۴	جدا
۱۶۰	حصاری
۱۶۱	حیرانی
»	حیرت

۱- نام این شاعران به صورت کامل در معرفی تذکره شعرای فیض یاد شد

و در اینجا اختصار را به ذکر تخلص هریک اکتفا می رود .

۱۶۵	حکیم
۱۶۶	حداد
۱۶۹	خائف
۱۷۳	درکی
۱۷۵	درویش
۱۷۶	سلطان
»	سید مجید
۱۸۰	ساهی
۱۸۵	سید میرزا علی
۱۸۶	شرر
۱۸۹	شکوه
۱۹۱	شاه میر تقی
۱۹۲	شمس الدین
»	شوکت
۱۹۳	شاطر
۱۹۵	شکیب
۱۹۶	شاهین
»	شاهد
۲۰۰	شیوا
۲۲۱	صها
۲۲۲	صغیر
»	صفی
۲۲۲	شاطر مصطفی
۲۲۸	صبوحی
۱۸۷	

۲۲۲	صفائی - شاطر غلامحسین
۲۲۵	صفائی - شیخ محمد حسین
۲۵۰	علائی
»	غضنفر
۲۵۱	هذری
»	عاشق
۲۵۸	عزلت
»	غرقی
۲۶۶	غارت
۲۶۷	غافل
۲۷۳	فدائی
۲۸۰	فکار
»	فیض
۲۸۲	قدوت
۲۸۹	کاظم
۲۹۰	گلشنی
»	کوثر
۲۹۶	لوائی
۲۹۸	لعلی
۳۱۲	کفاش
۳۱۸	میر اصلی
»	مشری
»	میر مقتول

۳۱۸	ملك
۳۱۹	میرالهی
»	میراشکی
۳۲۰	مشتاق
۳۲۲	مرشد
»	مستوفی
۳۲۵	منظر
۳۲۸	مدحت
۳۳۳	معین
۳۳۹	منشی
۳۴۳	محتاج
۳۴۸	ناجی
۳۶۲	نافع
»	ناطق
۳۶۵	واعظ
۳۶۹	وفا - میرزا شرف الدین
۳۷۰	وفا - میرزا آقا
۳۷۳	هاله
۳۷۴	هجری
»	هاشمی
»	هما
۳۷۵	مفلس (مؤلف کتاب)

خاتمه - در ذکر بقیه اشعار بعضی از شعراء که در وقت تألیف

این کتاب از قلم محو شده در خاتمه کتاب مرقوم می گردد (۲۶۱-۲۸۱)

یکی از روحانیان برجسته دوره مظفری که مورد توجه مقامات مذهبی و کشوری بوده و برادری به نام «سید محمد» و مدرسه‌ای در تهران داشته و در سال ۱۳۲۳ سفری به قم نموده است. در این سفر چند تن او را همراهی می‌نموده‌اند از جمله نصرت‌نظام.

۳۸

سفرنامه قم

که ضمن توقف دوسه روزه قم نگاشته شده و در ۱۹ شعبان ۱۳۲۳ پایان یافته است (۱).

این رساله از رهگذر آشنایی با وضع و حال قم در اواخر دوره قاجار و بزرگان این شهر در آن روزگار اثری سودمند است. نسخه اصل آن را جناب آقای لاجوردی در قم دارند در ۲۲ برگ. افسوس که برگ‌های آغاز و گویای یکی دو برگ هم از میان افتاده دارد. امید است آقای لاجوردی بنا به وعده‌ای که فرمودند عکس آن را برای چاپ در سلسله «مآخذ تحقیق درباره قم» در اختیار ما بگذارند.

۱- بنا بر این لازم بود این رساله پیش از سفرنامه قم بهادر نظام (ش ۲۲)-

حاج شیخ محمد سلطان المتکلمین

واعظ ، فرزند ملا اسماعیل کجوری طهرانی ، زاده ۱۲۷۱ و در-
گذشته ۱۲ شعبان ۱۳۵۳ (جنة النعیم: ۵۲۱/ علمای معاصرین: ۳۶۷/ ریحانة
الادب ۱۰۳-۶۲ چاپ دوم/ مؤلفین کتب چاپی ۵: ۳۲۰-۳۲۱ و جزاینها)
نگارنده بشارات الامه و تاریخ ام المصائب زینب و زبدة المآثر و جز آن
(ذریعه: ۳: ۱۱۲ ، ۷ و ۲۳۶ : ۱۷۲ و ۱۲ : ۳۲ و ۳۰۰۰).

۲۹

رساله در

فضائل و حالات قم و سرگذشت موسی مبرقع

و خاندان رضوی این شهر، به فارسی و بزرگتر از بدرمشع
نوری (۱) که آن را به نام حاج قائم مقام التولیه رضوی مشهدی نگاشته
است (ذریعه: ۴: ۱۶۶-۱۶۷).

۱- این رساله در سرگذشت موسی و خاندان سادات رضوی است از این
رو جایی برای ذکر آن در این بحث نیست بر خلاف رساله مورد بحث که می بایست
در «قم نامه» هایاد شود هر چند سرگذشت موسی و رضویان را نیز دارد.

چند بررسی تازه‌تر

در نیم قرن اخیر و اندکی پیش از آن نوشته‌هایی بسیار به صورت کتاب و رساله در موضوعات مربوط به قم و حوزه مذهبی آن تدوین و نشر شده است. برخی از این نوشته‌ها (۱) در شرح احوال و آثار رجال علمی این حوزه و شرح چگونگی تأسیس آن در سال ۱۳۴۰ قمری به وسیله مرحوم آیت الله حائری یزدی - قدس سره و تغمده الله بر حمته - است. قسمتی دیگر سرگذشت نامه‌های برخی از پیشوایان مذهبی شیعه است که در این نیم قرن در قم اقامت داشته و هم در آنجا بدرود حیات گفته‌اند. قسمتی دیگر شرح وقایع و ماجراهایی است که گاه و بیگاه در این مجمع روی داده و به موقع خود اهمیت داشته است (۲).

باز نوشته‌هایی است که برای برخی اماکن از آستانه و جزآن (۳)

---

۱ - مانند آینه دانشوران نوشته سید علی رضا ریحان یزدی چاپ ۱۳۵۳

ق تهران، آثار الحجة نوشته محمد رازی چاپ ۱۳۷۳ - ۱۳۷۴ ق قم در دومجلد، گنجینه دانشمندان نوشته همو چاپ ۱۳۵۲ تهران در دومجلد.

۲ - محقق مشهور جناب آقای دوانی در این هردو زمینه اخیر آثاری ارزنده نگاشته و نشر نموده‌اند.

۳ - از قدیم‌ترین این گونه نوشته‌هاست رساله «اعمال مسجد جمکران» نوشته شیخ مهدی سلطان‌العلماء رازی چاپ ۱۳۳۹ ق تهران که در آن مطالبی مربوط به قم و آستانه مقدس نیز آمده است.

تدوین یافته و بیشتر ناظر به وضع موجود آنها بوده است. نیز نشریاتی که به عنوان راهنمای مسافران و زائران و از این قبیل تهیه گردیده است. نیز زندگی‌نامه‌هایی که برای حضرت فاطمه معصومه نگاشته شده و برخی از آنها با داشتن فصلی در تاریخ این شهر - که نوعاً يك سلسله مطالب تکراری از مصادر دیگر است - نام تاریخ قم به خود گرفته است. نیز چند مجموعه که در تاریخ و شرح حال بزرگان پیشین قم گردآوری شده (۱) و صورت کار تحقیقی نداشته است.

اینها همه که شماری قابل توجه است به هر حال نوشته‌هایی است مربوط به قم، و چنانچه بنا باشد کتاب شناسی جامعی برای همه مصادر و آثار متعلق به این شهر ترتیب شود باید از همه این نوشته‌ها به عنوان کارهایی درباره قم یاد گردد. لیکن در اینجا سرچنین کاری نیست و تنها از چند کتاب و رساله که برای تحقیق درباره این شهر سودمند به نظر می‌رسد به اجمال یاد می‌گردد.

رحیمی - احمد :

تاریخچه روزنامه نگاری در قم، چاپ ۱۳۲۸-قم، ۱۰۱ ص.
در این اثر سودمند از چهار روزنامه و مجله که پیش از شهریور ۲۰ در قم نشر شده و سی روزنامه و مجله دیگر که پس از آن تا این تاریخ در این شهر به چاپ رسیده، نیز از پانزده امتیاز که مورد استفاده قرار نگرفته است سخن می‌رود. کاری است ارزنده.

شمس گیلانی - حسن :

یادگار قم در احوالات شهرای قم، چاپ ۱۳۲۷ - تهران.

۱ - مانند رساله گنجینه دانشوران نوشته احمد رحیمی چاپ ۱۳۳۹ قم.

خاتمه کتاب تاریخ علما و شعرای گیلان است (ص ۱۳۴-۱۵۲) که مؤلف خود آن را در دیباچه آن کتاب (ص ۴) به این نام خوانده، و در آن نام و معرفی کوتاه و نمونه شعر ۲۸ تن از سرایندگان گذشته این شهر آمده است.

فقیهی - علی اصغر:

تاریخ مذهبی قم، چاپ ۱۳۵۰ - قم، ۳۹۶ ص.
این کتاب از قراری که در دیباچه آن آمده يك مجلد از دوره پنج جلدی تاریخی است که «تاریخ جامع قم» نام داده شده است.
نیمی از کتاب تحقیق در مصادر و متون و نیمی دیگر آگاهی هایی منحصر و ناگفته از رسوم و سنن و آداب و عادات مذهبی مردم قم است که در اینجا برای نخستین بار ثبت می شود.

بر این کتاب نقدی ست در شماره ۵۲ - اسفند ۵۲ یکی از مجلات تهران نشر گردید که در شماره تیر - شهریور ۵۳ همان مجله بدان پاسخخی درست داده شد. من نظر خود را در باره این کتاب در حاشیه صفحه ۱۰ مقدمه قم در قرن نهم و سپس در شماره فروردین - خرداد ۵۳ همان مجله گفته ام و از اهانتی که نسبت به مؤلف این اثر رفته - به خصوص از این نظر که به هر غرض با جانب داری و تمجیدی نابجا از نگارنده این سطور همراه بوده است - متأسفم.

مؤلف این اثر به اتفاق مردی مطلع است. مجموعه ای که او از امثال و لغات و اصطلاحات خاص مردم قم و سنن و رسوم اجتماعی آنان فراهم

آورده و باید مجلد دوم کتاب را تشکیل دهد برای محققان گنجی بی مانند است. باید از او مصرأ بخواهند که این مجلد و اجزاء دیگر کتاب خود را هر چه زودتر تکمیل و نشر کند .

فیض - عباس :

۱- انجم فروزان ، چاپ ۱۳۲۲ قم ، ۲۲۷ ص .
معرفی مزارات قم است با سخن در انساب امام زادگان و وصف بنای برخی از مزارات. نیمی از این کتاب درباره آستانه قم و نیمی دیگر مربوط به زیارت گاه های دیگر است با کلیاتی در تاریخ این شهر در آغاز. در این کتاب تنها از آن گروه از امام زادگان سخن رفته است که فرزندان یکی از شش پیشوای نخستین بوده اند (مولی امیر مؤمنان تا امام صادق) .

۲- گنجینه آثار قم ، چاپ ۱۳۴۹ - ۱۳۵۰ قم در دو مجلد ، ۷۱۸-۷۹۴ ص .

مجلد نخست این کتاب نیمی کلیات مربوط به قم و رجال علمی آن است و نیمی دیگر زندگی نامه حضرت فاطمه معصومه و وصف ابنیه آستانه قم. مجلد دوم و صف دیگر مزارات و بناهای قدیم قم است در محدوده پیشین آن که شامل تفرش و محلات و ساوه و فراهان و اردهال و نقاطی دیگر نیز بوده است.

اساس کار آقای فیض- چنان که مکرر در خود کتاب بدان تصریح شده - متکی بر اجتهادات و استنباطات شخصی در تطبیق مستندات تاریخی است. در مورد ابنیه نیز که اساس کار- باز به صریح متن کتاب- سبک

شناسی ذوقی است مبنی آن است که هر چه ساده‌تر و از نظر فنی و سبک معماری ضعیف‌تر، قدیم‌تر است .

این کتاب گویا جلد سومی هم دارد که امید می‌رود زودتر تألیف و نشر گردد .

* * *

آقای فیض اثری دیگر دارند به نام «قم و روحانیت» که بیشتر مباحث اجتماعی و انتقادی است با گزارش ماجرای تأسیس حوزه مذهبی قم در سال ۱۳۲۰ ق و با بحثی تاریخی مربوط به این شهر در صفحات ۲۳۹-۲۷۶. در کتاب جدی فروزان ایشان هم صفحات ۵۱-۱۳۰ و ۲۱۳-۲۳۹ و ۲۵۹-۳۰۲ مطالبی مربوط به قم و مزارات این شهر است .

قم - آستانه مقدس :

راهنمای قم ، نشریه دفتر آستانه به سال ۱۳۱۷، ۱۷۱ صفحه و ۶۲ صفحه عکس .

مجموعه‌ای است در وصف آثار و ابنیه مربوط به آستانه قم با کلیاتی در باب تاریخ این شهر به عنوان پیش درآمد .

کتاب از همه نظر از بهترین آثار مربوط به قم است چه در قسمت تحقیق تاریخی، و چه در وصف ابنیه و آثار، و چه از نظر تصاویر پایان کتاب از رهگذر حسن انتخاب و هم چاپ تمیز و دلپذیر آن .

قم - اداره فرهنگ :

قم را بشناسید «نشریه اداره فرهنگ قم به سال ۱۳۲۸، ۱۳۶ ص.

مجموعه چهارمقاله ارزنده است درباره قم به این شرح :
وفائی - محمد حسین: چند نظر اصلاحی مربوط به کشاورزی قم

۳۵-۷

فقیهی - علی اصغر: تاریخچه قم ۵۸-۳۶

شهابلو - علی اکبر: شهرستان قم از نظر معرفت الارضی ۵۹-۶۳

کریمان - حسین: جغرافیای شهرستان قم ۶۵-۱۳۱

مقدس زاده - محمد :

رجال قم و بحثی در تاریخ آن، چاپ ۱۳۳۵ - تهران، ۱۶۶ ص.

این کتاب در دو بخش است . بخش نخست کلیاتی درباره قم که مأخذ آن دو کتاب «ترجمه تاریخ قم» و «قم را بشناسید» یادشده پیش است . بخش دوم سرگذشت رجال و بزرگان گذشته و معاصر قم که مأخذ عمده آن باب پنجم کتاب مرحوم ناصر الشریعه است البته با استفاده هایی از «آثار الحجه» محمد رازی و برخی اطلاعات پراکنده شخصی در مورد معاصران و جز آن. بر روی هم اثری است قابل استفاده و سودمند و با سبکی پسندیده.

مدرسی طباطبائی - حسین:

۱- قم در قرن نهم، چاپ ۱۳۵۰- قم، ۳۷۱ ص.

یادداشت هایی است درباره وضع قم در قرن نهم هجری از جنبه های گوناگون که با پراکنده هایی مربوط به برخی دوره های پیش تر تلفیق شده و به این صورت عرضه گردیده است . در مقدمه کتاب گفته

شده که این گامی است در راه تدوین تاریخی جامع برای ابن شهر .
در همان جا آرزو شده است که این کاربانگارش دوره ای ده جلدی با نام
«قم در چهارده قرن» انجام پذیرد.

حجم مستدرکاتی که پس از چاپ کتاب تا این زمان برای آن به
نظر رسیده در حدود نیمی از اصل کتاب است.

۲- خاندان فتحان، چاپ ۱۳۵۲-قم، ۳۲ صفحه و ۱۶ ص عکس .
دفتری است محتوی احوال و آثار یکی از خاندان های علمی قم که در
قرن های هفتم تا دهم دانشمندی از آن برخاسته اند. رساله ای به عربی از یکی
از فضلاء این خاندان همراه جزوه به صورت عکسی به چاپ رسیده
است .

* * *

نگارنده در طی ده سال اخیر مقالاتی بسیار پیرامون تاریخ و
جهات دیگر مربوط به قم داشته که چون در خواست شده است فهرست
برخی از آنها که قابل ذکر بر به نظر رسید در اینجا گذاشته می شود:
آشنایی با استاد بزرگ در هنر گچ بری ایران- علی بن
محمد بن ابوشجاع بنا: هنر و مردم ، شماره ۱۳۲ ، ص ۳۶-۴۷ .

الاشعریون (به عربی) : دائرة المعارف الاسلامیة الشیعیة ،
الجزء الخامس ، چاپ بیروت - ۱۹۷۳ ، ص ۳ به بعد.

اعجاز قرآن (رساله ای از میرزای قمی) : مجله وحید ، شماره
۱۰ و ۱۱ سال دهم (۱۰۹ و ۱۱۰ مسلسل) ، ص ۱۱۱۵-۱۱۱۸ و ۱۲۲۵

- ۱۲۳۷ .

چند کتابه و اثر تاریخی در قم: وحید ، شماره ۵ سال ششم
(۶۵ مسلسل)، ص ۳۸۹-۳۹۲.

حاج ملا محمد صادق قمی و نامه او به ناصرالدین شاه: وحید،
ش ۳ سال دوازدهم (۱۲۶ مسلسل)؛ ص ۲۱۱-۲۱۹.

خاندان علی صفی، شهریارانی گمنام: بررسی های تاریخی
ش ۲/۲۱ سال هشتم (مسلسل ۲۲ و ۲۵/۴۷)، ص ۱۷-۲۷/۳۸-۶۸.
سندی از قرن دهم (قبالة خرید مزرعة کفشگران شراه قم):
وحید، ش ۱۰ سال یازدهم (مسلسل ۱۲۱)، ص ۹۹۱-۹۹۶.

سنگ نبشته های تاریخی در قم: وحید، ش ۱۰ سال پنجم (۵۸
مسلسل)، ص ۹۳۱-۹۳۶.

فرمان های امراء ترکمان در تفویض تولیت آستانه قم: فرهنگ
ایران زمین، مجلد نوزدهم (۱۳۵۲)، ص ۱۱۸-۱۳۵.

فلو سرهای ضرب قم: هنر و مردم، ش ۱۱۷، ص ۲۶-۲۸.
کتابخانه مدرسه رضویه قم (فهرست نسخ خطی): وحید، ش
۵۲ سال پنجم (۵۲-۵۳ مسلسل)، ص ۳۷۸-۳۸۱ و ۴۶۳-۴۷۰.
کتیبه های دوره صفوی در قم: وحید، ش ۱۱ و ۱۲ سال چهارم
(۲۷-۲۸ مسلسل)، ص ۱۰۱۷-۱۰۲۳ و ۱۱۰۷.

گیج بری های قرن هفتم تا نهم در قم: وحید، ش ۹/۸/۷ سال
پنجم (۵۵/۵۶/۵۷ مسلسل) ص ۶۸۳-۶۹۷/۶۸۴-۸۳۹/۷۰۰-۸۲۱.
مدارس قدیم قم: وحید، ش ۳/۲ سال هشتم و ۱۲/۸/۷/۳/۱
سال نهم و ۲/۱ سال دهم (مسلسل ۸۶/۸۷/۸۸/۹۰/۹۴/۹۵/۹۹/۱۰۰/۱۰۰).

(۱۰۱)، ۸: ۲۰۱-۲۰۶ و ۴۰۹-۴۱۱ / ۹: ۱۲۶-۱۲۹ و ۳۸۳-۳۸۷ و
۱۰۱۵-۱۰۲۰ و ۱۲۴۷-۱۲۵۳ و ۱۷۶۷-۱۷۷۲ / ۱۰: ۳۲-۳۹ و ۱۹۹-
۲۰۶.

مزارات قم: استوار، ۲۳ شماره از ش ۲۱۳۱ تا ش ۲۱۵۸.
مساجد قدیم قم: استوار، ۵ شماره از ش ۲۰۸۸ تا ش ۲۰۹۲.
مکاتبات فیض و قاضی سعید قمی: وحید، ش ۶ سال یازدهم
(۱۱۷ مسلسل) ص ۶۶۷-۶۷۸.
نامه میرزای قمی به آقا محمدخان قاجار، وحید، ش ۱۱ و ۱۲
سال یازدهم و ۱۰ سال دوازدهم (۱۲۲/۱۲۳/۱۲۴ مسلسل)، سال ۱۱: ۱۱۵۰-
۱۱۵۱ و ۱۲۱۴-۱۲۲۱ / سال ۱۲: ۳۲-۴۲.
وقف نامه دو قنات قم: وحید، ش ۶ سال پنجم (۵۴ مسلسل)، ص
۵۷۵-۵۷۷.

_____

استدراك

(مربوط به اصل عربی کتاب قم و ترجمه آن)

۱- در صفحه ۳۱ آمده است: «اصل عربی کتاب قم آنچه مسلم است تا آغاز قرن نهم برجای بوده»

باید توضیح شود که مقصود همان مقدار از این کتاب است که ترجمه آن را در دست داریم. به عبارت دیگر قدر مسلم نسخه ای مشتمل بر چند باب از آغاز کتاب تا میانه باب پنجم (گویا با همین بیاضانی که در نسخه مترجم هست) تا آغاز قرن نهم وجود داشته که پس از سال ۸۰۶ کمترین آگاهی از آن در دست نیست.

هیچ دلیلی نداریم که در این تاریخ قسمت هایی دیگر از این کتاب وجود داشته است بلکه پایان گرفتن ترجمه در میانه باب پنجم شاهی معتبر است بر این که نسخه مترجم کتاب هم بیش از این نبوده و گونه کتاب را در میانه يك باب، ناتمام رها نمی کردند. بنابراین اگر به فرض در این روزگار هم نسخه ای از اصل عربی در گوشه ای یافت شود معلوم نیست بیش از آنچه در دست داریم ما را از گذشته شهر قم آگاه سازد.

۲- در صفحه ۲۰ آمده است : ترجمه کتاب قم در چند مجلد بوده

که مجلد نخستین به چاپ رسیده است .

این را به اتکاء عبارت «تمت كتابة هذه المجلدة الاولى وتمامه فى المجلدة الثانية» - که از خود مترجم و در همه نسخ در پایان کتاب هست - نوشته ام ، لیکن اکنون چنین می اندیشم که این عبارت را شاید او به امید دست یافتن بر باقی کتاب نگاشته باشد ؟.

متن مترجم موجود در جایی پایان می گیرد که به حسب معمول اگر باقی مطلب در دست بود نمی بایست در آنجا انجام می پذیرفت . رها کردن مجلدی در میانه يك باب و آغاز نمودن مجلد دوم از آنجا غیر معمول و در شرایط عادی نامعقول است . وانگهی چگونه از مجلد نخستین يك اثر دهها نسخه در دست باشد و نسخه اقدم آن را شهر قم پانصد سال نگاهداری کند ، وحتی يك نسخه از مجلدات دیگر کتاب که محتوی مطالبی بس مهم تر و برای حفظ و تکثیر شایسته تر (یادست کم همانند آن) است در دست نباشد ؟.

۳- نسخه خاندان اعرابی که صاحب انوار المشعشعین آن را تا پایان باب پنجم انگاشته است بیش از نسخه چاپ شده نیست . منشأ تصور او آن است که نسخه هایی که پیش تر در دست داشته برابر نسخه (آ) تا سطر ۱۵ صفحه ۲۷۰ نسخه چاپی بوده و او بابه دست آوردن این نسخه پنداشته است باب پنجم در همین جا پایان می گیرد . در صورتی که به شهادت فهرست ابواب در آغاز کتاب ، فصل دوم در این نسخ

نیست و شاید اندکی هم از فصل اول این باب باقی مانده باشد .

۴- افندی نگارنده ریاض العلماء مردی متتبع بوده و اهم مواد کتاب بسیار گرانبهای خود را از بررسی دقیق کتابها و رساله‌هایی که در گوشه و کنار ضمن سفرهای خود دیده ، فراهم آورده است . و رساله «میرمنشی» در « احوال و مفاخر قم » را - با آن که تاریخ نگارش آن تاروکار او بیش از يك قرن نبوده است - برای گره‌آوری مواد کتاب خود به درستی تحلیل نموده و از همه جای اثر او آشکار است که آنچه به دست می‌آورده برای این کار با دقت و اهتمامی خاص بررسی می‌کرده است. آن وقت معقول است ترجمه ابوابی را که متضمن سرگذشت رجال و بزرگان قم و دانشمندان آن (۲۶۶ تن) و شاعران آن (۱۳۰ تن) در قرون نخست بوده (باب‌های هفتم و نهم و دوازدهم و شانزدهم و هفدهم و هیجدهم) دیده باشد و يك کلمه از آن در کتاب خود نقل نکرده باشد؟.

۵ - در مصادر دو قرن پنجم و هشتم مطالبی از « کتاب قم » نقل می‌شود که باید در باب‌های موجود مترجم باشد و نیست یا به گونه‌ای دیگر هست . از مطاوی خود متن مترجم نیز چند جا بر می‌آید که قسمت‌هایی از مطالب اصل که مربوط به همین باب‌هاست در این متن نیامده است . جز این خطاهایی دیگر نیز در نسخ ترجمه کتاب قم راه یافته که فهرست همه این موارد را باید در تعلیقات آن کتاب گذاشت.

* * *

۶- ص ۸۵ سطر ۱۷ : نسخه‌ای که فیض برای اعتضاد السلطنه از ترجمه کتاب قسم نویسانده اکنون به شماره ۱۳۶۷ در کتابخانه مدرسه سپهسالار تهران است . آن را مهدی بن شیخ حسین قمی در ۶ هوال ۱۲۹۵ به دستور وی برای آن وزیر در ۲۱۲ برگ استنساخ نموده است (فهرست سپهسالار ۳ : ۳۰۱) .

بنابراین عبارت «در سال هزار و سیصد» در دیباچه تاریخ قم فیض نیز خطاست چنان که بادر نظر گرفتن تاریخ در گذشت اعتضاد السلطنه (سال ۱۲۹۸) نیز آشکار بود .

فهارس کتاب *

- ۱- اعلام انسانی
- ۲- اماکن
- ۳- کتابها
- ۴- مآخذ
- ۵- آثار معرفی شده
- ۶- نگارندگان آثار

---

*- این فهرست تنها شامل اعلام و نام‌های یادشده در متن کتاب است که با حروف ۱۸ چاپ شده ، نه منقولات و فهارس که بیشتر جاها با حروف ۱۲ مشخص است.

۱- فهرست اعلام انسانی

ت	
آصف الدوله - الله يارخان	۷۰
آل بويه	۱۱
آل سعد	۲۵
آلوسی	۲۱
آيت الله حائري يزدي	۱۹۵
آيت الله مرعشي نجفی ۱۳۴/۸۹ -	
۱۷۷/۱۷۳/۱۳۶	
آيت الله زاده مرعشي نجفی = محمود	
ا	
ابراهيم ادهم	۵۹
ابراهيم بن علی	۲۲
ابراهيم بن علی بن ابی الحسن علوی	
آوی	۲۵
ابراهيم بن عماد الدين محمود	۳۹
ابراهيم بن هرمه قرشی	۲۱
ابن ابی الحديد	۲۱
ابن ابی زياد	۲۷
ابن خلکان	۲۳
ابن الزبيری	۲۱
ابن سینا	۶۰-۶۳
ابن شهر آشوب	۱۸
ابن فقيه	۱۷
ابن قتيبه	۲۲
ابن كثير	۲۱
ابن مقفع	۲۰
ابوبکر = محمد بن يحيى صولی	۱۹
ابو تمام طائی	۲۲
ابوجعفر = محمد بن علی عطارقی	۱۱
۳۱۱	

ابوعلی = حسن بن محمد بن حسن
 ۱۱ قمی
 ابوعلی = حسین بن محمد بن نصر
 ۲۶ بن سالم
 ابوعلی = عبدالرحمان بن عیسی بن
 ۱۸ حماد
 ابوعلی عبدال ۲۶
 ابو الفیث = احمد بن محمد بن عیسی
 ۵۸ نسابه
 ابو الفضل بن الممید ۱۹/۱۱
 ابو القاسم = ابراهیم بن علی بن ابی
 ۲۵ الحسن آوی
 ابو القاسم = احمد بن عیسی بن احمد
 ۲۶
 ابو القاسم = اسماعیل بن عباد ۴۲
 ابو القاسم = علی بن محمد بن حسن
 ۲۵/۱۲ کاتب
 ابو القاسم محمدی ۲۶
 ابو مخنف ۲۰
 ابو نصر بخاری ۵۸
 ابی البحتری ۱۹
 احفص بن حمید ۲۰

ابو الحسن حسینی جعفری - سید ۳۲
 ابو الحسن الرضا ۳۴
 ابو الحسن بن محمد طاهر شریف عاملی
 ۶۶
 ابو الحسن = موسی بن احمد رضوی
 ۴۲
 ابو الحسن = علی بن محمد اسدی
 ۲۶ منجم
 ابو الحسن = عیسی بن علی عریضی
 ۲۶
 ابو سلمان سنجر ۶۰
 ابو طالب -ع ۲۱
 ابو عبدالله ۲۷
 ابو عبدالله = احمد بن محمد بن
 ۱۷ اسحاق همدانی
 ابو عبدالله = حسین بن احمد موسوی
 ۲۶
 ابو عبدالله = حسین بن محمد بن عامر
 ۱۰ اشعری
 ابو هیده = معمر بن منی ۱۹
 ابوعلی بجلی = احمد بن اسماعیل
 ۱۹ بن سمکه

اسد بن عبدالله بسطامي نطار ۲۰
اسدالله ميرزا جلال الملطان

۱۲۷/۱۲۶

اسماعيل بن عباد = صاحب ۲۲

اسماعيل بن كثير ۲۷

اسماعيل كجوري طهراني - ملا ۱۹۱

اشراقي (خاندان) ۷۸

اشعريان ۲۳/۱۵/۱۴/۱۰/۷

۷۸/۶۷/۶۵/۵۷/۲۸/۲۴/

اعتضاد السلطنة ۶۴

اعرابي (خاندان) ۴۲

افاغنه ۸۵

افضل الدين حسن بن فادارقمي ۵۱

افضل الملك ۸۲/۷۸/۷۳/۶۹

۱۲۷/۱۲۱-۱۱۸/۸۳

افندي ۵۱/۴۲/۴۱

الله يارخان آصف الدوله ۷۰

امام امير المؤمنين علي - ع

۱۹۸/۸۶/۳۱

امام زين العابدين - ع ۵۳

امام صادق - ع ۱۹۸

امام كاظم - ع ۲۳

۴۱۳

احمد بن احمد مادراني ۱۹

احمد بن اسحاق ۳۲

احمد بن اسماعيل بن سمكه نحوي

۲۶/۱۹

احمد رحيمي ۱۹۶

احمد بن زين العابدين حسيني كركي -

ميرسيد ۳۲

احمد شاه قاجار ۱۲۱

احمد شيرازي - حاج شيخ ۱۲۳

احمد بن عيسي بن احمد ۲۶

احمد كهكي - حاجي ۸۴

احمد بن محمد ۲۷/۲۵

احمد بن محمد بن اسحاق همداني

ابن فقيه ۱۷

احمد بن محمد خالد برقي ۲۲/۱۸

احمد بن محمد بن عيسي ۲۱

احمد بن محمد بن عيسي نسابه ۵۸

ارباب جان بابا = محمد تقى بيك

۷۳

اردبيلي ۹

استادي - رضا ۸۷/۶۳/۳۳

اسحاق - ميرزا ۹۷

جمال الدين احمد بن عنبه حسنى ۵۸
جواد کهکى - ميرزا ۸۲
جهانگیر ميرزا قاجار ۸۶

چ

چلبى ۱۸

ح

حاج آقاى سرکشک ۸۶
حاجى حسن قمى - حسن بن على بن

حسن بن عبد الملك ۱۰۵/۳۸

حاجى حسینی (خاندان) ۱۱۸

حاجى نوری ۳۳/۳۱/۱۸

۱۸۲/۶۳/۶۲/۴۱/۳۴

حسان بن ثابت ۲۴

حسن افطس ۵۳

حسن شمس گیلانى ۱۹۷

حسن بن على بن حسن بن عبد الملك

قمى ۳۸

حسن بن على قمى منجم - ابونصر

۱۰۵

حسن بن فاذا ر قمى ۵۱

حسن کاشى - سيد ۱۱۹

حسن مثله ۳۲

۷۰/۵۱ امام رضا - ع

۶۲ امام حسن عسکرى - ع

۶۳/۳۳/۳۲ امام زمان - ع

۱۱ امرؤ القيس

۵۹ امينای فراهانى

۱۱ امين الفرب

۲۲ اوس بن حجر تمیمی

ب

۱۲۳ بختيارى (طایفه)

برقى - احمد بن محمد بن خالد ۲۹

۱۸ بکرن عبدالعزيز

بهاء الدين حافظ کاتب قمى ۲۳/۳۸

بهاء الدين محمد هاملی - شيخ

۸۷/۷۰/۵۵

۱۹ بهجة الاثرى

ت

تاج الدين - حسن بن على بن حسن بن

عبد الملك ۳۸

۱۸ تجدد

۹ تسترى

ج

۴۰ جلال الدين طهرانى - سيد

خ

خانلرخان-میرزا ۸۲/۱۰۲

خلیل-میرزا ۵۹

د

دانش پژوه-محمد تقی ۴۶/۶۷

دخویه ۱۷

دعبل ۲۳

ر

رازی ۱۱

رضاطیب کهکی- حاج میرزا ۸۴

رضوی (خاندان) ۳۲/۱۹۱

رضی الدین محمدنقیب ۵۸

رودکی ۱۱

ز

زهری ۲۷

زهیر بن ابی سلمیٰ مزنی مضری ۲۱

س

سائب بن مالک اشعری ۱۱/۲۰

سام میرزا صفوی ۵۰

سعد بن عبدالله اشعری

۲۲/۲۲/۲۷

۲۹۵

حسن بن محمد ۲۷

حسن بن محمد بن حسن قمی

۱۱/۳۲/۴۱

۵۶/۵۱

حسنعلی بیک ۷۳

حسین بن احمد حسنی براقی نجفی-

سید ۳۶

حسین بن احمد موسوی ۲۶

حسین بن حسن عمید - ابوالفضل

۲۷

حسین خان بهادر نظام ۱۳۰

حسین خان نظام الدوله ۱۱۹

حسین بن علی بن بابویه ۲۶

حسین بن علی بن حسن - ابوالفضل

۲۷

حسین کریمان ۲۰۰

حسین بن محمد حسن قمی - مفلس

۷۸/۸۳/۱۷۳

حسین بن محمد بن عامر اشعری ۱۰

حسین بن محمد بن نصر بن سالم ۲۶

حمزة بن حسن اصفهانی ۱۷

صفی الدین محمد قمی ۵۵

ط

طهماسب-شاه ۵۰/۴۶/۲۵

ع

عادل قاجار ۸۶

عباس دوم-شاه ۵۳

عباس میرزا نایب السلطنه ۸۶

عباسیان (سلسله) ۱۹

عبدالحسین حائری ۴۵

عبدالحسین گرکانی ۶۳

عبدالحسین میرزا فرمانفرما- نصرت

الدوله ۱۳۰

عبدالحق قمی-میر ۵۹

عبدالرحمان بن عیسی همدانی کاتب

۱۸

عبدالرحیم خلخالی-سید ۲۳

عبدالرزاق کاشی ۶۱/۶۰

عبدالرشید بن محمد شفیع ارومی ۹۴

عبدالقادر نسابه-امیر ۵۸

عبدالله انصاری-خواجه ۸۶

عبدالله جشنسفیاراوشته ۲۶

عبدالله عرب-ملا ۴۲

سلطان حسین میرزا نیرالدوله ۱۲۱

سلمه ۲۷

سلیمان بن راشد ۲۷

سوده بنت عمار ۲۰

سهل بن زیاد ۷۲

سید حسون براقی نجفی ۳۶

سید حمیری ۲۳/۲۲

سید بن طاووس ۸۷/۸۲

ش

شجاع-ملا ۴۲

شرف الدین حسین حسینی قمی-

میرمنشی ۵۰

شمس الدین محمد-خواجه ۲۰

شهرستانی ۲۳

شیخ طوسی ۹

ص

صاحب ذریعه ۱۰

صاحب بن عباد ۴۲/۳۰/۱۲/۱۱

صدرالدین شیرازی-صدرا ۶۱/۶۰

صدوق ۶۲/۳۲/۳۳

صفدی ۱۸

صفویه (سلسله) ۳۴/۴

صفی الدین محمد رضوی ۵۶-۵۳

۱۷۷/۱۷۴/۱۱۸

علی رضا ریحان یزدی-سید ۱۹۵

علی قلی میرزا اعتضاد السلطنه ۸۵

علی محمد حکیم-میرزا ۸۵

علی محمد قرغی-میرزا ۸۴/۶۹

علی نقی میرزا عین الملك

۱۲۴/۱۲۱/۱۲۰

عماد الدین محمود - خواجه ۳۹

عیسی بن علی علوی عریضی ۲۷/۲۶

عین الدوله ۱۲۰

عینی ۲۱

غ

غزالی ۶۰

غفار- حاج میرزا ۴۲

غلامرضا قمی ۱۳۲

غلامحسین خان افضل الملك- میرزا

۱۱۹

غیاث الدین منصور دشتکی ۵۰

ف

فادابی ۶۱/۶۰

فاطمه زهرا-ع ۵۸

فاطمه معصومه ۱۹۸/۱۹۶

۲۱۷

عبدالله بن محمد بن علی جعفری ۲۶

عبدالله مستوفی ۷۸/۷۵/۷۳

عبرت نائینی ۱۲۳-۱۱۹

عبیدالله بن سلیمان بن وهب ۲۰

علامه حلی ۵۱/۴۶-۴۴

علی بن ابراهیم بن علی ۲۸

علی بن بابویه ۶۲

علی بن حسین بن محمد بن عامر ۱۰

علی دوانی ۱۹۵/۱۷۲

علی صفی- خواجه ۴۰

علی بن عیسی ۲۷

علی بن محمد اشعری ملجم ۲۶

علی بن محمد بن حسن کاتب ۱۲

علی بن موسی اوسته ۲۶

علی اصغر خان امین السلطان

۱۲۰/۱۱۵

علی اصغر فقیهی ۲۰۰/۱۹۷

علی اکبر حلوائی ۱۷۳

علی اکبر شهابلو ۲۰۰

علی اکبر فیض ۱۶۹/۶۵/۶۴/۳۵

۱۸۹-۸۶/۸۳/۸۲/۷۸/۷۰

۱۰۷-۱۰۴/۹۷/۹۵/۹۳-۹۱

کر معلى شاه خان ۱۲۵/۱۱۸/۸۵
 کریم خان زند ۱۱۹
 کلینی ۱۰
 کمیل بن زیاد ۶۲/۶۱

ل

لاجوردی = مهدی
 لطفعلی صدرالافاضل ۱۲۱
 لمبتون ۸۰/۳۷

م

مالك بن احوص ۳۵
 مالك بن عامر اشعری ۲۲
 مامقانی ۹
 مجتبی مینوی ۳۷
 مجلسی ۶۶/۶۴/۶۰/۴۰/۳۲/۳۱
 محدث ازموى ۱۸
 محسن فیض - ملا ۵۳
 محسن میرزا امیر آخور ۹۷/۸۷/۷۵
 محمد ارباب - حاجی میرزا ۷۸
 محمد بن اسحاق ۲۱
 محمد بن بابویه = صدوق ۶۲
 محمد بن حسین بن ابی الخطاب ۲۷
 محمد رازی ۲۰۰/۱۹۵

فتحعلی شاه قاجار ۷۱/۶۹

۱۷۷/۱۰۷/۸۶/۸۲
 فخرالدوله دیلمی ۱۰۵/۱۲
 فخرالدین - شیخ ۵۸
 فخرالدین ابراهیم - خواجه ۳۹
 فرزوق ۲۱
 فضل بن شاذان ۶۸/۲۷
 فضولی بغدادی ۵۹
 فندر سکی - میر ۶۱/۶۰
 فیاض - دکتر ۴۶

ق

قائم مقام التولیة رضوی مشهدی ۱۹۱
 قاجار (سلسله) ۷۰/۲۳/۷
 ۱۱۹/۱۰۴
 قاضی احمد قمی ۵۲-۵۰/۳
 قاضی سعید قمی ۶۱/۶۰
 قثم بن خبیبه عیدی ۲۲
 قدرت الله روشنی زعفرانلو ۱۳۳
 قسطلانی ۲۱
 قهبایی ۱۰/۹

ک

کثیر هزة ۲۲

۳۲ محمد اشرف
 ۱۲۱ محمد تقی بهار
 ۷۷/۷۵/۷۳ محمد تقی بیک ارباب
 ۱۷۳ محمد تقی عاشق قمی
 محمد تقی میرزا رکن الدوله
 ۱۲۶/۱۲۰
 محمد حسن خان اعتماد السلطنه
 ۱۲۴/۱۲۲/۱۲۰
 محمد حسن تاجر قمی - حاجی ۱۷۱
 محمد حسن شاهد قمی - ملا ۱۷۳
 محمد حسین وفائی ۲۰۰
 محمد حسین میرزا ۹۷/۸۷
 محمد حسین ناصر الشریعه ۱۷۱/۲۰۰
 محمد رضایک - حاجی ۱۱۸
 محمد رضا قمی - حاجی ۱۷۳
 محمد رضا بن محمد رضوی قاری قمی
 ۶۵
 محمد سمید عرب - شیخ ۱۲۰
 محمد صالح معلم قمی - ملا ۵۶
 محمد علی ارجستانی کچوئی ۱۳۲
 محمد علی قراچه داغی ۱۲۹
 محمد علی کرمانشاهی - آقا ۳۳/۲۲
 ۲۱۹

۱۹ محمد بن سائب کلبی
 محمد سلطان المتکلمین - حاج شیخ
 ۱۹۱
 محمد شاه قاجار ۷۰
 محمد بن صفی الدین محمد رضوی -
 ۵۴ سید
 محمد بن عبدالله حمیری ۱۸
 محمد بن عید الله عیاف ۲۸
 محمد بن علی ۲۵/۲۲
 محمد بن علی عطار قمی ۱۱
 محمد بن علی ماجیلویه ۲۸
 محمد بن علی اکبر خوانساری
 ۸۲/۶۹
 محمد بن عیسی بن عبدالله ۲۵
 محمد بن عیسی یقطینی ۲۸
 محمد فیض - حاجی میرزا ۸۵/۸۳
 محمد قزوینی ۳۷
 محمد گلپایگانی ۵۹
 محمد بن مجمع ۳۱
 محمد مقدس زاده - سید ۲۰۰
 محمد بن یحیی ۲۸
 محمد بن یحیی صولی = ابو بکر ۱۹

مهدی بدایع نگار- میرزا ۱۲۳

مهدی سلطان العلماء ۸۶

مهدی سلطان العلماء رازی ۱۹۵

مهدی لاجوردی- سید ۷۲/۶۵

۱۹۵/۸۸/۸۶/۸۴

۱۹۰/۱۳۲/۹۸

مهدی- میرزا سید ۸۰/۷۸

میرزای قمی ۲۰۳/۲۰۱

میرمنشی = شرف الدین حسین ۵۰

ن

نابغه جمعی ۲۲

ناصرالدین شاه قاجار

۱۲۶/۱۲۳/۱۰۴/۸۲

نصرت نظام ۱۹۰

نصیرالدین طوسی- خواجه ۶۰

نعمت الله جزائری- سید

۶۴/۳۴/۳۳

نعمت الله حسینی واعظ قمی - سید

۶۳

نعمت اللهی (طریقه) ۱۲۱

نوبختی ۲۳

نورالدین علی منعل ۴۴

محمدفاضل تاجر حریر فروش- حاجی

۱۳۰

محمد مهدی حسینی قمی ۶۴/۶۳/۶۰

محمد هادی میرزا ۸۲

محمد هاشم رضوی- میر ۵۳

محمود آیت الله زاده مرعشی نجفی -

حاج سید ۸۵/۸۴/۷۲/۶۴/۵

۹۷/۹۶/۹۵/۸۹/۸۷/۸۶/

۱۶۰/۱۰۴/

محمود خان بیگدلی ۷۵

محیط طباطبائی ۵۹

محبی الدین عربی ۶۱/۶۰

مرتضی- سید ۶۸/۶۷

مسعودی ۲۲/۱۸

مشیرالدوله ۱۲۰

مظفرالدین شاه ۱۲۲/۱۲۰

معمر بن منشی ۱۹

مفلح = حسین بن محمد حسن قمی

منصور بن عباس ۲۸

موسی بن احمد رضوی ۴۲/۳۰

موسی مبرقع ۱۹۱

مولر ۱۷

٢٨	يعقوب بن يزيد	هـ	
٦٦	يوسف بحراني-شيخ	هشام بن محمد بن سائب كلبى ٢٠/١٩	
٢٨	يوسف بن حرث	هشيم	٢٨
٦٨	يونس بن عبد الرحمان	ى	
		ياقوت	١٨

۲- فهرست اعلام جغرافیایی

۱۲۱	تربت حیدری	آ	
۱۹۸	تفرش	۷۰	آستان قدس رضوی
۵۲/۵۱/۴۲/۳۲	تهران	۵۰	آستانه حضرت عبدالعظیم
/۷۸/۶۴/۶۲/۵۹		/۱۹۵/۱۷۶/۸۳	آستانه قم
/۱۱۶/۱۱۵/۸۶-۸۲		۱۹۹/۱۹۸	
/۱۳۰-۱۲۶/۱۲۱/۱۱۹		۱۳۴	آوه
۲۰۰/۱۹۵/۱۹۵/۱۹۰/۱۷۱		ا	
ج		۱۹۹	اداره فرهنگ قم
۵۲	جاسب	۱۹۸/۲۵	اردهال
۶۳/۶۲	جمکران	/۸۵/۶۲-۶۰/۵۸/۵۰/۴	اصفهان
چ		۱۷۷/۱۲۲	
۱۲۱	چناران	ب	
ح		۲۰۱/۲۲/۱۸	بیروت
۲	حله	ت	
۱۱۶	حوض سلطان	۱۲۹	تبریز

سیستان ۱۲۱

ش

شاهزاده اسحاق-میم ۱۷۶

شیخان (مقبره) ۱۳۲

ط

طبرستان ۵۸

ع

علی آباد ۱۱۶/۱۱۵

ف

فارس ۱۴۶

فراهان ۱۹۸

فیروزکوه ۱۳۲

ق

قلعه نیاسر ۵۳

قنات ناصری ۷۸

قونیه ۳۸

ک

کاشان ۵۸/۵۳/۳۵

کتابخانه آستان قدس ۱۷

کتابخانه بیوتات سلطنتی ۸۰/۷۹

کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی

نجفی-قم ۱۶۸/۵۳

۳۳۳

خ

خراسان ۷۰/۵۸/۵۰

۱۲۳-۱۲۰

خواف ۱۲۱

د

دارالاندلس ۱۸

دارالثقافه ۲۲

دانشکده ادبیات تهران ۴۱/۳۷

دانشکده ادبیات مشهد ۳۶

دانشگاه تهران ۳۷

دماوند ۱۳۲

دمشق ۲۳/۲۱

ر

رادکان ۱۲۱

رشت ۱۳۱

ری ۵۸/۵۰/۲۲

ز

زرنند ۱۲۴/۱۲۰

س

سامرا ۴

ساوه ۱۹۸/۱۲۴/۱۲۰/۱۱۶

سبزوار ۱۲۰

۱۲۳/۱۲۰	کرمان
۱۲۲/۱۲۰	کلاردشت
۵۸/۵۷/۹	کوفه
۶۱	کهک
ل	
۱۲۲	لواسان
۱۷	لیدن
م	
۱۲۲/۱۲۱	مازندران
۲۱	مجمع علمی دمشق
۱۹۸	محلات
۸۳	مدرسه حاجی ملا محمدصادق
۸۵	مدرسه حضرت معصومه
۸۵	مدرسه فیضیه
۵۷/۲۸	مدینه
۷۸	مزار احمدبن قاسم
۷۹	مسجد جامع قم
۱۳۵-۳۳	مسجد جمکران
۶۳/۶۲	
۱۲۹	مسجد سلطانی تهران
۵۸/۴۶	مشهد
۱۹	مطبعة سلفیه

۸۹/۸۳/۸۲/۷۹/۷۸/۷۳	
۱۳۸/۱۳۷/۱۳۴/۱۱۵/۹۸/۹۳	
۱۳۱	کتابخانه عمومی رشت
۸۰/۷۹	کتابخانه مجلس سنا
۴۵	کتابخانه مجلس شورای ملی
۱۱۶/۱۰۵/۸۳/۸۲/۶۹	
۱۳۰/۱۲۶-۱۱۹	
	کتابخانه مدرسه سپهسالار
۸۵/۶۵/۶۴	
	کتابخانه مدرسه فیضیه-قم
۹۸/۸۷/۸۶/۷۰/۶۵/۶۳/۳۲	
	کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران
۸۲/۷۸/۴۵/۴۴/۴۱/۳۸	
۱۳۱/۱۲۵-۱۲۳/۸۷/	
۸۸/۷۹/۶۵	کتابخانه ملک
۱۲۲/۱۲۱/	
۴۳/۳۸	کتابخانه ملی
۸۶/۸۵	
۸۰/۷۹	کتابخانه وزارت دارائی
۶۴/۶۲/۳۲	کتابفروشی اسلامیة
۵۲	کتابفروشی علمیه اسلامیة
۱۲۰/۴	کربلا

٥٣	هـ	نياسر	٢٢	مكتبة الحياة
			٥٧	مكة
٥٠		مرات	٣٨	موزة قونيه
٢٥		همدان	١٧٦	ميم
٢٢		هند		ن
	ي		/٢٣/١٩/١٨/٢	نجف
٥٧		يمن	٦٧/٢٥/٣٦	
			٢٥/٢٢	نهاوند

۳- فهرست نام کتابها *

۶۲/۶۱	الواح عمادیه	۲	
۱۹۸	انجم فروزان	۲۰۰/۱۹۵	آثار الحجة
۱۶۰	انوار المشعشين	۱۹۵	آينه دانشوران
	ب		ا
۱۷۳	باغ ارم	۲۰	اخبار مهتدی
۵۸	بحر المحيط	۷۸	اربعين الحسينيه
۲۰۲	بررسیهای تاریخی (مجله)	۱۷۵	اربعين فی فضائل قم والقميين
۱۹۱	بشارات الامه	۱۷۳	ارده شیره
۹۵/۸۷/۸۵	بصیرت نامه	۲۰۳	استوار (روزنامه)
۱۷	البلدان- ابن فقيه	۶۱	اشارات القرآن
۱۸	البلدان- برقی	۱۹۵	اعمال مسجد جمکران
۸۴/۳۴	بوارق	۱۲۲/۱۲۰	افضل التفسیر

* کتابهایی که تنها نام آنها در این نوشته آمده و جزء مآخذ کتاب

نبوده است.

پ

پندنامه

۸۷/۸۶

ت

تاریخ ابوبکر صولی

۱۹

تاریخ اصفهان

۱۲۲

تاریخ ام المصائب ذینب

۱۹۱

تاریخچه روزنامه نگاری در قم

۱۹۶

تاریخ خلفا

۱۰۵

تاریخ صدور قاجاریه

۱۲۲

تاریخ علما و شعراى گیلان

۱۹۷

تاریخ مذهبی قم

۱۹۷

تبیان

۱۸

تحفة سامی

۵۰

تذکره حضرت امامزاده سلطان علی

۳۵

ترجمة اعلام الناس

۱۲۲

تفسیر الآی التي نزلت فی اقوام باعیانهم

۱۹

تفسیر سورة توحید

۶۱

تفسیر قرآن کلبی

۲۰/۱۹

ج

جبر و اختیار

۶۲

جبر و قدر

۶۲/۶۱

جدی فروزان

۱۹۹

جلوس مظفری

۱۲۲

جواهر الاخبار

۱۷۴

چ

چهل حدیث قدسی

۸۲/۶۵

خ

خاندان فتاح

۲۰۱

خلاصة البلدان

۵۷/۵۶/۵۳/۳۲

د

دائرة المعارف الاسلامیه الشيعیه

۲۰۱

درر الاشعار

۱۷۴

الدلائل البرهانيه

۵۱

ديوان ارده شيره

۱۷۴

ديوان المعی

۱۲۲

ديوان حیرت

۸۵

ديوان فيض

۸۸

ديوان النسب

۵۸

ر

راهنمای قم

۱۹۹

۲۲۷

س	۱۹	آیات
۱۲۳	۴۶	رجال ابن داود
۱۲۴	۲۰۰	رجال قم
۵۸	۳۸	رحیق وریعیه
۱۲۳		رسالة اسد بن عبدالله بسطامی نطاز
۱۲۳	۲۰	رسالة تفصیل وقایع قحطی قم
۱۲۷/۱۲۶	۹۷/۸۲	رساله در احوال و مفاخر و مناقب
۱۲۳	۵۱	شهر قم
۱۹	۶۱	رساله در تحقیق حرکت
ش		رساله در شرح حال حضرت فاطمه
۱۹	۱۷۴	معصومه
۱۹	۸۹/۸۴	رساله در علم قافیه
شرح آیات مشکل دیوان انوری ۸۹	۸۷/۷۰	رساله صوفیه
شرح تهذیب الاصول ۴۵		رساله در فضائل و حالات قم ۱۹۱
شرح کلمات قصار ۱۷۲	۱۲۲	رکن الاسفار
شرح مبادی الاصول ۴۵	۱۳۷	ریاض المحدثین
شریعة الشیعه ۶۶		ز
شکرستان ۸۵		زبدة الادعیه ۱۷۴
شیخ جادوگر ۱۳۰		زبدة المآثر ۱۹۱
ص		
۸۳/۷۰		
۱۲۲		
ض		
۶۶		

۹۶/۸۵	قم
۱۲۳	کتاب لغت
	کتاب منسوب به احفص بن حمید ۲۰
۱۸	کتاب همدان
۲۰	کتابی در خواص شهرها
۱۲۳	کراسه المعی
	ف
۱۹۸	گنجینه آثار قم
۱۹۵	گنجینه دانشمندان
۱۹۶	گنجینه دانشوران
	ل
۸۷/۸۲	لهوف
	م
۵۸	مبسوط
۱۲۱	مجمع البیان
۵۰	مجمع الشعراء عباسی
۱۰۵	المدخل الى احکام النجوم
۶۶	مرآت الانوار
۶۱	مرقات الاسرار
۶۱	المضنون على غير اهله
۳۲	مقامع الفضل
۷۸	مقتل - محمد تقی بیک
۱۷۴	مقتل - مفلس

ظ	
۱۲۳	ظفرنامه
	ع
۱۹	عباسی (کتاب..)
۶۲	عروس (رسالة..)
۵۸	عمدة الطالب
	ف
۱۹	فتوح اهل الاسلام
۶۲/۶۱	فصوص
۱۲۹	فضائل بلدة قم
۱۱۸	فضائل قم
۹	فضل قم والكوفة
۶۶	فوائد غرویه
	ق
۶۲	قضا وقدر
۱۳۲	قلائد
۲۰۰/۱۹۹	قم را بشناسید
۱۹۹	قم و روحانیت
	ک
۱۹	الکتاب
۱۷	کتاب اصفهان
	کتابچه تفصیل حالات و مستغلات..

۳۳/۳۲	نقد الرجال	۱۲۳	مناظرة بست و تلگراف
۴۴	نهاية الآمال	۱۷۴	منتخب الاخلاق
	و	۱۷۲	منتخب القصائد
۵۳	وافى	۵۰	منتخب الوزراء
	هـ	۳۶/۳۲	منهاج الصفوى
۲۰۲/۲۰۱	هنر و مردم (مجله)	۶۲/۳۴/۳۳	مونس الحزين
	ى	ن	
۱۹۷	يادگار قم	۱۷۴	نان و ماست

٤- فهرست نام مآخذ

ب	أ
٧٠ باب رضوان	١٢٩ احسن الوديعه
١٨٢/٣١/١١ بحار الانوار	٢٣ احوال و اشعار رودكى
٦٣/٥٥/٢٠	٢١ ارشاد السارى
١٨٢/٥١/١١ البدر المشعشع	٧٩ استر اباد نامه
٢٣ بشاره المصطفى	٦٦/١٨ اعيان الشيعه
٢١ بلوغ الارب	٢٣ اغانى
٦٢ بوارق	٢٢ اكمال الدين
ت	٢٣ امالى شيخ طوسى
٢١ تاريخ ابن كثير	٤٣ امثال و حكم دهمخدا
٩٢ تاريخ افشار	٥٩/٥٦/٥٣/٢١ انوار المشعشين
٧٨ تاريخ دارالايمان قم	١٣٢/ - ١٣٤/ ١٧٠ و ...
١٣٥ تاريخ قم فيض	٤٢ ايضاح المكنون
١٩٧/٨٥/٧٨	
٢٣١	

۱۱۵/۹۳

۱۹۱

جنة النعيم

ح

۲۲

حماسة ابوتمام

خ

۴۳

خاندان علی صفی (رسالة..)

۵۲

خزائن نراقی

۲۱

خزانه الادب

۴۶/۲۲

خلاصة الاقوال

د

۱۲۹

دانشمندان آذربایجان

۲۱

دیوان ابن هرمه

۲۱

دیوان ابوطالب

۲۲

دیوان حسان بن ثابت

۲۳

دیوان دعبل

۲۲

دیوان سید حمیری

۲۱

دیوان فرزوق

۲۲

دیوان کثیر هزه

ذ

ذریعه / ۳۲/۲۰/۱۹/۱۰/۹

/ ۶۴/۵۶/۵۱/۴۵/۴۲/۳۶

/ ۱۲۳/۱۲۲/۸۸/۶۷/۶۶

۱۷۶/۱۱۸/۱۰۴

تاریخ قم قدیم = کتاب قم

۱۳۶/۱۳۳/۲۱/۳۴/۳۳

تحفة الفاطمية الموسویه / ۴۲/۴۱

۱۶۰/۵۶

تحفة الفاطمیین ۸۲/۷۸/۷۱

۱۷۶-۱۷۲/۱۱۸/۸۳/

تذكرة شعراى معاصرین قم ۷۳/۶۹

۱۸۶/۱۱۸/۹۸/۸۹/۸۳/۸۲/۷۸

تذكرة مشایخ قم ۴۵

ترجمة تاریخ قم = ترجمة کتاب قم

/ ۱۰۵/۸۵/۲۲-۳۶/۳۲/۳۱

۲۰۰/۱۶۰

ترجمة کتاب قم ۱۱-۱۳/۱۶/۳۹/۴۲

۲۲ التمثیل والمحاورة

۶۷ تنزیه القمیین

ج

۹ جامع الروات

جنگ فیض (ش ۱۴۶) کتابخانه آقاي

مرعشى-قم) ۸۳/۷۸/۳۵

۱۱۸/۸۹

جنگ فیض (ش ۱۶۲ همانجا) ۶۹

سفرنامه قم- بهادر نظام ۱۳۰/۱۳۰

سفرنامه قم-؟ ۱۹۰

سفينه ۶۱/۶۰

سمط اللثالى ۲۳

سيادة السادة ۳۲

سيرة ابن هشام ۲۲/۲۱

سيرة حلبى ۲۱

ش

شرح زندگانی من ۷۸/۷۵/۷۳

شرح معلقات سبع ۸۷

شرح نهج البلاغه ۲۱

الشعر والشعراء ۲۲

ط

طبقات اعلام الشيعة ۲۰/۱۱

۱۷۳/۱۲۹/۵۱/۳۶

طبقات الشعراء ابن معتر ۲۲

طبقات فحول الشعراء ۲۲

ع

عقد الفريد ۲۲/۲۱

علماء معاصرین ۱۹۱

على آبادنامه ۱۱۵

عمدة القارى ۲۰

۲۳۳

۱۹۱/۱۷۶-۱۷۳/۱۳۳/۱۲۹

ر

رجال ايران ۱۱۹

رجال شيخ ۴۶/۹

رجال كشى ۴۶

رجال ما مقانى ۹

رجال نجاشى ۴۶/۹

رسالة شرح حال خاندان ۸۳/۷۰

۸۸/۸۵

روضات الجنات ۶۶/۴۲

روضة الواعظین ۲۳

رياض الرضا ۷۱/۷۰

رياض العلماء ۴۱/۱۱

۵۱/۲۴

ريحانة الادب ۱۹۱/۱۲۹/۶۶

ز

زهر الآداب ۲۳-۲۱

س

سرزمین زردشت ۹۴

سفرنامه قم- افضل الملك ۷۳/۶۹

۱۲۰-۱۱۸/۸۲/۷۸

۱۲۶/۱۲۵/۱۲۳

فهرست کتابخانه مدرسه سپهسالار

۸۵/۶۷

فهرست کتابخانه مدرسه فیضیه

۱۷۱/۱۳۳/۶۷

فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه ۸۷

فهرست کتابخانه معارف ۱۲۹

فهرست کتابخانه ملک ۱۲۱/۶۵

فهرست کتابخانه ملی ۸۵

فهرست کتابخانه های شهرستانها ۴۵

فهرست کتابهای اهدائی مشکوة به

دانشگاه ۶۷/۴۴

فهرست منزوی (نسخه های خطی

فارسی) ۸۵/۴۲/۳۸

۱۳۱/۱۲۵-۱۲۱/۱۱۶/۸۸/

فهرست میکرو فیلم های دانشگاه

۱۲۵/۱۲۳/۱۲۲/۳۸

۱۳۱/۱۳۰

فهرست نجاشی = رجال ۱۹/۱۸۰

ق

قاموس الرجال ۹

قرن السعاده ۱۲۳/۱۲۲

قطب المروور ۲۱

عیون الاخبار ۲۲/۲۱

عیون اخبار الرضا ۲۳

غ

الغدیر ۲۱

ف

الفرق بین الفرق ۲۳

فرق الشیعه ۲۳/۲۲

فرهنگ ایران زمین ۲۰۲

فضائل السادات ۳۲

فوائد الرضویه ۶۲/۶۱

فهرست ابن ندیم ۱۹/۱۸

فهرست شیخ ۴۶/۱۹/۱۸/۹

فهرست شیخ منتجب الدین ۴۶

فهرست کتابخانه آستان قدس

۸۵/۱۷

فهرست کتابخانه آیت الله مرعشی

نجفی ۸۹

فهرست کتابخانه دانشکده ادبیات

۴۳/۴۱

فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی

۱۱۶/۶۷

۱۳۱/۱۲۵/۱۲۲

قم در قرن نهم ۵۲/۴۶/۳۸

۲۰۰/۱۹۷/۶۷/۶۴/۵۶

ك

کامل میرد ۲۱

کتابچه تفصیل و حالات قم ۸۲/۷۸

۱۲۶/۱۲۴/

کتابچه جغرافیای دارالسلطنه اصفهان

۷۹

کتاب قم ۳۰/۱۲-۱۰/۴-

۱۷۷/۱۷۶/۱۰۵/۵۶/۵۱/۳۸

کشف الظنون ۱۸

کلمه طویه ۶۴-۶۲/۳۳/۳۲

الکنى واللقاب ۶۶

كـ

گلستان هنر ۵۲/۵۰

گوهر (مجله) ۵۹/۵۴

ل

لؤلؤة البحرين ۶۶

م

المآثر والآثار ۱۲۹

ماضى النجف و حاضرها ۶۶

مالك و ذارع در ايران ۸۰/۳۷

مجله دانشکده ادبیات مشهد ۴۶

مجمع الرجال ۱۰/۹

محاسن ۱۸

محاضرات راغب ۲۱

مختار الاغانى ۲۲

مختار البلاد ۱۷۱/۴۳

المختار من شعر بشار ۲۱

مدینه الادب ۱۲۵/۱۲۲/۱۲۱/۱۱۹

مرآت البلدان ۷۹

مروج الذهب ۲۲/۱۸

مستدرک ۳۲/۳۱/۱۸/۱۱

۶۶/۵۱/۴۱/۳۶/

مصفى المقال ۶۶/۴۴/۳۸

معالم العلماء ۱۸

معاهد التنصيص ۲۳

معجم الادبا ۱۸

معجم البلدان ۲۳/۲۲

معجم رجال الفكر فى النجف ۶۶

مقالات الاسلاميين ۲۳

المقالات والفرق ۲۲

ملل و نحل ۲۳

منتقلة الطالبیه ۱۲/۱۱

١٢٩	نقاء البشر	١٣٢	منور القلوب
٢٣/٢٢	نهاية الارب	٢٣	مواسم الادب
و		١٧١/١٢٩	مؤلفين كتب چایی
٢٣/١٨	وافى بالوفيات	١٩١/١٧٣	
٢٠٣-٢٠١/٧٩	وحيد (مجله)	ن	
٢٣	وفيات الاعيان	٢٣	ناسخ التواريخ
هـ		٦٣	نجم الثاقب
٦٦	هدية الاحباب	٦٦	نجوم السماء
٢٢	هدية العارفين	٢١	نزهة الجليس

۵- فهرست آثار معرفی شده

مصادر

- ۱- فضل قم والكوفه ۹
- ۲- تاريخ قم ۱۰
- ۳- كتاب قم ۱۲
- ۴- ترجمه كتاب قم ۳۹
- ۵- تذكرة مشايخ قم ۴۵
- ۶- رساله در احوال و مفاخر و مناقب شهر قم ۵۱
- ۷- خلاصة البلدان ۵۶
- ۸- بوارق ۶۴
- ۹- تنزيه القميين ۶۷
- ۱۰- رياض الرضا ۷۰
- ۱۱- تاريخ دارالايان قم ۷۸
- ۱۲- كتابچه تفصيل حالات و نفوس و املاك دارالايان قم ۹۶

- ۱۳- تفصیل وقایع قحطی سال ۱۲۸۸ قم ۹۷
- ۱۴- قانون قم ۹۷
- ۱۵- تذکرة شعراى معاصرین دارالایمان قم ۹۸
- ۱۶- تاریخ قم ۱۰۴
- ۱۷- علی آباد نامه ۱۱۵
- ۱۸- فضائل قم ۱۱۸
- ۱۹- کتابچه تفصیل و حالات دارالایمان قم ۱۲۴
- ۲۰- سفرنامه قم ۱۲۵
- ۲۱- فضائل بلدة قم ۱۲۹
- ۲۲- سفرنامه قم ۱۳۰
- ۲۳- انوار المشعشعین ۱۳۲
- ۲۴- تحفة الفاطمية الموسویه ۱۶۰
- ۲۵- مختار البلاد ۱۷۱
- ۲۶- الاربعین فی فضائل قم والقمیین ۱۷۵
- ۲۷- تحفة الفاطمیین ۱۷۶
- ۲۸- سفرنامه قم ۱۹۰
- ۲۹- رساله در فضائل و احوال قم و سرگذشت موسی مبرقع ۱۹۱

چند بررسی تازه

- ۱- تاریخچه روزنامه نگاری در قم ۱۹۶
- ۲- یادگار قم ۱۹۷
- ۳- تاریخ مذهبی قم د
- ۴- انجم فروزان ۱۹۸

۱۹۸	۵- گنجینه آثار قم
۱۹۹	۶- راهنمای قم
»	۷- قم را بشناسید
۲۰۰	۸- رجال قم
»	۹- قم در قرن نهم
۲۰۱	۱۰- خاندان فتحان

۱- سعد بن عبدالله اشعری
 ۲- علی بن حسین بن محمد بن عامر
 ۳- حسن بن محمد بن حسن قمی
 ۴- حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک قمی
 ۵- نورالدین علی منعل
 ۶- میر منشی، شرف الدین حسین حسینی قمی
 ۷- صفی الدین محمد رضوی
 ۸- محمد مهدی حسینی قمی
 ۹- ابوالحسن بن محمد طاهر شریف هاملی
 ۱۰- محمد بن علی اکبر خوانساری
 ۱۱- محمد تقی بیک ارباب
 ۱۲- علی اکبر فیض

فهرست نام مؤلفان

مصادر شناسانده شده در این نوشته

- ۱- سعد بن عبدالله اشعری ۹
- ۲- علی بن حسین بن محمد بن عامر ۱۰
- ۳- حسن بن محمد بن حسن قمی ۱۱
- ۴- حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک قمی ۳۸
- ۵- نورالدین علی منعل ۲۲
- ۶- میر منشی، شرف الدین حسین حسینی قمی ۵۰
- ۷- صفی الدین محمد رضوی ۵۳
- ۸- محمد مهدی حسینی قمی ۶۰
- ۹- ابوالحسن بن محمد طاهر شریف هاملی ۶۶
- ۱۰- محمد بن علی اکبر خوانساری ۶۹
- ۱۱- محمد تقی بیک ارباب ۷۳
- ۱۲- علی اکبر فیض ۸۲

- ۱۱۵ - ۱۳- وقایع نگار
- ۱۱۸ - ۱۴- کرمعلی خان
- ۱۱۹ - ۱۵- افضل الملك، میرزا غلامحسین خان ادیب
- ۱۲۹ - ۱۶- محمد علی قراچه داغی تبریزی
- ۱۳۰ - ۱۷- حسین خان بهادر نظام
- ۱۳۲ - ۱۸- محمد علی ارجستانی کچوئی
- ۱۷۱ - ۱۹- محمد حسین ناصر الشریعه
- ۱۷۳ - ۲۰- شیخ حسین مفلس
- ۱۹۰ - ۲۱- ؟
- ۱۹۱ - ۲۲- حاج شیخ محمد سلطان المتکلمین

تصحیح

با همه کوششی که در تصحیح چاپی کتاب مصروف شد پس از چاپ اغلاطی شگفت در آن به نظر رسید که برخی موارد آن در اینجا تصحیح می شود :

رجال نجاشی	سطر ۱۰	ص ۱۸
»	» ۱۷	» ۱۹
ضمیمه نسخه ساخته است	» ۶	» ۳۷
نسخه شرح تهذیب ناشناخته	» ۷	» ۲۵
۱۸۷/۷۵/۳۶-۳۵: ۱۴	» ۱	» ۶۷
۱۲۴: ۱۵		
در ۲۲ برگ	» ۸	» ۸۹
منفقات	» ۷	» ۹۲
که در دوره قاجار	» ۱۶	» ۱۰۲
۳۳ ر	» ۱	» ۱۱۳
۳۵ ر	» ۱	» ۱۱۴
ش ۱۶۲	» ۱۲	» ۱۱۵

آثار و اشعار او	۶ د	۱۱۸ د
به سال ۱۳۰۱	۱ د	۱۲۰ د
در سال ۱۳۰۴ و ۱۳۰۵	۲ د	د د
۲۶۵	۵ د	۱۲۸ د
۲۸۲	۶ د	د د
ذریعه ۱۶: ۲۶۳	۱۲ د	۱۲۹ د
۲۳	۱۴ د	۱۳۲ د

در صفحه ۱۳۸ در ارقام فهرست اجمالی مجلد سوم انوار المشمشین
اغلاطی شگفت در حروف چینی روی داده که ناگزیر قسمتی از آن تجدید
می شود:

۹۱-۶	حرف الف-۹۷ عنوان
۹۸-۹۲	» ب ۸ »
۱۲۴-۹۹	» ج ۱۸ د
۲۰۰-۱۲۵	» ح ۱۲۶ د
۲۰۰	» خ ۱ د
۲۰۱	» د ۳ د
۲۰۸-۲۰۲	» ر ۲ د
۲۱۵-۲۰۹	» ز ۶ د
. . . . .	. . . . .
۳۸۹-۲۶۶	» ع ۱۶۰ د

القیمین	۱۲۴ و ۱۲۵	ص ۱۴۰
نقدی سست	۱۲	ص ۱۹۷